– 1981

Revista muzeelor
și monumentelor

MONUMENTE ISTORICE ȘI DE ARTĂ

http://patrimoniu.gov.ro

COLEGIUL DE REDACȚIE

dr. Lucian ROȘU, redactor-șef, Gavrilă SARAFOLEAN, redactor-șef adjunct, Mircea DEAC, Ion GRIGORESCU, Maria IACOB, dr. Mircea MUȘAT, Elisabeta RUȘINARU

Redactori:

Ion GRIGORESCU, Maria IGNAT, Anghel Pavel, Elisabeta RUȘINARU, Decebal ȚOCA

Secretar de redacție:

Paul Cornel CHITIC

Prezentarea grafică și tehnică:

Corneliu MOLDOVEANU

Corectura asigurată de serviciul de corectură al I.S.I.A.P. (Întreprinderea de stat pentru imprimate și administrarea publicațiilor).

Redacția: Calea Victoriei nr. 174, cod 71101, sector 1, București, telefon: 50 48 68. **Administrația:** Întreprinderea de stat pentru imprimate și administrarea publicațiilor, Piața Scînteii nr. 1, cod 71554, sect. 1, București, telefon 17 60 10, interior 1277. Abonamentele se fac la administrație — prin poștă sau virament, I.S.I.A.P. (Întreprinderea de stat pentru imprimate și administrarea publicațiilor), cont 64 51 301 52 B.N.R.S.R. Filiala sector 1, București și la oficiile poștale sau difuzorii de presă. Costul unui abonament (10 numere „Muzee" și 2 numere „Monumente istorice și de artă"), lei 210 anual. Pour l'étranger: ILEXIM — Departamentul export-import premsă P.O. Box 136—137, telex 11226, București, str. 13 Decembrie nr. 3. Taxele poștale achitate conform aprobării D.G.P.Tc. Nr. 137/7475/1979

Tiparul executat la ÎNTREPRINDEREA POLIGRAFICĂ SIBIU
40880 Lei 30

http://patrimoniu.gov.ro

CONSILIUL CULTURII ŞI EDUCAŢIEI SOCIALISTE

revista muzeelor și monumentelor

MONUMENTE ISTORICE ȘI DE ARTĂ

Nr. 1 • 1981

ANUL L

http://patrimoniu.gov.ro

Coperta I

Vedere din centrul orașului Tg. Mureș,

Coperta a IV-a

Arhitecturi în centrul orașului Piatra Neamț. În medalion, detaliu ornamental de pe piatra de mormînt a Bălașei Cantacuzino (Tîrgoviște)

http://patrimoniu.gov.ro

60 de ani de la făurirea Partidului Comunist Român

SCULPTURA MONUMENTALĂ ROMÂNEASCĂ, SENSURI ŞI SEMNIFICAŢII SOCIALE

MIRCEA DEAC

Arta monumentală a îndeplinit, comparativ cu celelalte forme ale artei plastice, o funcţie preponderent social-istorică. Ea a fost întotdeauna concepută în raport cu spaţiul căreia i-a fost dedicată, un spaţiu de largă accesibilitate. Acest fapt a îndreptăţit dezvoltarea funcţiei sale de comunicabilitate socială; adeseori locul unde era amplasată a determinat şi importanţa sa. Dar valoarea social-cultural-istorică este justificată de forţa emoţională a momentului istoric sau eroilor reprezentaţi, de puterea de evocare imagistică a artistului şi de audienţa sensurilor şi semnificaţiilor pe care le transmite un monument.

Deşi sculptura monumentală românească este legată de pictura monumentală prin ideea de monumentalitate, de eficienţă educativă, de determinările urbanistice şi de semnificaţii social-istorice comune, ea nu a cunoscut acea mare bogăţie şi strălucire de care pictura s-a bucurat în timpul lui Mircea cel Bătrîn, Ştefan cel Mare, Matei Basarab sau Constantin Brâncoveanu. Sculptura monumentală a fost, putem spune, vitregită. În epocile trecute, sub influenţa orientului, „chipul cioplit", bustul sau monumentul, din reminiscenţe mitice, — umbra fiind considerată malefică — preluate prin religie în condiţionări mistice, au fost interzise. Emanciparea conştiinţei a venit odată cu secolul al XIX-lea şi, îndeosebi revoluţia din 1848 avea să rupă barierele şi opreliştile, ridicînd totodată şi primul monument laic şi figurativ în Bucureşti, „România revoluţionară" atribuit pictorului D. Rosenthal, concretizînd ideile revoluţiei. Din considerente antirevoluţionare acesta a fost însă distrus la înfrîngerea revoluţiei.

În afara celor cîteva monumente de valoare artistică, rezultat al unor sculptori renumiţi pe plan european, cum sînt Em. Frémiet (statuia lui Ştefan cel Mare, din Iaşi), Ettore Ferrari (statuia lui Ovidiu, din Constanţa sau a lui I. Eliade Rădulescu, din Bucureşti), János Fadrusz (statuia lui Matei Corvin, din Cluj-Napoca), Antonin Mercier (Alexandru Lahovary, din Bucureşti) — profesorul lui Brâncuşi, la Paris, Carier Beleuse (Mihai Viteazul, din Bucureşti) sau Jean de Noüy (Barbu Ştirbei din Craiova), Ernest Dubois, A. Préault, Boucher ş. a., cele mai multe, în dispreţul elementelor autohtone, aveau să fie comandate, pe criterii de interese financiare şi în interesul satisfacerii gustului şi modei unei arte de împrumut, neoclasice sau romantic naturaliste, unor sculptori mediocri sau maeştri pietrari străini cum au fost I. F. Lam-

Ion Jalea, „Împărat şi proletar" (Muzeul de artă al R. S. România)

beaux, Jules Roulleau, Raf. Romanelli, V. Dubray, Filippo Oliva, Schmidt Faur, P. Granet, A. Bartholomé, Iosif Klieber, Moritz Fles, Vignali-Firenze, Vernetta, Franzoni ş. a. aceştia lucrînd mai mult sculpturi impersonale, decorative, busturi şi statuete, fîntîni şi grupuri mitologice.

Elementele tradiţiei artei noastre monumentale sînt desprinse fie din sculptura populară, îndeosebi din lemn, fie din creaţia cîtorva artişti români valoroşi sau a acelora străini crescuţi pe meleagurile ţării noastre. Astfel de numele lui Karl Storck (1826—1887), cel dintîi profesor de sculptură, sînt asociate realizarea monumentului spătarului Mihai Cantacuzino, ridicat în faţa Spitalului Colţea din Bucureşti, a monumentului Ana Davila sau al Domniţei Bălaşa. Fiul şi elevul acestuia, Carol Storck, a lăsat monumentul generalului medic Carol Davila şi numeroase busturi. Deşi opera sa constituie un progres faţă de aceea a tatălui său, la o concepţie artistică închegată avea să ajungă, cu adevărat, inaugurînd în sculptura noastră o tradiţie neoclasică şi romantică, colegul său de şcoală, Ion Georgescu. El a realizat cîteva valoroase monumente ca acela a lui Gh. Lazăr din Bucureşti, Gh. Asachi din Iaşi, bustul lui Eminescu, ridicat iniţial la Botoşani, monumentul din biserica Domniţa Bălaşa din Bucureşti ş. a. Împreună cu el, şi alţi artişti ca St. Ionescu-Valbudea, Frederic Storck, Oscar Späthe sau Vladimir Hegel (realizatorul monumentelor Miron Costin, M. Kogălniceanu şi Vasile Alec-

http://patrimoniu.gov.ro

Ostap Andrei, „Ostaș" (Baia Mare)

G. Covalschi, „Monumentul ostașului român" (Arad)

sandri, din Iași) au configurat acea sculptură figurativă și clasică în realismul ei. Adevărata reevaluare a moștenirii naționale, de profundă autenticitate, avea să fie dată de Dimitrie Paciurea și Constantin Brâncuși. Tîrziu, după 1900,

I. Fekete, „Horea, Cloșca și Crișan" (Alba Iulia)

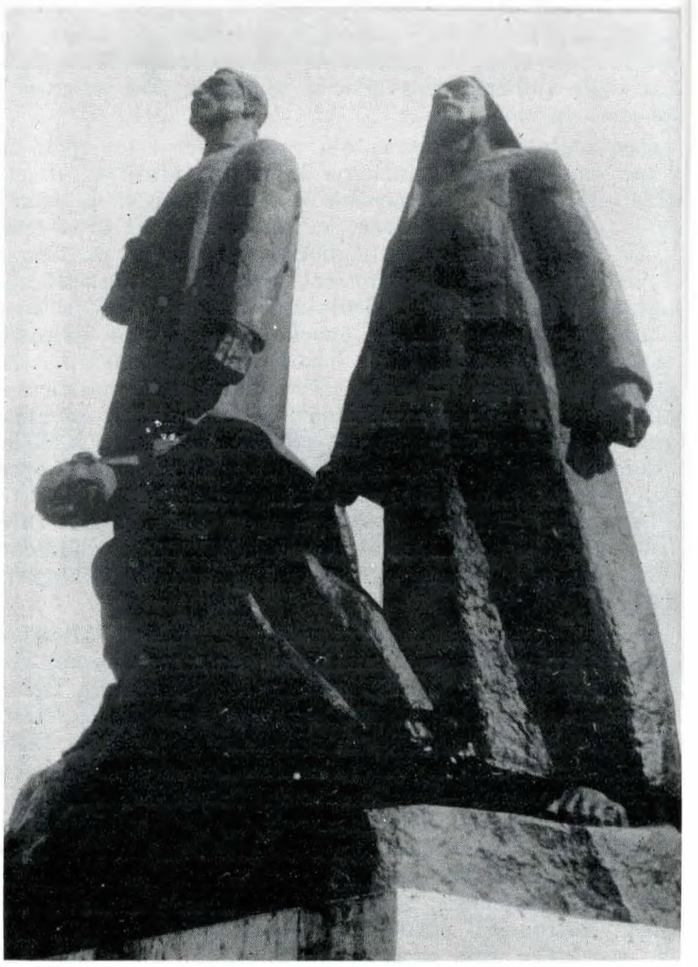

I. Irimescu, „Lupeni 1929" (Petroșani)

http://patrimoniu.gov.ro

Gheorghe Damian, „Greva petroliștilor de la rafinăriile din Ploiești (1933)"

Vida Geza, „Răscoala" (Muzeul de artă) al R.S. România)

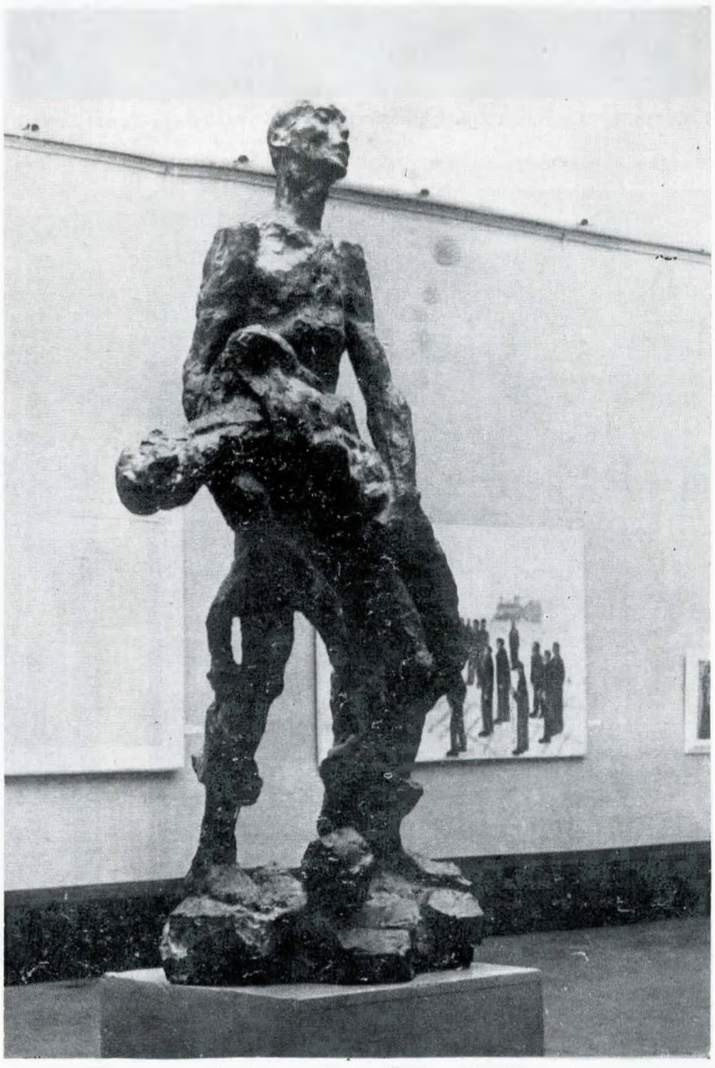

Naum Corcescu, „Printre ruinele Doftanei" (Muzeul de artă al R.S. România)

și am putea afirma mulțumită unui spirit al demnității naționale și sociale, pe care îl promova și mișcarea socialistă din țara noastră, încep să fie apreciați și sculptorii formați în școlile românești. D. Paciurea, C. Brâncuși, C. Medrea, Ion Jalea, Oscar Han, Romul Ladea, Ion Irimescu, Ion Vlasiu, Gh. Anghel, Milița Petrașcu ș. a., adeseori izolați și fără sprijin oficial, se străduiesc acum să reflecte în operele lor, cu mai multă cutezanță, spiritul maselor, protestele lor sociale, aspirațiile spre forme de organizare mai bune. Prin mijloacele sculpturale, ale alegoriei, ei ilustrau simbolurile muncii, înfățișau siluete de muncitori (Frederic Storck), protestau împotriva războaielor (D. Paciurea, C. Medrea, Ion Jalea), expri-

http://patrimoniu.gov.ro

Iulia Oniță, Monument înfățișînd gărzile patriotice (Drobeta-Turnu Severin)

înalțe statui eroilor aviației sau să cinstească munca lucrătorilor ceferiști.

Dar și asemenea mici monumente, ca și plăcile comemorative așezate pe locurile devenite istorice unde se desfășuraseră greve sau căzuseră unii muncitori în lupta lor pentru o viață mai bună, au fost ridicate prin subscripții publice sau inițiative locale, deoarece fondurile pentru arta monumentală erau dirijate în vederea glorificării unor reprezentanți politici ai burgheziei, asemenea monumente fiind comandate unor sculptori străini (Dubois, Mestrovici, Préault, Ferrari, Romanelli, Faur etc.). Sculptorii autohtoni erau ocoliți, deoarece ei se străduiau să realizeze monumente care să reactualizeze concepțiile artistice tradiționale românești și care să întruchipeze aspirațiile populare contemporane lor.

Cele mai multe lucrări inspirate fie de situațiile mizere ale războiului, fie din scenele de eroism ale soldaților, au fost prezentate în expozițiile societății „Arta română", la 1917, în Iași, majoritatea artiștilor fiind mobilizați pe lîngă marele cartier general al armatei. La prima expoziție au participat 12 sculptori cu 62 lucrări. Din nefericire cele mai multe din lucrările lor au fost distruse în timpul incendiului Muzeului militar din București. „Arta Română" și-a continuat expozițiile în Iași, la 1918, și în București, la 1919 și 1920, printre membrii organizatori, la București, fiind și D. Paciurea și Oscar Han iar prefațatorul catalogului expoziției, în 1920, fiind Tudor Arghezi, din scrierea căruia citățm: „*În cinci ani de război, ei au învățat să moară tineri și să trăiască sprinteni, neașteptînd să-i cotropească ankiloza reumatismelor sentimentale și diabetul psihologic, de care suferă, sub pretext de rafinament și cuminție obeză, inteligența, inspirația, creionul și culoarea marelui partid economic și de Bursă al turmei oficiale de pictori, părăsită de dînșii... Dacă simplificarea pe loc a*

Romul Ladea, "Monumentul lui Horea" (Cluj-Napoca)

Gh. Anghel, "Eminescu"

mau sub o formă idealizată aspirația spre libertatea spirituală și socială (C. Brâncuși, I. Irimescu, Gh. Anghel, B. Caragea) sau redau figuri de luptători din trecut (R. Ladea, C. Medrea, I. Jalea, I. Vlasiu, I. Irimescu). În acest mod, sculptorii și-au arătat adeziunea față de progresul social contemporan lor. Abia în anii primului război mondial, odată cu creșterea mișcării muncitorești, conștientizarea maselor, amploarea pe care o iau mișcările greviste de protest social determină cercurile oficiale guvernamentale să cedeze și să accepte ridicarea de monumente eroilor căzuți în primul război mondial, să

vieții și contemplarea din brazda natală a izvoarelor și înfățișărilor ei, pătrunse de uneltele neliniștite și viguroase ale acestor mari plugari ce sînt pictorii, constituiesc o revoluție, artiștii din acest catalog sînt revoluționari. Iar dacă isprava de a fi emancipat din familia prea numeroasă și disciplinată prin nivelare a pictorilor strînși în harem și obișnuiți să parvie prin coabitare la o asemănare leită a fiecăruia cu ceilalți, și la fizic și la subiect, ca soții unei căsnicii îndelungate; dacă această despărțire violentă constituie o agresiune, acești artiști revoluționari sînt agresivi".

http://patrimoniu.gov.ro

I. Irimescu, „Mircea cel Bătrîn" (Tîrgoviște)

D. Paciurea realizase *Himera războiului*, o fantastică imagine a frumuseții unui chip de tînăr purtînd pe cap o hîrcă și în loc de mîini, ghiare. C. Medrea, după ce încercase un monument al Infanteriei, a reușit unul dintre cele mai remarcabile basoreliefuri ale sculpturii românești, de inspirație istorică legendară: *Legenda lui Dragoș Vodă*. Nu întîmplător sculptorii folosesc simbolul și alegoria în exprimarea luptei pentru libertate. Ei apelează cel mai des la legende. Ion Jalea realizează *Arcașul* și *Centaurul îndoind arcul*, C. Medrea *Făt frumos*, Gh. Anghel *Femei în rugăciune*, Romul Ladea *Iorgu Iorgovan*, ca și Milița Petrașcu, Lucian Murnu ș. a.

Medrea este și autorul, împreună cu I. Jalea, al monumentului ceferiștilor din piața Gării de Nord. Lui i se datoresc și monumentul aviației (1925), statuia *Războinicul* (1923) și bustul în bronz, *Avram Iancu*, ridicat la Cîmpeni, în Transilvania, la 1927. Pilduitor pentru destinul monumentelor închinate figurilor progresiste ale istoriei și reprezentanților mișcării muncitorești îl constituie și monumentul părintelui Lucaci, realizat în bronz, de mai multe ori dat jos, adus la București pentru a fi salvat de distrugere și reașezat la locul lui la Satu Mare după 23 August 1944. Clarviziunea ideologică și atitudinea militantă a sculptorului C. Medrea se evidențiază și în alte două lucrări realizate la o distanță de aproape patruzeci de ani — *Refugiata*, înfățișînd critic și cu un sentiment al durerii, refugiul unei mame în timpul primului război mondial și relieful *Republica*, redînd simbolic, prin silueta unei tinere femei, proclamarea Republicii la 30 decembrie 1947.

Un exemplu de înțelegere a conceperii monumentului, ca stil artistic, în spiritul tradiției artei românești, l-a constituit C. Brâncuși, ce, refuzînd să facă o imagine naturalistă sau în maniera de import a sculpturilor ridicate în România de către cei mai mulți artiști invitați din străinătate, a realizat în 1937—1938, la Tîrgu Jiu, *Coloana fără sfîrșit*, ca monument al recunoștinței eroilor căzuți în primul război mondial la Tîrgu Jiu, devenit, prin autentica sa inspirație din formele artei populare de veche tradiție, simbolul aspirațiilor spre înalt și libertate ale poporului român. Chiar dacă sculptorii nu au realizat monumente legate direct de mișcarea muncitorească, în afara portretelor sau statuilor înfățișînd muncitori, ca lucrările sculptorului I. Jalea, montate în exterior la Teatrul Giulești, lucrările lor au fost de un real sprijin luptei partidului în emanciparea ideologică a maselor largi, prin realizarea unui climat afectiv și convingător asupra stărilor sociale.

Ideea că sculptura monumentală se înscrie în memoria națională ca un act social, cultural și ideologic a devenit posibil a fi concretizată în condițiile dezvoltării socialiste a României după insurecția națională armată, antifascistă și antiimperialistă de la 23 August 1944.

Prin dezbateri, măsuri organizatorice, alocări de fonduri și alcătuirea unui plan de perspectivă al artei monumentale, sculptorii s-au aflat în situația fericită de a porni la realizarea monumentelor patriei. Dar a fost necesară cîștigarea unei experiențe și escaladarea lipsei tradiției. Și cîte probleme nu ridica arta monumentală? Necesitatea ilustrării, și în timp record, a unei tematici bogate legate de istoria patriei și de mișcarea muncitorească, pentru a suplini golurile lăsate de secolele anterioare, apoi problemele urbanistice, ritmul impetuos al construcțiilor, raportul spațiu-timp-simbol, materialele existente, morfologia limbajului și stilul artistic, împlinirea eficienței educative au constituit problemele și imboldurile pentru cercetări, experimentări și realizările noilor monumente, care și-au dobîndit împlinire în ultimii 15—20 de ani.

Primele monumente mai importante au fost cele dedicate Victoriei și eliberării patriei, luptei împotriva fascismului, reprezentate fie prin figurile ostașului român, ca în monumentele din București, Oradea, Baia Mare, Carei, Tg. Mureș, Arad, fie prin simbolul victoriei inserînd o figură feminină și multiple reprezentări istorice, riguros documentate, în imaginile basoreliefurilor, ca în monumentele de la Constanța (autor Boris Caragea) sau de la Iași (autori: Gabriela Manole Adoc

Gabriela Manole Adoc, Gheorghe Adoc, „Monumentul Independenței" din Iași

http://patrimoniu.gov.ro

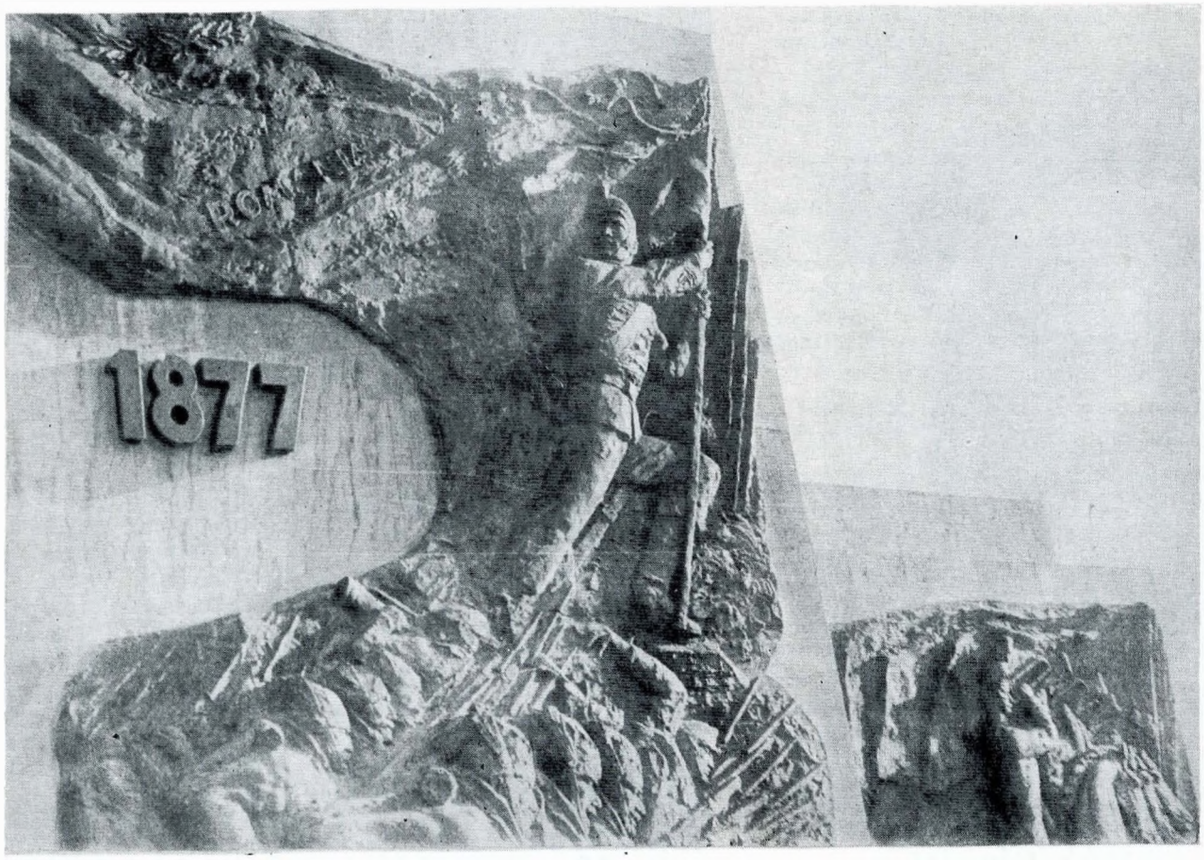

„Monumentul Independenței“ din Iași — detaliu

și Gh. Adoc). Inspirat din lupta partizanilor, monumentul martirilor de la Moisei, al sculptorului Vida Gheza, rămîne, în evoluția sculpturii monumentale, cel mai original, expresiv și de mare vigoare afectivă. Vida Gheza este și autorul sculpturilor monumentale *Sfatul bătrînilor* și *Răscoala*.

Deosebit de sugestivă este reprezentarea într-un bloc monolit a luptei partizanilor în monumentul ridicat la Drobeta-Turnu Severin, datorat sculptoriței Iulia Oniță.

Există în preocupările actuale ale monumentaliștilor români (Ion Irimescu, P. Vasilescu, Iulia Oniță, H. Flămîndu, Mircea Spătaru, Gabriela Manole Adoc, Aftenie Radu, Gh. Apostu, Gh. Iliescu-Călinești, Ovidiu Maitec, Pavel Bucur, Ioana Kassargian, Silvia Radu ș. a.) voința și dorința de a căuta acele forme ale monumentului, care să corespundă ideal spiritului epocii noastre, tematic și urbanistic. Formele vechi, neoclasicizante, naturaliste sau eclectice, pe care le importaseră în țara noastră numeroși sculptori străini, sînt acum ignorate sau respinse. Urmînd exemplul lui Brâncuși artiștii preferă blocul monolit, coloana, formele geometrice, cu implicații decorative sau simboluri, venind din trecutul poporului nostru, avînd contingență cu spiritul de accesibilitate și forța de comunicabilitate ale artei actuale.

Alături de monumentele ridicate în cinstea apărătorilor patriei, a ostașilor și partizanilor, au mai fost ridicate monumente închinate mișcărilor populare din trecut, figurilor eroice din istoria patriei noastre sau celor de importanță deosebită pentru mișcarea muncitorească din țară și internațională.

Astfel, eroilor de la Bobîlna le-a fost închinat un monument realizat de sculptorul clujean Andrei Kos. Și el folosește elemente simbolice tradiționale cum este obeliscul avînd la bază și un brîu de basoreliefuri, ale căror scene concretizează și localizează istoric sentimentul de cinstire și venerație. În compozițiile basoreliefului, sculptorul a reușit să înfățișeze scene esențiale și zguduitoare din luptele țăranilor răsculați. O altă temă, ce a preocupat mulți sculptori, a fost răscoala țărănească din 1907, ce și-a găsit întruchiparea în diferite închegări stilistice monumentale ca în cele semnate de: C. Medrea (la Buzău), Ion Irimescu (la Craiova), Ilica Veturia (la Pitești), Naum Corcescu (la București) și G. Covalschi (la Botoșani).

De proporții grandioase, dominînd piața Scînteii, din București, se înscrie și monumentul V. I. Lenin, realizat de sculptorul Boris Caragea.

O amploare deosebită a cunoscut-o și bustul-monument. Imaginea conducătorilor omenirii, a oamenilor progresiști ai epocii, savanților, a marilor înaintași ai poporului român, a figurilor de eroi ai clasei muncitoare, a conducătorilor Partidului Comunist Român este oglindită în numeroase lucrări ridicate în piețele și parcurile publice, în incinta marilor întreprinderi, fabrici sau instituții culturale. Astfel, artiștii au reprezentat imaginile lui Ștefan cel Mare, Mircea cel Bătrîn, Mihai Viteazul, Tudor Vladimirescu, N. Bălcescu, Gh. Doja ca și Ernst Thälman, Bella Breiner, Ilie Pintilie, Ștefan Gheorghiu, Dr. Petru Groza; dezvoltînd statuia ecvestră, statuia sau bustul monumental.

Atenția celor mai valoroși artiști: Ion Jalea, Ion Irimescu, Horia Flămîndu, Iszak Martin, ca și a lui Marius Butunoiu, D. Pasima, M. Wagner, Justin Năstase, L. Nedoiu ș. a. s-a îndreptat, cu precădere, spre redarea conducătorului partidului, a secretarului general, tovarășul Nicolae Ceaușescu, și a tovarășei Elena Ceaușescu.

„*Monumentele ridicate la noi în ultimii ani*, scria de curînd maestrul Ion Irimescu, *au întreprins o analiză lucidă asupra istoriei, cît și asupra figurii omului contemporan. Subiectele au fost abordate cu conștiința clară că idealul umanist contemporan înseamnă, deopotrivă, continuarea unor tradiții spirituale, dar și o continuă autodepășire. Sculptura monumentală a cîștigat în anii socialismului un substanțial teren. Putem veni cu multe exemple, inclusiv în ceea ce s-a făcut în exploatarea unor variate aspecte ale istoriei noastre naționale. De la Decebal și pînă la eroii istoriei noastre contemporane, numeroase personalități și-au găsit întruchiparea în sculptură*“.

Sculptura monumentală contemporană a cîștigat un substanțial teren în exploatarea îndrăzneață și originală a unor variate aspecte pe care mișcarea muncitorească, eroii clasei noastre muncitoare, viața contemporană și problemele ei majore le-au ridicat în fața artiștilor în dorința și angajamentul lor de cercetare și concretizare, în bronz sau piatră, a marilor mutații sociale la care asistăm, a vastului lor ecou în desăvîrșirea ființei umane. În această perspectivă și mulțumită planului de ridicări de monumente inițiat de partid, sculptura monumentală a început să devină o adevărată cronică, îndeplinind visul artiștilor dintotdeauna de a face din arta lor un mijloc cultural-artistic prin care să amintească generațiilor viitoare înfăptuirile prezentului.

http://patrimoniu.gov.ro

LOCURI ŞI CASE DIN BUCUREŞTI LEGATE DE ACTIVITATEA P.C.R.

E. ANCUȚA-RUȘINARU

Există în Capitală numeroase locuri și case, mărturii evocatoare ale drumului eroic parcurs de clasa noastră muncitoare, de Partidul Comunist Român, în vederea organizării luptei revoluționare împotriva exploatării și asupririi, pentru o viață mai bună.

Adînc ancorat în realitățile și problematica țării, Partidul Comunist Român, plămădit în focul marilor bătălii de clasă ale proletariatului, pentru ale cărui idealuri a luptat de-a lungul unui întreg proces istoric, și-a asumat rolul de conducător al luptei pline de sacrificii pentru înfăptuirea năzuințelor de libertate și progres ale poporului.

Desfășurîndu-și activitatea cu mari greutăți, sub amenințarea permanentă a organelor represive, a folosit diferite forme și mijloace ce i-au permis asigurarea legăturilor cu masele muncitorești, cu forțele progresiste și democratice asupra cărora și-a exercitat influența ideilor sale înnoitoare. Astfel, în lupta partidului comunist un rol important l-a avut folosirea în București și restul țării a unei largi rețele de case și sedii, locuri de puternică activitate revoluționară unde s-au ținut consfătuiri și întîlniri conspirative, se tipăreau presa și materialele de propagandă comunistă.

Printre acțiunile revoluționare ale muncitorilor bucureșteni de la începutul veacului se circumscrie și memorabila zi de 13 Decembrie 1918. Tipografii din București hotărîseră pentru această zi o puternică grevă luptînd pentru mărirea salariilor, ziua de muncă de 8 ore, condiții mai omenești de viață ș.a. Solidarizîndu-se lor, muncitorii celorlalte întreprinderi din Capitală declară grevă în aceeași zi. În timp ce se îndreptau spre **sediul** Partidului Socialist și al Sindicatelor **din strada Sf. Ionică**, în fața fostului **Teatru Național din Calea Victoriei**, greviștii au fost întîmpinați de plumbii armelor îndreptate spre ei din ordinul guvernului burghezo-moșieresc. În cinstea celor căzuți *„în lupta pentru libertatea și bunăstarea poporului român"*, o placă comemorativă ne aduce în memorie amploarea demonstrației reprimate sîngeros, imaginată plastic și de pictorul Tonitza în tabloul „Ora 7 seara ... E Liniște în țară". Regrupîndu-și rîndurile, clasa muncitoare nu s-a lăsat înfrîntă, a organizat acțiuni mai puternice care au pus în fața proletariatului necesitatea unui partid politic revoluționar, călăuzit de învățătura marxist-leninistă și capabil să-l conducă în luptele pentru îndeplinirea sarcinilor sale istorice.

Pentru lucrările primului Congres de constituire a Partidului Comunist a fost folosit **sediul redacției ziarului „Socialismul" din strada Academiei** nr. 35—37, pentru primele ședințe din zilele de 8—10 mai 1921. Apoi **sediul** partidului **din strada Sf. Ionică nr. 12,** o modestă încăpere dar care constituia inima mișcării muncitorești bucureștene și de care se leagă momentul istoric al făuririi Partidului Comunist Român.

Să ne imaginăm acea după amiază a zilei de 12 mai cînd, în această clădire, unde au avut loc puternice confruntări de idei, au pătruns, în momentul dezbaterii problemei agrare, forțe militare și polițienești. Învinuiți de *„complot împotriva siguranței statului"*, delegații care au votat crearea P.C.R. și afilierea Partidului la Internaționala a III-a au fost arestați și întemnițați la Văcărești și Jilava.

În **Dealul Spirii,** loc de rezonanță istorică al trecutului Bucureștilor, în **clădirea din strada Uranus nr. 6,** li s-a înscenat un monstruos proces politic. Cu toată teroarea dezlănțuită, comuniștii acuzați au demascat cu curaj crimele săvîrșite de guvernul burghezo-moșieresc și persecuțiile din întreaga țară împotriva mișcării muncitorești. Ca urmare a acțiunilor de protest și solidaritate ale clasei muncitoare, în fața argumentelor zdrobitoare ale comuniștilor, guvernul român s-a văzut nevoit să acorde amnistia.

În ciuda condițiilor de prigoană și represalii în care și-a început activitatea eroică, Partidul Comunist Român s-a situat în fruntea luptei pentru progres, pentru apărarea intereselor oamenilor muncii din ale căror idealuri avea să-și formuleze scopul eliberării lor de exploatare și făurire a unei societăți noi, socialiste.

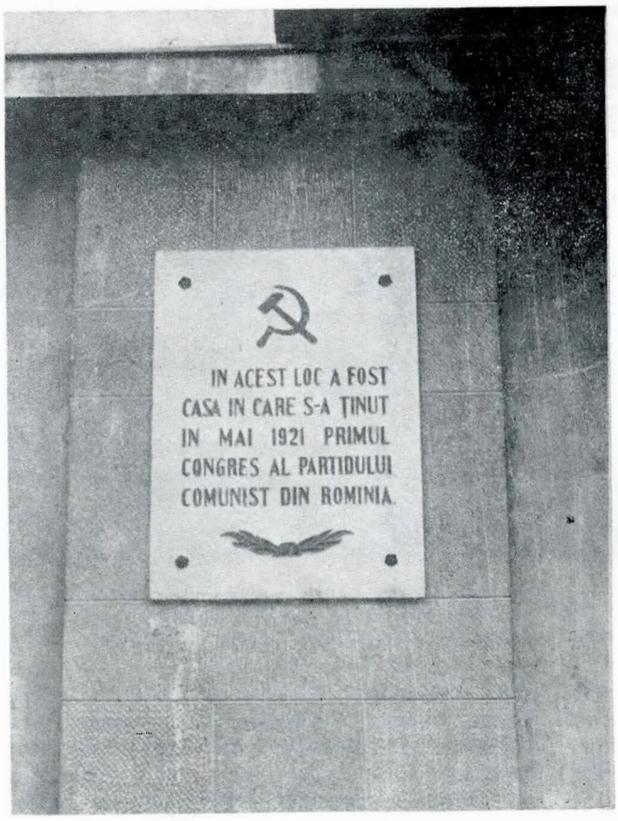

1. Placa memorială din str. Sfîntul Ionică nr. 12 unde a fost sediul Partidului Socialist și unde s-a votat, la 11 mai 1921, în unanimitate, transformarea Partidului Socialist în Partidul Comunist Român.

Imediat după crearea sa și pînă în anul 1924, partidul comunist a folosit ca **sediu central** o clădire ce se mai păstrează și azi pe **b-dul Nicolae Titulescu nr. 35** unde au ființat și redacțiile ziarelor „Socialismul" și „Tineretul Socialist".

O altă **clădire, din strada Pompiliu Eliade nr. 9,** amintește trecătorului, prin cuvintele înscrise pe placa comemorativă de pe fațadă, că aici *„s-a ținut în luna iulie 1922 consfătuirea ilegală ... pentru pregătirea Congresului al II-lea al Partidului"*.

În momentul în care P.C.R. se afla în plină acțiune de consolidare și lărgire a rîndurilor sale, guvernul național-liberal l-a scos, în anul 1924, în afara legii, închizînd sediile și suprimînd publicațiile cu conținut revoluționar.

http://patrimoniu.gov.ro

Pentru a ține legătura cu masele și a le conduce spre înfăptuirea măreților idealuri de dreptate socială și libertate națională, partidul comunist a activat în case conspirative, organizate atît în București cît și pe tot cuprinsul țării. Ședințe și consfătuiri, întîlniri ale militanților comuniști animau casele ferite de ochii agenților Siguranței, în timp ce în altele se tipăreau presa comunistă și materiale cu conținut revoluționar.

În **casele** conspirative **din străzile Candiano Popescu nr. 3 bis, Cuza Vodă nr. 109** și **Fundătura Făurari nr. 19,** au avut loc numeroase consfătuiri și întîlniri de lucru ale conducerii partidului și organizațiilor de masă.

În anii crizei economice din 1929—1933 și în perioada următoare, Partidul Comunist Român și-a intensificat activitatea în vederea pregătirii și desfășurării marilor bătălii de clasă ale proletariatului. Sesizînd primejdia gravă pe care o reprezenta hitlerismul pentru independența și securitatea României, a denunțat planurile Germaniei naziste, afirmîndu-se ca cea mai hotărîtă forță politică în lupta împotriva fascismului și a politicii sale agresive.

Istoria avea să consemneze, în șirul evenimentelor, eroicele lupte ale ceferiștilor și petroliștilor din 1933, care s-au înscris printre primele acțiuni de amploare, după înscăunarea lui Hitler, împotriva pregătirilor de război ale fascismului.

În anul 1932, conferința pe țară a delegaților muncitorilor ceferiști s-a desfășurat la București sub semnul *„pregătirii luptelor eroice ale ceferiștilor din ianuarie-februarie 1933"* într-o

Casa din b-dul Nicolae Titulescu nr. 35 unde a funcționat în perioada 1922—1923 sediul Comitetului Central al Partidului Comunist Român; redacțiile ziarelor „Socialismul" și „Tineretul Socialist".

casă din strada Mitropolit Grigore nr. 69. O eroică pagină înscriu în istoria mișcării revoluționare și democratice din România **Atelierele C.F.R. Griviția** cînd, după greva din 2 februarie, nesatisfacerea cererilor ceferiștilor a stîrnit un val de indignare în rîndurile muncitorilor; la chemarea partidului comunist o nouă grevă izbucnește în ziua de 15 februarie 1933, despre a cărei amploare aflăm din ziarul „Scînteia" al anului 1933. Șiruri neîntrerupte de muncitori se revărsau spre ateliere cînd *„Sirena atelierelor începu să sune. Vibrațiile glasului său de metal, [...] năvăliră în cartierul Grant, în fabricile din acest cartier, în locuințele muncitorilor, răscoliră toată populația muncitorească dimprejurul atelierelor. Muncitorii înțeleseră semnalul de alarmă, înțeleseră chemarea la luptă a ceferiștilor..."*.

Eroismului luptei firești îi răspunde un val de gloanțe polițienești care reprimă sîngeros îndrăzneala ridicării muncitorimii împotriva sîngeroasei exploatări capitaliste.

Îmbinînd formele de luptă legale cu cele ilegale, în condițiile creșterii pericolului fascist, Partidul Comunist Român a devenit *nucleul, inițiatorul și organizatorul unei mișcări antifasciste și antirăzboinice de masă*, organizînd puternice manifestații și demonstrații de stradă (ca cele din **Piața Romană** și **Piața Obor**) sau activînd pentru închegarea unui larg front al forțelor democratice și antifasciste, prin stimularea unor largi organizații obștești. Una dintre acestea era Comitetul Național Antifascist al cărui **sediu** se afla **în strada Foișor nr. 9.**

În cadrul Comitetului Național Antifascist a activat, ca reprezentant al tineretului comunist din Capitală, tînărul muncitor Nicolae Ceaușescu, despre a cărui activitate o serie de militanți aveau să scrie în amintirile lor că *„s-a impus atenției prin clarviziunea și tenacitatea cu care a dezvăluit pericolul războiului și fascismului"*.

În numeroase case din Capitală au avut loc întruniri conspirative pentru constituirea și desfășurarea activității Frontului Unic Muncitoresc, larg sistem de alianțe politice acționînd sub îndrumarea Partidului Comunist Român, grupînd în jurul său forțele democratice antifasciste din România.

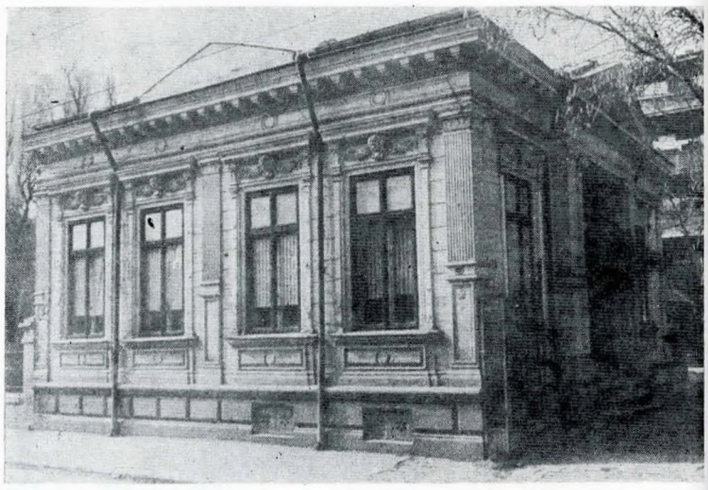

Clădirea din Calea Moșilor nr. 103, evocatoare pentru momentul adoptării planului insurecției naționale antifasciste și antiimperialiste.

În **casa** conspirativă **din Calea Moșilor nr. 103,** s-a hotărît punerea în aplicare a planului insurecției naționale de către militanți comuniști și reprezentanți ai unor cercuri politice.

Despre luptele înverșunate ce au avut loc în zilele insurecției victorioase din august 1944 în **zona Podului C.F.R. Băneasa, la Otopeni, în pădurile Băneasa și Tunari, la Pipera, Mogoșoaia** ș.a. împotriva forțelor hitleriste ce încercau să pătrundă în București pentru a înăbuși orice acțiune a forțelor revoluționare, vorbesc plăcile comemorative care cinstesc memoria eroilor căzuți pentru eliberarea patriei de sub dominația fascistă.

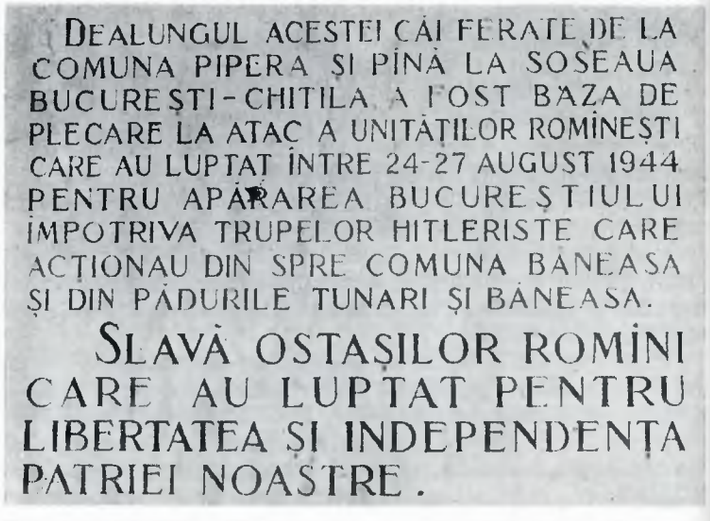

Placă comemorativă aflată la Băneasa consemnînd zonele din partea de nord a orașului, de desfășurare a rezistenței eroice bucureștene în august 1944 împotriva rupelor hitleriste (Fotografii de Neculae Zegrea).

Locurile și casele bucureștene, evocînd momente semnificative din activitatea partidului, se alătură celorlalte mărturii istorice și vin să îmbogățească cunoașterea gloriosului său drum de lupte și victorii pentru făurirea unui viitor luminos al poporului, reprezintă prețioase și scumpe mărturii ale continuității noastre istorice, ale tradițiilor luptelor progresiste și revoluționare, însuflețitor imbold pentru noi cei de azi, participanți la realizarea unui nou destin istoric al patriei.

http://patrimoniu.gov.ro

FLORICA CRUCERU

Mișcarea culturală dobrogeană, de care nu se poate separa apariția monumentelor comemorative, atît ale anului 1877, cele dedicate unor personalități cultural-istorice, cît și cele glorificînd eroii războiului din 1916—1918, apare foarte strîns legată, cel puțin la începuturile ei, de constituirea unor societăți cultural-artistice locale[1]. Ele vor avea în componență sau vor fi sprijinite, la sfîrșitul secolului trecut, ca și în primele decenii ale veacului nostru, de oameni pasionați ai dezvoltării vieții culturale din această zonă a țării: Remus Opreanu, Ioan D. Nenițescu, Ion Adam, Petru Vulcan, Ion Bănescu, Alexandru Gherghel, Dimitrie Anghel, Grigore Tocilescu, Ion Borcea, Vasile Pârvan, Marius Bunescu, I. L. Caragiale, Nicolae Iorga, Tudor Vianu, Victor Eftimiu, Gala Galaction, Simion Mehedinți, Leca Morariu și numeroși alții.

Cercurile culturale vor avea obiective precise, precum înființarea unor biblioteci, susținerea de conferințe, înființarea unor școli pentru adulți, editarea de organe literare, cultivarea artelor frumoase[2]. Activitatea lor, din ce în ce mai complexă, va cuprinde și programe proprii, diferențiate, orientate, între altele, de pildă către alcătuirea unor comitete pentru ridicarea unor monumente. Prima grupare de acest fel a fost Cercul literar Ovidiu. Apariția acestuia este legată direct de primul act de cultură în Dobrogea, constituirea, la începutul anului 1883[3], a comitetului „Pro Ovidiu", care și-a propus ridicarea **statuii marelui poet latin** exilat pe aceste meleaguri. Comitetul, condus de primul prefect de administrație românească al Constanței — Remus Opreanu[4], a comandat statuia sculptorului italian Ettore Ferrari (1849—1930). Personalitate importantă pe plan artistic și social, tovarăș cu Garibaldi și Mazzini, Ettore Ferrari, care pe atunci era deputat în parlamentul Italiei, devenise cunoscut prin statuile lui Lincoln de la New York, Giordano Bruno de la Roma, Garibaldi la Pisa, iar la noi în țară prin aceea a lui Ion Eliade Rădulescu[5] din București. Lucrarea, care trebuia să fie terminată, conform comenzii, în 1883, propunea ca temă pe Ovidiu citind versuri geților, în compoziție de grup, sau singur. Așa cum știm, artistul nu a respectat nici una dintre aceste propuneri. Prefectul Remus Opreanu s-a deplasat pentru statuie de cîteva ori în Italia, venind în relații cu personalități oficiale și mari oameni de cultură; a stabilit legături cu orașul Sulmona[6] (unde Ovidiu se născuse), oraș care l-a proclamat cetățean de onoare al său. Fără să-și arate vreodată fapta, entuziastul prefect a achitat din banii proprii două treimi din costul statuii[7]. Dar dezvelirea ei avea să aibă loc abia peste cîțiva ani, căci, expediată în 1884 din Italia, lucrarea a rămas pînă în 1887 la Cernavoda, după cum aflăm din relatările făcute de către Doctorul Carol Schuchardt[8]. În luna septembrie a anului 1886 se iau măsuri de construire a soclului, iar la 18 august 1887 a avut loc festivitatea dezvelirii statuii. La solemnitate, prefectul Remus Opreanu și-a încheiat discursul precizînd că ... *„statuia s-a ridicat prin voința și contribuția populației întregului oraș"*[9].

Statuia poetului Ovidiu a fost amplasată în Piața Independenței, pe latura cuprinsă între actualele străzi Muzeelor și Nicolae Titulescu, orientată cu fața către b-dul Tomis. Fotografii de epocă, documente de arhivă, ca și informații orale duc către concluzia că statuia a suferit, între anii 1913—1944, mai multe reamplasări față de locul inițial. Prima mutare, din 1913, cu zece-cincisprezece metri mai spre dreapta, a fost determinată, desigur, de apariția noii străzi spre moscheea construită în 1910; statuia și-a păstrat însă poziția inițială. Faptul este atestat de prezența lui Frederic Storck la Constanța, chemat de municipalitate în vederea consultării sale privind *„mutarea din loc a statuii lui Ovidiu"*[10].

În timpul primului război mondial, în 1916, la 22 octombrie statuia își părăsește din nou soclul, fiind reamplasată după cîteva luni[11]. După ce în 1921 se terminase construcția noului local al primăriei, (după planurile arhitectului Victor Stephănescu), situat în aceeași piață, se impunea reamplasarea monumentului în fața instituției nou create. La 13 septembrie 1922 lucrarea de reamplasare era terminată; pentru aceasta se păstrează numeroase documente[12] privind aprobarea sumelor aferente, a ofertelor, precum și comenzi, referate, propuneri de meșteri executanți, contracte, procese verbale de recepție etc.[13]. Alte mărturii[14] conservă date legate de lucrările pentru *„împrejmuirea și decorațiunea spațiului din jurul statuii lui Ovidiu... 12 stîlpi susținuți de lanțuri (...) și jardiniere"*[15]. Toată această încărcătură „decorativă" greoaie și inutilă va fi demontată în 1931, statuia poetului Ovidiu rămînînd într-o ipostază simplă și severă, așa cum se află și astăzi. Ea va mai părăsi soclul, spre sfîrșitul celui de-al doilea război mondial, cînd va fi adăpostită în beciul primăriei spre a o feri de bombardamentele germane, și va fi reamplasată imediat după Eliberare, în 1944.

Deși sistemul încredințării ridicării monumentelor și edificării construcțiilor mai importante unor sculptori și arhitecți străini era obișnuit în țară, totuși monumentele ce se vor amplasa în Dobrogea, după inaugurarea statuii lui Ovidiu, vor aparține, în exclusivitate, unor sculptori români.

Un deceniu mai tîrziu, după dezvelirea statuii lui Ovidiu, în reședința celuilalt județ al Dobrogei, la Tulcea, o altă

---

[1] C. Dimitriu Codru, *Evoluția culturală prin teatru și societăți culturale în vechea Dobroge*, în ziarul „Marea Noastră", Constanța, 25 decembrie 1932, p. 2.

[2] În revista „Ovidiu", Constanța, an I, nr. 2, 1 nov. 1918, p. 9.

[3] În ziarul „Farul", Constanța, 28 ianuarie 1883, p. 2.

[4] Remus Opreanu (1884—1908), intelectual erudit, doctor în drept.

[5] Anatolie Teodosiu, *Lucrări de Ettore Ferrari în R.P.R.*, în revista „Culegere de studii muzeale", București, 1959—1960, p. 66.

[6] Sulmona este și astăzi oraș înfrățit cu municipiul Constanța.

[7] *Din istoricul statuii lui Ovidiu*, în ziarul „Dobrogea Jună", Constanța, 1 ianuarie 1939, p. 2.

[8] Doctor Carol Schuchardt, *O călătorie de Crăciun în Dobrogea în 1841*, în revista „Analele Dobrogei", Constanța, an VII, 1926, p. 77.

[9] Serviciul Arhivelor Statului Dobrogea, fond Primăria Municipiului Constanța, dosar nr. 3/1886, fila 160.

[10] Idem, dosar nr. 56/1925, fila 15.

[11] Constantin Sarry, *Bietul Ovidiu*, în ziarul „Dobrogea Jună", Constanța, 9 decembrie 1918, p. 2.

[12] Serviciul Arhivelor Statului Dobrogea, fond Primăria Municipiului Constanța, dosar nr. 11/1922, fila 39.

[13] Idem, dosar nr. 34/1922 filele 32, 34, 39, 60, 62, 78, 94.

[14] Idem, dosar nr. 55/1925, filele 49, 52, 61, 63, 72.

[15] Idem, dosar nr. 54/1931, filele 13, 20.

http://patrimoniu.gov.ro

Ettore Ferrari, Statuia poetului Ovidiu în prima amplasare în Piața Independenței (1887—1913)

Soclul statuii lui Ovidiu în timpul primului război mondial.

personalitate numită în funcția de prefect, poetul Ioan D. Nenițescu (1854—1902) va declanșa o acțiune similară celei inițiate de Remus Opreanu la Constanța. El va susține acțiunea Ligii pentru propășirea Dobrogei, fondată în 1896, care înscrisese în programul său, printre alte realizări și *„ridicarea Monumentului comemorativ al reanexării Dobrogei"*[16]. În vederea înfăptuirii acestui deziderat, care nu putea fi susținut material numai de bugetul primăriei, s-au organizat serbări pentru strîngerea fondurilor, s-au lansat liste de subscripție. Dealtfel, ideea comemorării evenimentului istoric înfăptuit în 1877 îi preocupase pe localnici îndată după acest important act istoric căci piatra fundamentală a **monumentului** fusese pusă, în octombrie 1879, de către Mihail Kogălniceanu[17], pe stînca ce străjuia Dunărea, numită atunci „Hora Tepe" adică **Colnicul Hora**, la marginea cea mai nordică a Dobrogei. La acea grandioasă și emoționantă solemnitate, generalul doctor Carol Davila și-a depus, la temelia monumentului, în semn de suprem omagiu, decorațiile sale. Conceput și executat parțial de către sculptorul Giorgio Vasilescu (1864—1898)[18], monumentul va fi terminat în 1899, din cauza morții premature a autorului, de către sculptorul Constantin Bălăcescu (1865—1913), care a respectat concepția și planurile primului proiectant. Monumentul Independenței, executat parțial în ateliere italiene, la Milano și Veneția, și a cărui dezvelire a avut loc la 2 mai 1904, a fost ridicat, așa cum vorbește inscripția, de *„... cetățenii orașului Tulcea în 1899, ca simbol al eroismului și vitejiei poporului român în lupta pentru eliberarea de sub jugul otoman și independența țării"*. Obeliscul prismatic din granit roșu, înalt de 22 metri, purta, pe cele două suporturi laterale, în dreapta statuia în bronz a dorobanțului, de 5 metri, iar în stînga imaginea unui vultur. Înconjurat de 12 piloni din granit roșu, uniți printr-un lanț de fier, monumentul străjuia, ca și astăzi, de pe colina cea mai înaltă a Tulcei, deopotrivă orașul, Dunărea și depărtările.

În perioada definitivării monumentului Independenței, sculptorul Constantin Bălăcescu a executat, în Italia, paralel, între 1899—1901, **și monumentul lui Mircea cel Bătrîn**[19], comandat de urbea tulceană și dezvelit în aprilie 1903[20]. În primul război mondial, odată cu distrugerea statuii dorobanțului de pe monumentul Independenței va dispare și statuia lui Mircea cel Bătrîn. Aceasta din urmă a rămas cunoscută posterității doar din fotografii reproduse în presa vremii, ca și din însemnările lui Nicolae Iorga, care descria amănunțit atît monumentul Independenței cît și pe acela al domnitorului Mircea *„... ca pe un moșneag cu barba mare, cu ținuta dîrză, avînd în mînă un buzdugan"*[21]. Tot atunci a fost distrus bustul

[16] *Monumentul comemorativ de la Tulcea*, în „Centrul Dobrogei", nr. 4, 22 ianuarie 1898, p. 3.

[17] Col. Ionescu M. Dobrogianu, *Dobrogea în veacul al XX-lea. Geografie, matematică, fizică, politică, economică, militară*, București, Artele grafice V. I. Socecu, 1904.

[18] Paul Rezeanu, *Sculptorul Giorgio Vasilescu*, în revista „Historica" I, Ed. Academiei R.S.R., București 1970, p. 177.

[19] *Monumente în Dobrogea*, în ziarul „Dobrogea Jună", Constanța, an XIII, nr. 4, 9 decembrie 1918, p. 2.

[20] În ziarul „Dobrogea Jună", Constanța, an IV, nr. 87, 12 aprilie 1903, p. 2.

[21] Nicolae Iorga, *România cum era pînă în 1918*, vol. II, Moldova și Dobrogea, București 1940, p. 303.

http://patrimoniu.gov.ro

Statuia lui Ovidiu între 1925—1931

Statuia lui Ovidiu după 1931.

poetului I. D. Neniţescu[22], amplasat în grădina publică a oraşului, bust ce fusese executat, la cererea oraşului Tulcea[23], de către sculptorul Oscar Spaethe şi dezvelit în aprilie 1914[24].

Ideea ridicării la Tulcea a unei alte statui dedicate lui Mircea cel Bătrîn va persista în mintea localnicilor. Ea va fi reluată în 1938[25] şi 1939, din iniţiativa şi sub conducerea istoricului Constantin C. Giurescu, care, aşa cum reiese din procesul verbal, a donat suma de 100 000 lei pentru înfăptuirea acestei opere. Ea a fost însă realizată abia în 1972 de către sculptorul dobrogean Ion Jalea, cînd, ca urmare a reorganizării urbanistice a acestui centru, statuia ecvestră a domnitorului care se intitula „*Domn al ţării româneşti ..... pînă la Marea cea Mare*" şi-a aflat locul în piaţa centrală a oraşului.

Presa timpului consemnează prezenţa la Constanţa, în anul 1890, a sculptorului Vladimir Hegel (1879—1918), „*pentru ultimile retuşuri ale bustului lui Mihail Kogălniceanu*"[26], marele om de stat aflîndu-se atunci în casa sa din localitate, în

[22] Brutus Colovu, *Dobrogea în preajma războiului de neatîrnare*, în revista „Analele Dobrogei", Constanţa, an IX, vol. II, 1928, p. 340.

[23] În ziarul „Familia", nr. 36, 21 sept. 1890, p. 2.

Conform informaţiilor primite de la criticul de artă Ştefan Neniţescu, din Bucureşti, fiul poetului Ioan D. Neniţescu, care a asistat la dezvelirea bustului.

[24] *Dezvelirea bustului lui I. Neniţescu*, în ziarul „Lupta", Tulcea, an II, nr. 83, 10 noiembrie 1914, p. 3.

[25] Nicolae Frecea, *Statuia lui Mircea cel Mare*, în ziarul „România de la Mare", Constanţa, an V, nr. 27, 3 iunie 1938, p. 1.

[26] Serviciul Arhivelor Statului Tulcea, fond Prefectura judeţului Tulcea, dosar nr. 5/1939, fila 28.

Giorgio Vasilescu, Constantin Băläceseu, „Monumentul Independenţei" de la Tulcea.

http://patrimoniu.gov.ro

care locuia fiul său Vasile Kogălniceanu[27], administrator de plasă în județul Constanța.

Comitetele și cercurile culturale dobrogene au avut în atenția lor și strîngerea unor fonduri în vederea sprijinirii ridicării de statui și monumente ce urmau să fie amplasate în diferite orașe ale țării. În acest sens Arhivele Statului din Constanța conservă numeroase mărturii: În 1888 reconstituie un comitet care trimite 300 lei la București lui V. A. Urechia[28], redactor al „Asociațiunii statuii lui Miron Costin", pentru înălțarea acesteia; Comitetul de inițiativă pentru ridicarea unui monument nemuritorului poet Dimitrie Bolintineanu[29], din București, solicită, la 2 mai 1890, primăriei Constanței sprijin pentru strîngerea fondurilor, prin vînzarea broșurilor editate, cuprinzînd o selecție de poezii ale acestuia; la cererea Academiei Române[30] se colectează, în 1905, sume pentru monumentul poetului Vasile Alecsandri; în bugetul primăriei Constanței pe anul 1905/1906 se prevăd sume ce vor fi trimise „Comitetului pentru ridicarea statuii nemuritorului voievod Alexandru Ioan Cuza la Iași"[31]; în octombrie 1911 se trimite la Craiova suma de 4 800 lei „Comitetului de acțiune pentru ridicarea unui bust lui Titu Maiorescu"[32]; în 1922[33] se sprijină, prin contribuții bănești, înălțarea mausoleului eroilor primului război mondial care au luptat pe valea Putnei, edificat în comuna Soveja din același județ; între 1923—1925 „Comitetul pentru ridicarea monumentului lui Spiru Haret la București" solicită contribuția de 100 000 lei orașului Constanța, sumă a cărei expediere apare confirmată în corespondența păstrată[34]; rămîne fără răspuns apelul [35] „Cercului Gîndirea" al comitetului său pentru ridicarea, la București, a monumentului lui Mihail Eminescu, inexplicabil, cu atît mai mult cu cît primăria municipiului trimisese, în 1887, suma de 175 lei, rezultată din spectacolul susținut de către actorul I. D. Ionescu, în acest scop[36], surorii poetului, — Harietta la Botoșani, unde Eminescu se afla bolnav, în îngrijirea acesteia.

În 1927 se contribuie cu suma de 5 000 lei pentru realizarea monumentului lui Gheorghe Lazăr din Avrig, ca urmare a intervenției „Cercului cultural învățătoresc Gh. Lazăr" din Sibiu, care confirmă dealtfel și primirea sumei[37]. În 1932 președintele Senatului trimite primăriei din Constanța listele de subscripție pentru *„ridicarea unui monument marelui patriot Nicolae Filipescu*[38]"; „Comisiunea Marei Fresce a Ateneului Român" cere, în 1936, primăriei cumpărarea unui stoc de *„vignete ce am emis contribuind, în felul acesta, la realizarea unei opere naționale ce va fi lăsată urmașilor noștri"*[39]. Direcțiunea administrației de stat din Ministerul de Interne al României cere la 27 iulie 1938 *„a se organiza comitete locale, serbări, conferințe ... bilete de subscripție ... pentru ridicarea unui monument marelui poet român Octavian Goga"*[40]. Arhivele Statului din Constanța nu conservă mărturii asupra modului în care sculptorul Dimitrie Paciurea a obținut, în 1910, comanda pentru executarea bustului lui Ion Bănescu, unul dintre cei mai merituoși primari ai Constanței de la începutul acestui secol[41]. Fără să fie în concordanță cu viziunea monumentală proprie artistului, deci subordonată, într-o oarecare măsură, cerințelor comanditarilor, bustul păstrează calitățile unei sculpturi de interior al cărei modeleu îngrijit și clar trădează însușirile și priceperea sculptorului. Bustul lui Ion Bănescu, realizat din *„... dorința unui număr de cetățeni care doresc și au contribuit prin subscripție bănească a se ridica un bust fostului nostru cetățean și primar al acestui oraș"*[42] a fost terminat în 1910, artistul expunîndu-l la a IX-a expoziție a „Tinerimii artistice" din același an[43].

La 30 august 1911[44] se fac propuneri și se cer aprobări pentru amplasare. Au existat numeroase discuții legate de stabilirea locului; este posibil să fi existat și o oarecare nepăsare[45],

[27] Vasile Kogălniceanu (1863—1941) cu studii de agronomie în străinătate. A luptat pentru acordarea de drepturi politice dobrogenilor. A scris lucrări despre situația regiunii, printre care: Dobrogea, drepturi politice fără libertăți 1878—1909. Ca redactor al ziarului „Românul" a susținut prin numeroase articole împroprietărirea țăranilor. A redactat ziarul „Steaua Dunării". A fost membru fondator al „Ligii repausului duminical", al „Ligii votului Universal".

[28] Serviciul Arhivelor Statului Dobrogea, fond Primăria Municipiului Constanța, dosar nr. 27/1880, filele 10, 37.

[29] Idem, dosar nr. 24/1890, fila 10.

[30] Idem, dosar nr. 16/1905, filele 15, 18.

[31] Idem. dosar nr. 20/1906, filele 324, 325, 327.

[32] Idem, dosar nr. 16/1911, fila 134.

[33] Idem, dosar nr. 42/1922, fila 6.

[34] Idem, dosar nr. 54/1923, fila 76.

[35] Idem, dosar nr. 55/1925, filele 6, 7, 9.

[36] Ioan Masoff, I. D. Nenițescu, la Union București, 1965, p. 137.

[37] Serviciul Arhivelor Statului Dobrogea fond Primăria Municipiului Constanța dosar nr. 12/1927, filele 296—298.

[38] Idem, dosar nr. 51/1932, fila 23.

[39] Idem, dosar nr. 15/1936, fila 154.

[40] Idem, dosar nr. 21/1938, fila 212.

[41] Ion Bănescu (1850—1909), profesor, primar al Constanței în 1900 și între 1905 și 1907. Stabilit în Dobrogea în 1879 ca revizor școlar, avînd misiunea de organizare a școlilor românești din acest ținut. A înființat Școala de învățători din Constanța, unde a funcționat ca profesor și director, a inițiat primele lucrări edilitare și de modernizare a orașului, sistematizarea cartierelor, construirea pavilionului și modernizarea plăjii Mamaia, construirea băii comunale, electrificarea orașului ș.a.

[42] Serviciul Arhivelor Statului Dobrogea, fond Primăria Municipiului Constanța, dosar nr. 64/1912, fila 1.

[43] V. Ravici, *A doua expoziție de pictură și sculptură a societății* „Tinerimea artistică", mai—iunie 1910, București.

[44] Serviciul Arhivelor Statului Dobrogea fond Primăria Municipiului Constanța, dosar nr. 67/1911, fila 239.

[45] *Bustul lui Ion Bănescu*, în ziarul „Conservatorul Constanței", Constanța, an V, nr. 9, 29 mai 1913, p. 2.

Constantin Bălăcescu, Statuia lui Mircea cel Bătrîn din Tulcea (distrusă în primul război mondial).

http://patrimoniu.gov.ro

de vreme ce și presa o semnalează, iar dezvelirea va avea loc abia peste cinci ani, în 1916[46].

Nu avem date care să indice cum arăta bustul inițial amplasat, probabil pe un soclu provizoriu, impropriu, încît în anul 1931 cunoscuții pietrari locali, Antonio Rutta și Fabian Istvan„ ... *cu ateliere de sculptură în Constanța*", înaintau ofertele lor primăriei„ *pentru executarea piedestalului bustului lui Ion Bănescu*"[47].

În 1914 în orașul Tulcea existau cele trei monumente deja amintite: al Independenței, statuia lui Mircea cel Bătrîn și bustul poetului Ioan D. Nenițescu. Un al patrulea avea să fie comandat unui sculptor local care a rămas necunoscut în istoriografia de artă, Vasile Chiriachide (1886—1926), și anume cel al lui Spiru Haret, personalitate culturală prestigioasă prin contribuția adusă la dezvoltarea învățămîntului primar în România și cu precădere în Dobrogea, la finele veacului trecut.

Lucrarea a fost comandată în 1914 iar artistul s-a angajat imediat, după întoarcerea sa de la studii, din Italia, la realizarea documentării. Efectuarea stagiului militar între 1914—1916 și participarea sa pe front, în primul război mondial, îl împiedică însă să termine comanda. Revenind în Tulcea abia în 1920, sculptorul va termina bustul care este amplasat în 1922[48]. În executarea lui, Vasile Chiriachide dovedește o bună cunoaștere a legilor fundamentale impuse de clasicitate formelor figurale pe care știe să le folosească cu înțelegere; o anume so-

[46] *Dezvelirea bustului lui Ion Bănescu*, în ziarul „Litoralul Constanței" Constanța, an III, nr. 37, 5 iunie 1916, p. 2.

[47] Serviciul Arhivelor Statului Dobrogea fond Primăria Municipiului Constanța dosar nr. 54/1931, filele 1, 4, 8.

[48] *Dezvelirea bustului lui Spiru Haret*, în ziarul „Curierul Tulcei" Tulcea, 15 octombrie 1922, p. 1.

Ion Jalea, Monumentul lui Mircea cel Bătrîn din Tulcea.

Dimitrie Paciurea, Bustul lui Ion Bănescu din Constanța.

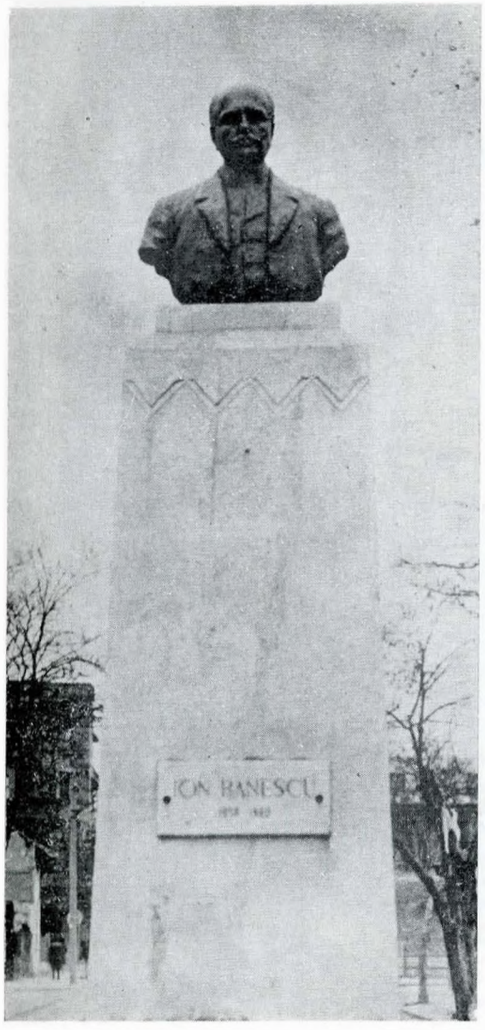

Gheorghiu Zoanel, „Monumentul eroilor Regimentului 34 infanterie (Constanța).

Oscar Han „Mihail Eminescu" (Constanța).

http://patrimoniu.gov.ro

Cornel Medrea, „Sirena și delfinul" (Mamaia).

Ion Jalea, Arcașul (Constanța).

brietate și o limpezime a elementelor de morfologie plastică sînt vizibile; ele înscriu aici un accentuat staticism, cerut de însuși caracterul lucrării.

În ansamblul monumentelor Dobrogei, numeroase și variate, se detașează ca definitorii cele ce comemorează jertfa fiilor poporului în glorioasele lupte din primul război mondial, unirea tuturor românilor de pe întregul cuprins al țării.

Înființarea în 1919 a „Societății pentru ridicarea monumentelor eroilor căzuți în război", ca și a „Asociației Cultul Patriei", fondată în octombrie 1926 vor fi urmate de adevărate campanii de edificare a unor monumente comemorative în Dobrogea, ca și în întreaga țară[49].

Ambele asociații vor afla o largă audiență în public astfel că, pe teritoriul Dobrogei, în numeroase comune, locuitorii vor înălța monumente pentru eroii lor.

În cele două mari etape cuprinse între 1919—1926 și 1926—1936, s-au ridicat în cele două județe ale Dobrogei peste 70 de asemenea mărturii ale pomenirii memoriei celor căzuți pentru patrie. Ele vor fi de cele mai multe ori obeliscuri din piatră, avînd sau nu în vîrf cruci sau vulturi din bronz, prevăzute pe laturi cu însemne ale luptătorilor — casca, baioneta, obuzul — înconjurate de lauri. După numărul mai mare sau mai mic de fii ai comunei dispăruți în război, numele lor apar înscrise pe una, două sau pe toate laturile obeliscului, uneori săpate direct în piatra acestuia, alteori gravate în plăci de marmură,

Ion Irimescu, „Maternitate"

[49] Locotenent colonel Niculae Niculae, *Unde ne sînt monumentele*, „Buletinul monumentelor istorice", nr. 2, 1973, București, p. 73.

http://patrimoniu.gov.ro

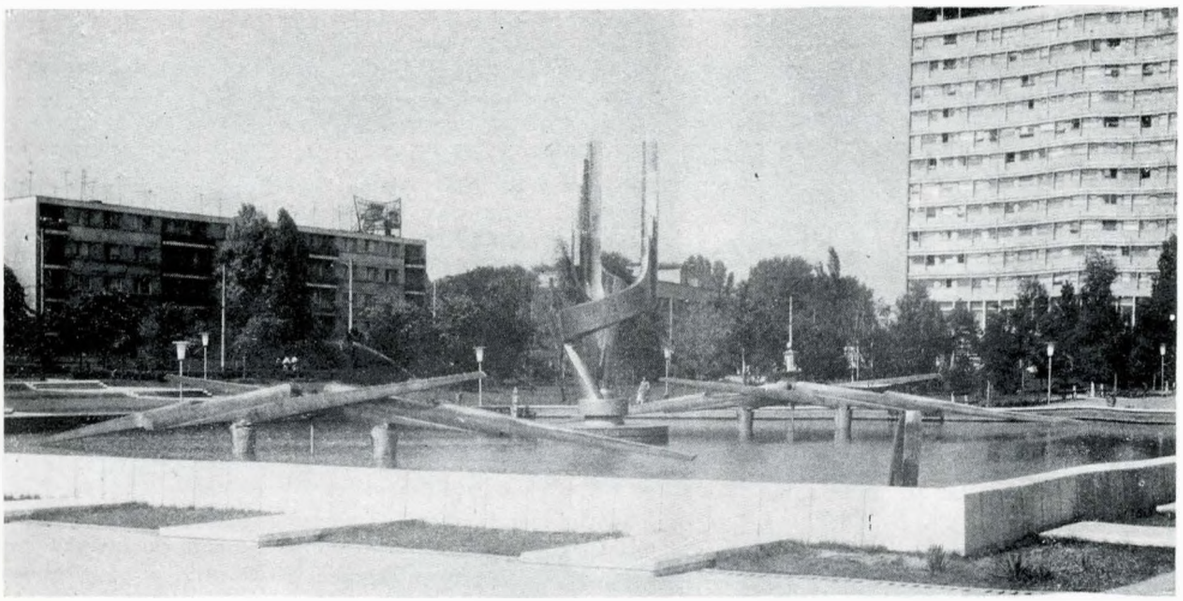

Constantin Lucaci, Fîntîna din parcul gării, Constanța.

aplicate pe obelisc. Asemenea tipuri de monumente se întîlnesc în comunele: Adamclisi, ridicat între 1921—1924, Țepeș Vodă, înălțat în 1923, Saraiu și Ciobanu, edificate în 1924, Nicolae Bălcescu și Topalu, constituite între 1925—1926, Vulturu, datînd din 1929, Siliștea, Murfatlar și Gîrliciu din 1930, Dorobanțu, înălțat în 1931, Tortomanu, în 1937 și altele, în județul Constanța, ca și în comunele Lunca și Ceamurlia de Jos, ridicate în 1919, Nicolae Bălcescu, Sarighiol și Babadag datînd din 1935, Enisala, ridicat în 1936 ș.a. toate în județul Tulcea.

Uneori o coloană-austeră, simplă, din piatră de secțiune patrată, ușor îngustată spre vîrf, sprijinită pe o bază patrulateră, cu retrageri succesive, poartă pe ea doar anii 1916—1918, precum monumentul din comuna Ștefan cel Mare (1928); alteori monumentul este reprezentat printr-o troiță din lemn, cu o placă de marmură pe corpul său principal, ce poartă numele ostașilor comemorați, asemănător celui din comuna Nistorești (1927).

Un alt tip frecvent de monumente de eroi îl constituie cele ridicate sub conducerea „Asociației Cultul Patriei", care prezintă statui de ostași în mărime naturală, cu arme în mînă, impostați pe socluri de diferite forme și dimensiuni. Plăci de bronz sau marmură, plasate pe soclul din piatră sau mozaic, păstrează, pentru eternitate, numele celor căzuți sau slăvesc gloria și jertfa lor prin cuvinte alcătuite în acest sens. Asemenea monumente sînt cele din Hîrșova (1924), Cogealac (1926), Limanu (1933), Chirnogeni (1930), Techirghiol (1931), Cobadin (1933), ș.a. în județul Constanța, sau în comunele Sarichioi (1935), Baia (1926), Enisala (1936) ș.a. din județul Tulcea.

Plasate de obicei în centrele comunelor, în mici spații verzi special amenajate, aceste însemne ale gîndurilor urmașilor, de cinstire a celor căzuți vor rămîne peste timp mărturie a faptului că „... *toate cuceririle de care poporul se bucură au fost obținute prin jertfe repetate ale celor mai buni fii ai patriei*"[50].

Monumentele, datorate subscripțiilor locale, vor purta amprenta posibilităților materiale ale acestora și vor fi expresia artistică a cerințelor și ideilor locuitorilor comunelor care le-au comandat, ca și a priceperii celor ce le-au executat. În unele cazuri ele vor fi realizate de către artiști cunoscuți, precum cel din cimitirul orașului Constanța, semnat de Milița Petrașcu, cele din Chirnogeni și Topraisar, datorate lui Ion Jalea, cele din Techirghiol, semnat de Dumitru Mățăoanu ș.a., de către sculptori locali sau de către pietrari români, italieni, bulgari sau maghiari care lucrau în cele două județe și, de multe ori, de către meșteri anonimi.

Între monumentele de eroi ale Dobrogei reținem în mod deosebit atenția, prin construcția lor, cel din cimitirul eroilor comunei Mircea Vodă, datînd din 1928 și cel al eroilor sîrbi căzuți în Dobrogea în luptele din 25 august 1916, aflat în cimitirul orașului Medgidia.

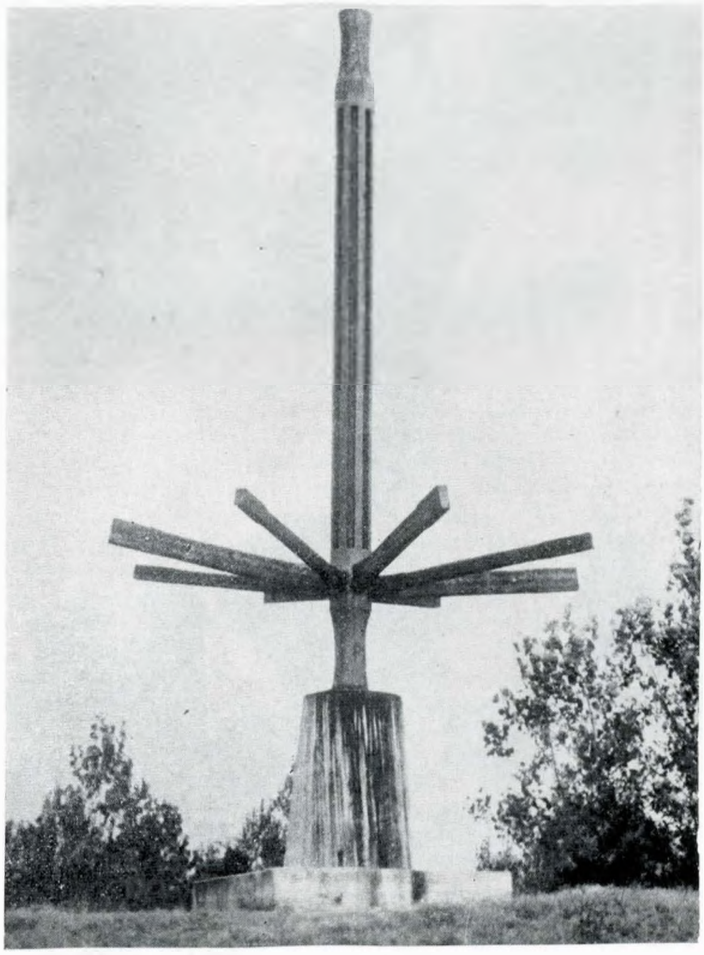

George Apostu, „Fructul soarelui" (Costinești).

Au existat inițiative pentru înălțarea de monumente ale eroilor și în cadrul forțelor armate locale ale timpului. În 1928, în curtea Regimentului 34 Infanterie se ridică un monument pentru cinstirea eroilor căzuți pe cîmpul de onoare în timpul războiului pentru întregirea patriei. Executat de către sculptorul constănțean, Gheorghiu Zuanel, monumentul străjuia intrarea principală a regimentului[51].

În anul 1919 s-a constituit la Constanța un comitet, format din ofițeri reangajați care au luptat în Regimentul 9 Călărași, pentru ridicarea unui monument în amintirea eroilor acestui

[50] Nicolae Ceaușescu, *România pe drumul desăvîrșirii construcției socialiste*, vol. I politică, București, 1968, p. 473.

[51] Reorganizări urbane au condus către reamplasarea monumentului sub conducerea autorului, pe faleza din zona gării.

http://patrimoniu.gov.ro

regiment, în care scop s-a apelat atît la sprijinul bănesc al Președinției Consiliului de Miniștri cît și al municipiului, s-au organizat serbări hipice pentru strîngerea fondurilor. Dar, deși aceste începuturi au fost urmate de detalii privind chiar și locul de amplasare, monumentul nu a fost niciodată ridicat, în pofida inimoaselor strădanii. S-a înălțat, în 1925, *Monumentul eroilor Regimentului 13 Artilerie*, al cărui autor a rămas necunoscut.

Presa vremii conturează și preocupările pentru înălțarea unui monument al eroilor marinari căzuți în războiul pentru întregirea neamului. Deși nerealizată, ideea a pătruns atunci în conștiința publică și a preocupat opinia locală, fapt reflectat în presa timpului.

Perioada interbelică va cunoaște, la Constanța, contribuția în domeniul artei monumentale a sculptorilor Oscar Han și Ion Jalea. Inițiativa ridicării unui monument închinat Luceafărului poeziei românești la Constanța a aparținut unui comitet local[52] — Pro Eminescu, avînd ca președinte pe I. N. Roman[53]. Comitetul local cooptează între membrii săi de onoare și mari personalități ale culturii românești: M. Sadoveanu, N. Iorga, O. Goga, L. Rebreanu, T. Vianu, P. Zarifopol,

Ioana Kassargian. Flautist (Costinești).

C. Brătescu-Voinești, I. Pillat, S. Mehedinți, I. Morariu, D. Botez ș.a.

La alegerea variantei celei mai reprezentative, dintre cele trei propuse de sculptorul O. Han, Tudor Vianu a avut o contribuție determinantă, deși contradictorie față de opiniile lui C. Brătescu. Esteticianul Tudor Vianu a propus, de pildă, înlocuirea imaginii Luceafărului prin bustul poetului, variantă acceptată ce poate fi văzută *„la marginea mării"* și astăzi[54].

[52] Arhivele Statului Dobrogea, Fond Primăria Municipiului Constanța, dosar nr. 75/1930, fila 13.

[53] I. N. Roman (1886—1931), jurist și poet. Director al ziarului „Adevărul" în 1892. Se stabilește în Dobrogea în 1897, ca primar al Medgidiei și apoi al Constanței, pînă la moarte.

[54] În martie 1931 T. Vianu scria lui I. N. Roman, președintele Comitetului pro-Eminescu: *„Dintre cele trei ipostaze pe care le prevede devizul, preferința mea o îmbrățișează, desigur, pe cea dintîi și pe cea mai frumoasă dintre ele... Luceafărului de pe soclul central al monumentului... să i se substituie frumosul cap al lui Eminescu la 20 de ani, care se găsește de asemenea executat de Domnul Han..."*.

Monumentul lui Eminescu, amplasat pe faleza Cazinoului, va fi dezvelit în toamna anului 1934[55], odată cu apariția volumului omagial editat din inițiativa și sub conducerea aceluiași comitet.

Între anii 1934—1936 alte comune din Dobrogea, Murfatlar, Nistorești, Techirghiol ș.a., vor ridica monumente de cinstire a eroilor primului război mondial.

Singurul monument dedicat eroilor dobrogeni din orașul Constanța va fi edificat în 1938, operă a sculptorului local Gheorghiu Zuanel.

Cu acestea edificarea monumentelor Dobrogei, din perioada interbelică, va înceta.

Noua etapă istorică deschisă de August 1944, efervescența ei creatoare materializată în nebănuite realizări în toate domeniile vieții din țara noastră au determinat dezvoltarea orașelor și odată cu ea pe aceea a artei de for public, artă care corespunde plenar unor noi exigențe ale memoriei colective a societății, ale educației estetice.

Funcției memorialistice a monumentului, a lucrării de artă monumentală în genere, i se adaugă *„funcția estetică și educativă, opera trebuind să se impună cu elementul veșniciei pe care îl are monumentul și cu impresia durabilității eterne"*[57].

Arta monumentală a Dobrogei și litoralului cunoaște în această perioadă o evoluție fără precedent, prin număr și varietate tematică și tehnică, concordantă construcțiilor ce devin element creator de desfășurări spațiale.

Artiști de prestigiu, precum: C. Medrea, I. Jalea, I. Irimescu, B. Caragea, Z. Băicoianu, C. Baraschi, Gh. Popescu, I. Nicodim, I. Bitzan, D. Lia, I. Kassargian, C. Storck-Botez, C. Grosu, S. Chintilă, C. Blendea, L. Băiaș, S. Băiaș, W. Demeter, A. Medrea, E. Orlovschi, H. Flămîndu, G. Apostu, A. Bolea, M. Mihai și mulți alții vor semna opere de sculptură, mozaic, ceramică, frescă, sgrafitto, care vor înnobila spațiile dintre construcții sau clădirile însești, în interiorul sau exteriorul acestora.

Un ansamblu reprezentativ pentru arta noastră monumentală a litoralului este opera lui Cornel Medrea. Numeroasele sale lucrări existente aici vizează nu numai politica de achiziții a edililor orașului, ci și generozitatea cu care Medrea însuși a donat opere Constanței și Mamaiei, socotite spații ideale de amplasare.

Optînd pentru forma închisă, condensată în sine, al cărei contur devine demarcație a spațiului tactil al statuii, Medrea elogiază, în nuduri și maternități, trecerile accidentate dintre planuri. Pentru acest sculptor, forma nu este un montaj de suprafețe percepute din unghiuri diferite, ci definirea volumetrică, tactilă a unui obiect în spațiu.

Maternitatea amplasată în 1961 pe faleza Mamaiei contopește, în unduirea care anulează, anexîndu-l și acoperîndu-l, vidul dintre mamă și prunc, unindu-i în bucuria gestului și firescul dragostei.

Pescarii, operă amplasată, inspirat, pe faleza Cazinoului în 1960, antrenează masa și duritatea pietrei într-o mișcare și încordare puternic expresive. Forma trupurilor umane, cuprinsă în efort, își găsește contraponderea și echilibrul în plasa încărcată, monolitică.

Consemnăm, ca o permanență a întregii arte sculpturale a lui Cornel Medrea, dimensiunea monumentală care este semnul amplitudinii sale spirituale, cît și calitatea conținută în forma și stilul operei.

Pentru faleza Constanței, Ion Jalea a imaginat sculptura *Arcașul* (1962), simbol deopotrivă al perenității și eternității noastre. Emblemă a unei arte individuale și a unei culturi naționale care a stat sub semnul umanismului, această operă este acut contemporană și totodată intercalată în ritmica firească a unei vaste și îndelungate tradiții.

[55] Nicolae Lupu, *Pro-Eminescu*, în „Dacia" nr. 30, Constanța, 12 august 1934, p. 1.

[56] Fl. Postolache, *Arta monumentală a litoralului, orașului și județului Constanța*, Constanța 1972, p. 78.

[57] Ion Frunzetti, *Anticipații la o operă de artă monumentală*, în „Scînteia", București, 6 mai 1969, p. 2.

http://patrimoniu.gov.ro

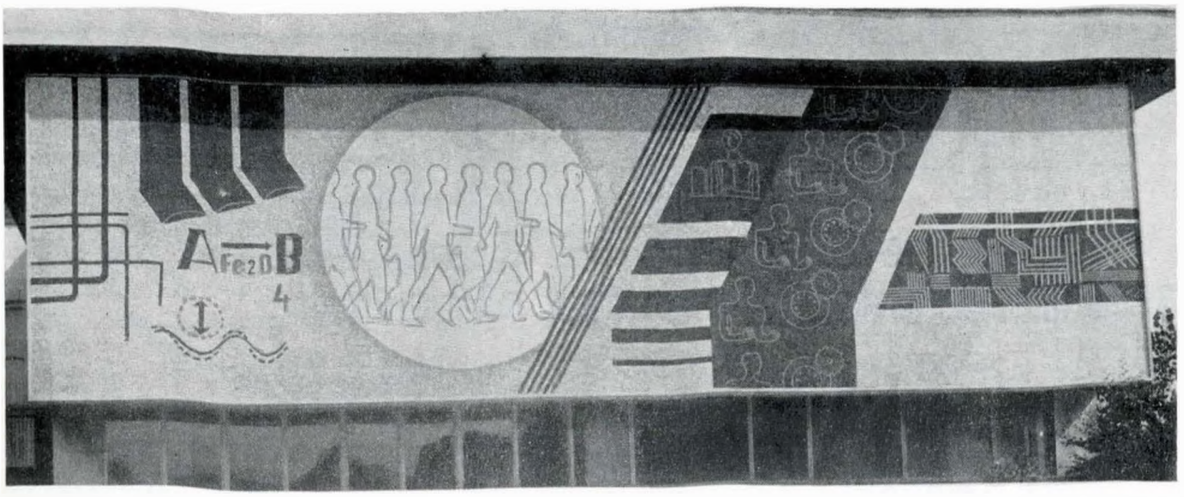

Simona și Spiru Chintilă, „Adolescența", mozaicuri realizate în gresie, decorînd Spitalul județean din Constanța.

Constantin Blendea, „Copilăria".

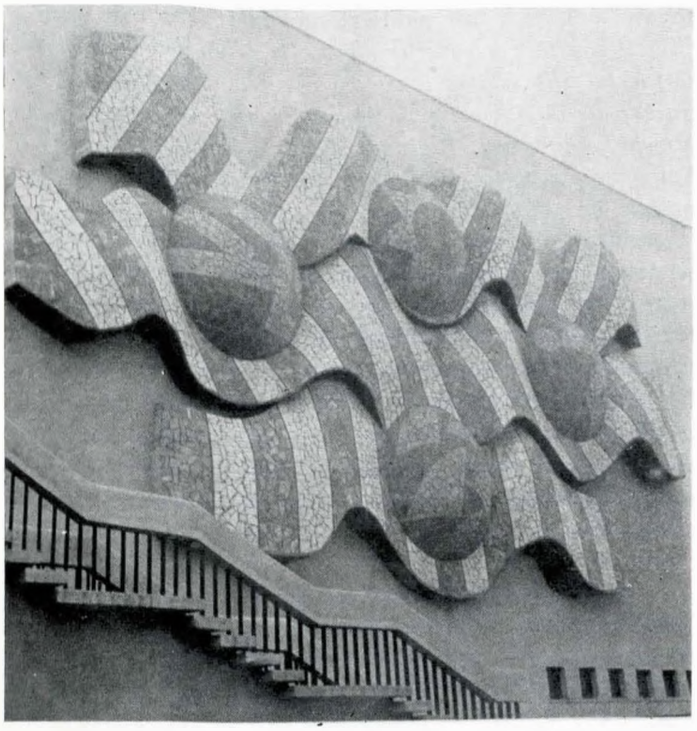

Ethel și Silviu Bălaș. Panou decorativ (Piscina hotelului Parc, Mamaia).

Monumentul victoriei, datorat lui Boris Caragea, a fost amplasat în parcul Consiliului popular, în 1968. Reprezentarea avîntată, simbolică se integrează sensului monumental al celor mai valoroase tradiții. Destinat să glorifice, în material peren, o națiune, această lucrare îndeplinește eficient rolul educativ și patriotic, prin evocarea unuia dintre cele mai puternice și definitorii acte istorice ale poporului nostru: Eliberarea.

Construită în cartierul gării din Constanța, *Fîntîna* lui Lucaci Constantin împlinește organic ambianța aleasă, intercalînd în ritmul geometriei urbane varietatea ei cromatică, ritmica ei savantă. Fîntîna, acest simbol al unei noi înțelegeri a spațiului orașului modern, aparține deopotrivă arhitecturii și sculpturii, modernității acestor arte. Geometria monumentală și restrictivă a monumentului conferă lucrării caracterele generale ale artei de for public. Adăugînd virtuților artelor spațiale calități ale artelor timpului (prin introducerea desfășurării temporale ca factor activ de serialitate), fîntîna Constanței se situează pregnant în modernitate.

Numeroasele ansambluri monumentale, de-sine-stătătoare, sau decorînd edificii, amplasate între anii 1960—1980, pe litoral, în Constanța, Medgidia și alte cîteva localități ale județului, executate în tehnici variate (ceramică, mozaic, piatră, marmură, metal, cimenturi colorate și altele), stau mărturie prezentului și viitorului deopotrivă, eroicei epopei naționale de edificare a societății socialiste. De la impresionantul *mozaic* de 470 mp. al fațadei muzeului de la Adamclisi, elocventă evocare a plămădirii poporului român, pînă la numeroasele elemente de ceramică ambiental-decorativă ale orașului Medgidia (rod al simpozioanelor de ceramică ce s-au succedat aici de-a lungul a cinci ani), la *Fîntîna* din inox semnată de Lucaci, aparținînd deopotrivă arhitecturii și sculpturii, la numeroasele busturi reprezentînd fii ai clasei muncitoare — precum Filimon Sîrbu, Andrei Ionescu, sau oameni de știință, precum Ion Borcea, Vasile Pârvan, Grigore Tocilescu ș.a., toate populează aria acestei zone.

Arta monumentală a Dobrogei edificată după 1944 însumează peste 200 de opere de artă ce împlinesc organic ambianța aleasă, intercalînd, în ritmul geometriei urbane, varietatea lor de contur și adesea cromatică, ritmica lor volumetrică. Simboluri ale unei noi înțelegeri a spațiului orașului modern, lucrările de artă monumentală se integrează mediului ambiant, aparțin deopotrivă arhitecturii și sculpturii răspunzînd raporturilor reciproce pe care aceste arte le presupun.

Geometria monumentală a operelor conferă, celor mai multe dintre ele, caracterul general al artei de for public adăugînd virtuților artelor spațiale calități ale artelor istoriei timpului; prin introducerea desfășurării temporale ca factor activ de serialitate ele se situează pregnant în contemporaneitate.

http://patrimoniu.gov.ro

DATE PRIVIND AŞEZĂRILE NEOLITICE DIN JUDEŢUL DÎMBOVIŢA

EUGEN COMŞA

În cadrul unei acţiuni, de perspectivă, pe care o desfăşor de cîţiva ani, m-am gîndit că ar fi util să încerc a strînge la un loc şi să sintetizez datele — cîte mi-au fost accesibile — referitoare la istoria aşezărilor şi comunităţilor ce au vieţuit în cursul epocii neolitice pe întinsul judeţului Dîmboviţa.

Teritoriul studiat are un relief variat de munte, deal şi cîmpie, străbătut de o serie de ape, cu văi relativ largi, ce au permis oamenilor din vechime să-şi aleagă locuri bune de aşezare, pînă departe în nord. Zona judeţului, datorită reliefului variat, poziţiei geografice şi bogăţiilor sale, a jucat un rol de seamă în timpul epocii neolitice.

Din lucrările consultate rezultă că primele cercetări arheologice, din cuprinsul judeţului, au fost efectuate de către inimosul arheolog amator Cezar Bolliac, înainte de 1870, căci, în acel an, el a publicat în *Trompeta Carpaţilor*, o notă despre descoperirea (în punctul „Cumpăna Ciocîrlanului", aflat la nord de Pietroşiţa) a unor vîrfuri de săgeată de silex, probabil neolitice[1]. Bolliac a străbătut nu numai munţii, ci şi cîmpia dîmboviţeană, pe întinsul căreia a descoperit aşezarea de la Petreşti-Patruzeci de Cruci, de unde a adunat aşchii şi mătci de cremene, menţionate, în aceeaşi revistă, tot în anul 1870[2].

Cu zece ani mai tîrziu, informaţiile lui Bolliac, despre prima descoperire semnalată, au fost preluate de Grigore Tocilescu în a sa *Dacia înainte de Romani*[3]. Acelaşi arheolog a făcut unele cercetări arheologice de suprafaţă, în sudul judeţului Dîmboviţa, deoarece Ion Andrieşescu menţiona, în 1912, în *Contribuţie la Dacia înainte de Romani*, că Tocilescu a găsit personal zece nuclee, tot pe aşezarea neolitică de la Petreşti-Patruzeci de Cruci[4].

Apoi, timp de aproape 20 de ani, ne lipsesc date despre cercetări arheologice privind epoca neolitică din regiune. În deceniul al treilea (aproximativ în 1926) Ion Nestor a efectuat unele cercetări la Petreşti-Patruzeci de Cruci, pregătindu-se să înceapă săpăturile în aşezarea amintită.

Primele cercetări sistematice, referitoare la neoliticul din judeţul Dîmboviţa, s-au desfăşurat între anii 1931—1935, de către D. Berciu, care a făcut periegheze atît în sudul, cît şi în nordul judeţului, urmate de sondaje în staţiunile de la Ioneşti şi Puntea de Greci[5]. Despre rezultatele activităţii depuse în 1934 a fost publicat un raport, din care reţinem: *„Aceste cercetări de caracter topografic ne-au dus la constatarea că judeţul Dîmboviţa nu este cu nimic mai prejos faţă de alte regiuni ale ţării noastre, în ceea ce priveşte prezenţa şi bogăţia urmelor arheologice. Regiunea de şes a judeţului se leagă, în timpurile preistorice, de cîmpia Munteniei formînd la un loc o unitate de cultură"*[6].

A urmat din nou o perioadă îndelungată, în cursul căreia studierea neoliticului din regiune a fost aproape cu totul întreruptă, pînă cînd s-a organizat şi şi-a început activitatea Muzeul judeţean. Din datele de care dispunem rezultă că de-abia în 1960 s-au făcut săpături mai ample, în aşezarea tell de la Geangoeşti, de către Gabriel Mihăescu[7].

În ultimul deceniu activitatea s-a intensificat foarte mult. S-au executat cercetări arheologice de suprafaţă şi săpături privind şi epoca neolitică, în diverse aşezări, de către: Radu Gioglovan[8], Ersilia Tudor[9] şi Ion Chicideanu[10].

---

[1] Cezar Bolliac, *Archeologia; Pescera de la obîrşia Ialomiţei. Pescera cu stele, Comóra din Cumpena Ciocîrlăului, Valea Caseloru şi mormintele de pe Vulcana Mare*, în „Trompeta Carpaţilor", VIII, nr. 846, 20 august 1870, p. 1—3.

[2] Ioan G. Andrieşescu, *Contribuţie la Dacia înainte de Romani*, Iaşi 1912, p. 36.

[3] Gr. G. Tocilescu, *Dacia înainte de Romani*, Bucureşti, 1880, p. 423.

[4] Ioan G. Andrieşescu, *op. cit.*, p. 36.

[5] Dumitru Berciu, *Cercetări şi descoperiri arheologice în judeţul Dîmboviţa*, în „Graiul Dîmboviţei", IX, 1934, nr. 10—11, Tîrgovişte, p. 3 şi urm.

[6] Dumitru Berciu, *Săpături şi cercetări arheologice în ultimii trei ani (1933—1935). Raport înaintat Comisiunii Monumentelor Istorice*, în „BCMI" XXVIII, fasc. 83, ian.—mart. 1935, p. 29.

[7] Pentru uneltele de silex vezi Al. Păunescu, *Evoluţia uneltelor şi armelor de piatră cioplită descoperite pe teritoriul României*, Bucureşti, 1970, p. 181 nr. 9 şi p. 292 fig. 31/3,8; pentru plastica antropomorfă vezi Cornelia Boruga, *Plastica antropomorfă gumelniţeană de la Geangoeşti*, în „Valachica", I, Tîrgovişte, 1969, p. 215—227.

[8] Radu Gioglovan, *Raport preliminar de cercetare arheologică la Moara din Groapă, jud. Dîmboviţa (1976). Intervenţia de salvare*, în „Archiva Valachica" VIII, 1976, p. 49—54.

[9] Ersilia Tudor şi Ion Chicideanu, *Săpăturile arheologice de la Brăteştii de Sus, judeţul Dîmboviţa*, în „Valachica", IX, 1977, p. 119—151.

[10] Ion Chicideanu, *Două topoare de aramă descoperite la Brăteşti (jud. Dîmboviţa)*, în „SCIV", 24, 1973, 3, p. 521—525.

http://patrimoniu.gov.ro

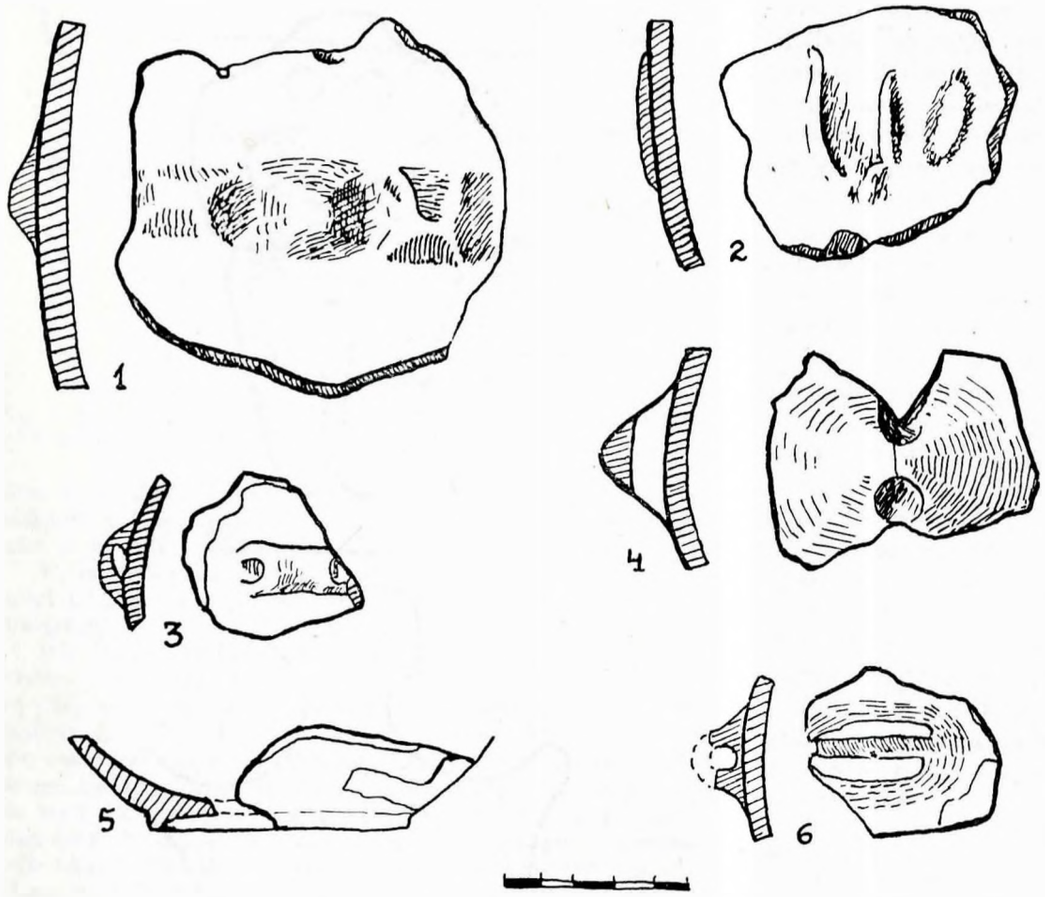

Fig. 1. Bungetu (Brăteştii de Sus). Cultura Starčevo-Criş. Fragmente ceramice (după E. Tudor şi I. Chicideanu, 1977, p. 123 fig. 3/3—5, 11—13).

Menţionăm că o bună parte din săpături se fac pe temeiul colaborării între cercetătorii de la Institutul de arheologie Bucureşti şi cei de la Muzeul judeţean. Subliniem meritul lui Petru Diaconescu, care, în ultimii ani, a efectuat cercetări arheologice de suprafaţă sistematice. A verificat cu multă grijă, diferite porţiuni din sudul judeţului şi a publicat, cu regularitate, rezultatele în anuarul muzeului[11].

Datele, pe care le-am strîns din literatura de specialitate şi din informaţii primite de la cei ce au făcut cercetări în cuprinsul judeţului, mi-au permis să trec pe hartă 53 descoperiri diverse, de la aşezări bine datate, pînă la obiective izolate, reprezentate prin mai multe tipuri de unelte.

În cele ce urmează vom expune datele principale cu privire la diversele categorii de descoperiri:

I. Pînă în prezent în părţile de nord-vest ale Munteniei, nu se cunosc urme de locuire din perioada de la sfîrşitul mezoliticului şi nici de la începuturile îndepărtate ale epocii neolitice. Condiţiile de mediu natural din vechime fac însă posibilă formularea ipotezei de lucru, că, în sudul judeţului, au trăit rare comunităţi de vînători şi pescari (ale căror sălaşe se găsesc mai greu), aparţinînd — ca şi acelea din judeţul vecin Prahova — culturii tardenoisiene.

II. Cele mai vechi vestigii din epoca neolitică au fost scoase la iveală prin săpăturile făcute în 1972, de către Ersilia Tudor şi Ion Chicideanu, la *Bungetu*, în punctul „Coasta bisericii"[12] (nr. 1). În acea aşezare s-au delimitat două straturi de cultură, din care cel inferior datează din neoliticul timpuriu. În cuprinsul lui, la bază, au fost dezvelite resturile unei locuinţe de suprafaţă şi s-au adunat materiale specifice, ce au permis atribuirea lor, cu certitudine, culturii Starčevo-Criş. Autorii descoperirii, pe temeiul comparării caracteristicelor complexului cu cel de la Verbiţa, au ajuns la concluzia că materialele de la Bungetu pot fi datate în perioada corespunzătoare fazei Starčevo III (după periodizarea lui Vl. Milojčić)[13]. Descoperirea menţionată a completat informaţia noastră despre complexele respective din zona de centru nord a Munteniei, căci, pînă acum, erau cunoscute astfel de aşezări în vestul Munteniei, numai pe malul Oltului, lîngă Slatina[14], iar în estul provinciei, cele mai apropiate erau staţiunile de la Tîrgşor[15] şi Butimanu[16].

Complexul de tip Starčevo-Criş de la Bungetu este important prin poziţia sa geografică, căci el constituie dovada că în cursul neoliticului timpuriu, cel puţin sudul judeţului a fost populat de comunităţile unei faze evoluate a culturii menţionate.

În legătură cu acelaşi complex se pune o problemă importantă: cînd şi de unde au pătruns comunităţile respective în zona studiată?. Răspunsul la prima parte a întrebării este mai greu de dat. Unele indicii par să fie furnizate de staţiunea de la Butimanu, unde Dinu V. Rosetti a strîns materiale neolitice timpurii, cu decor pictat, care ar putea aparţine unei faze de la începutul culturii Starčevo-Criş. La partea a doua a întrebării se poate răspunde, teoretic, că acele comunităţi au fost în măsură să pătrundă din trei direcţii deosebite, dinspre: vest, nord şi est. În stadiul actual al cercetărilor, după părerea noastră, este posibil să admitem o pătrun-

[11] Petru Diaconescu, *Cercetări arheologice de teren în zona satului Cătunu*, în „Bibliotheca Valachica", VII, 1975, p. 83—84; idem, *Cercetări arheologice de teren*, în „Bibliotheca Valachica", VII, 1975, p. 109—110; Petru Diaconescu şi Gabriel Mihăescu, *Cercetări arheologice de teren în bazinul mijlociu al riului Dîmboviţa, 1977*, în Valachica, IX, 1977, p. 167—169; Petru Diaconescu, *Dovezi materiale ale unor străvechi civilizaţii descoperite în judeţul Dîmboviţa*, în „Dîmboviţa-Vatră de istorie", Tîrgovişte, 1980, p. 29—36.

[12] Ersilia Tudor şi Ion Chicideanu, *op. cit.*, 1977, p. 119—151.

[13] *Ibidem*, p. 133.

[14] La Ipoteşti şi la Stejar, jud. Olt (Cercetări de suprafaţă, Eugen Comşa).

[15] Victor Teodorescu, *Cultura Criş în centrul Munteniei (Pe baza săpăturilor arheologice de la Tîrgşorul Vechi)*, în „SCIV", XIV, 1963, 2, p. 251—274.

[16] Informaţii verbale de la Dinu V. Rosetti, căruia îi aducem mulţumirile noastre.

http://patrimoniu.gov.ro

dere dinspre vest. Cele mai apropiate complexe de tip Starčevo-Criș, dintr-o perioadă veche (de ex. Copăcelu[17] și altele) sînt cele din nord-estul Olteniei. Calea nordică (dinspre sud-estul Transilvaniei) este greu de admis, deoarece, în vechime, în dreptul județului Dîmbovița, trecerea peste munți era dificilă. Cît privește calea estică, complexele din nord-estul Munteniei, prin formele de vase, se dovedesc a data dintr-o fază tîrzie a culturii Criș. Forme de castroane bitronconice specifice fazei tîrzii nu s-au găsit la Bungetu. În funcție de datele expuse, se pare, în stadiul actual al cercetărilor (dată fiind cantitatea redusă a materialelor scoase la iveală), că așezarea poate fi pusă în legătură cu o răspîndire dinspre Oltenia de nord-vest a comunităților Starčevo-Criș evoluate.

III. Pînă acum pe întinsul județului lipsesc complexele aparținînd culturii Dudești. Dacă ținem seama de faptul că astfel de descoperiri sînt atestate relativ aproape, în cadrul grupului de așezări de la Tîrgșor[18], ne socotim îndreptățiți să postulăm ipoteza existenței unor așezări modeste, neîntărite, aflate pe margini de terase joase (în sudul județului Dîmbovița) aparținînd culturii Dudești, mai ales din faza mijlocie (faza Fundeni). În acea fază comunitățile culturii au ajuns să locuiască pe un teritoriu vast, din estul Munteniei pînă în vestul Olteniei, acoperind deci aproape toată cîmpia Dunării Inferioare.

[17] Săpături efectuate de către D. Berciu.

[18] Victor Teodorescu, *op. cit.*, p. 258.

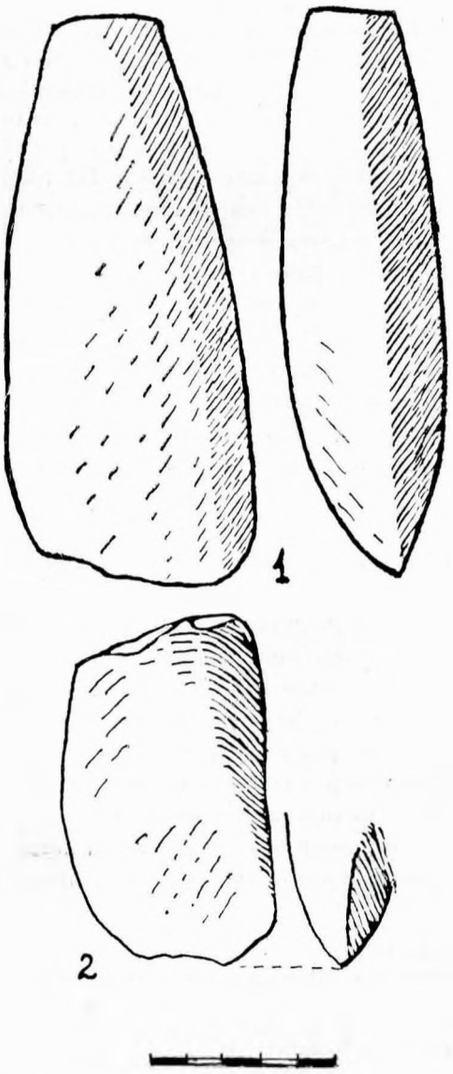

Fig. 2. Bungetu (Brăteștii de Sus). Cultura Starčevo-Criș. Unelte de piatră șlefuită (după E. Tudor — I. Chicideanu, 1977, p. 124 fig. 4/1 și 2.

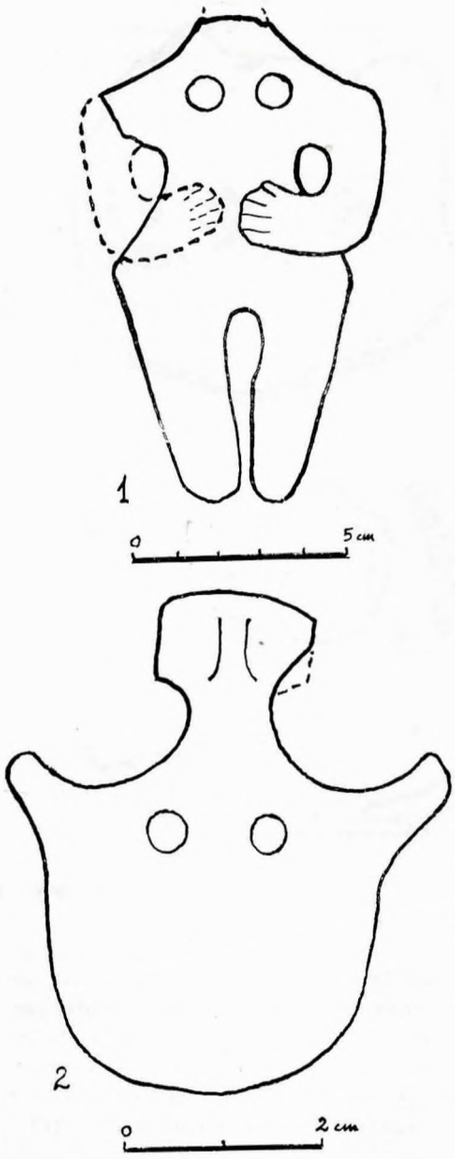

Fig. 3. Geangoești. Cultura Gumelnița. Figurine feminine de lut ars după C. Boruga, 1969, p. 224, pl. III/2, 4).

IV. De asemenea, este posibil ca zona de cîmpie din sudul județului Dîmbovița să fi fost locuită și de comunitățile din fazele Bolintineanu și Giulești, de la începutul culturii Boian. Dealtfel, această cultură este documentată în așezarea de la Vișina (nr. 2), de unde, cu decenii în urmă, D. Berciu a strîns mai multe fragmente ceramice cu decor excizat caracteristic culturii Boian[19]. Între timp, materialul s-a rătăcit, așa că nu este posibilă precizarea cărei faze îi aparțin acele fragmente ceramice.

În anul 1904, un cercetător maghiar, Wosinsky Mór, a menționat și reprodus într-o lucrare de sinteză[20] mai multe cioburi cu decor excizat, studiate de el în colecțiile Muzeului Național de Antichități de la București, despre care a fost informat că ar proveni din așezarea de la Petrești-Patruzeci de Cruci, jud. Dîmbovița. Acele fragmente ceramice au un decor excizat, cu totul specific culturii Vădastra. Pînă în prezent, această cultură este atestată în Oltenia de sud-est și de-a lungul malului de est al Oltului, mai jos de Slatina. Lipsesc orice descoperiri intermediare de tip Vădastra, în sudul județului Argeș și în nordul județului Teleorman, ceea ce ne face să considerăm că fragmentele ceramice repro-

[19] Informație verbală de la D. Berciu, căruia îi mulțumim și pe această cale.

[20] Wosinsky Mór, *Die inkrustierte Keramik der Stein-und Bronzezeit* Berlin, 1904, pl. XCI/1, 2, 4—6.

http://patrimoniu.gov.ro

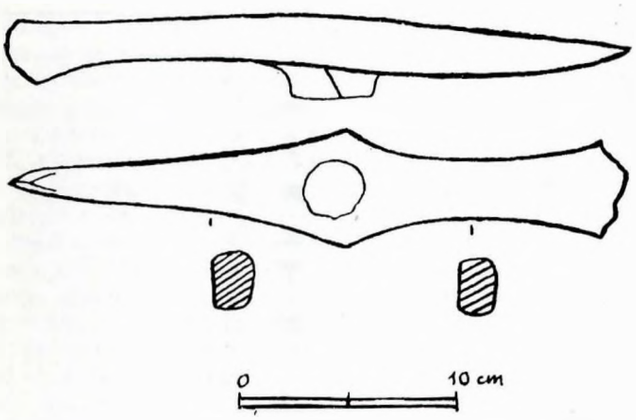

Fig. 4. Brăteşti. Topor de aramă cu braţele în cruce (după Al. Vulpe, 1975, p. 50 nr. 232 şi pl. 30/232).

duse de Wosinsky provin, după toate probabilităţile, dintr-o staţiune de tip Vădastra, aflată undeva în sud-estul Olteniei şi nu din judeţul Dîmboviţa, cum s-a afirmat.

V. În cursul neoliticului tîrziu, jumătatea de sud a judeţului Dîmboviţa a fost locuită intens de purtătorii culturii Gumelniţa.

Din datele strînse din literatura de specialitate mai veche, completate cu rezultatele cercetărilor recente, reiese că pînă acum se cunosc circa 40 de aşezări gumelniţene[21], înşirate ca salbe, de-a lungul teraselor rîurilor şi pîraielor din zona de cîmpie. În realitate, numărul lor trebuie să fie şi mai mare, inclusiv în lungul văilor principale din părţile de nord ale judeţului. Aşezările şi complexele despre care dispunem de unele date, sînt situate în preajma următoarelor localităţi[22]: Şelaru[23] (nr. 3), Moara din Groapă[24] (nr. 4), Hanu lui Pală[25] (nr. 5), Vişina[26] (nr. 6), Puntea de Greci[27] (nr. 7), Morteni[28] (nr. 8), Ioneşti[29] (nr. 9), Mătăsaru[30] (nr. 10), Zăvoiu[31] (nr. 11), Costeştii din Vale[32] (nr. 12), Odobeşti[33] (nr. 13), Sălcuţa[34] (nr. 14), Pitaru-Vlăsceni[35] (nr. 15), Lungueţu[36] (nr. 16), Colacu[36a] (nr. 17), Cojasca[37] (nr. 18), Bilciureşti[38] (nr. 19), Cătunu[39] (nr. 20), Cornesti[40] (nr. 21), Băleni-Români[41] (nr. 22), Dobra[42] (nr. 23), Cornăţelu[43] (nr. 24), Sălcioara[44] (nr. 25), Sperieţeni[45] (nr. 26), Nucet[46] (nr. 27), Brăteşti[47] (nr. 28), Comişani[48] (nr. 29), Geangoeşti[49] (nr. 30), Viforîta[50] (nr. 31), Tîrgovişte[51] (nr. 32). Nu este prea clară pentru noi situaţia aşezărilor cunoscute, de mult, sub denumirile de Petreşti-Patruzeci de Cruci[52] (nr. 33), de la Petreşti-Croitori[53] (nr. 34), Corbii Mari[54] (nr. 35) şi de la Produleşti[55] (nr. 36).

S-au făcut săpături şi sondaje numai în cîteva aşezări. Este regretabil că toată documentarea referitoare la descoperirile făcute de D. Berciu, la Ioneşti şi Puntea de Greci, a fost distrusă în timpul războiului[56], iar despre rezultatele săpăturilor de după 1960, din aşezările gumelniţene, s-au publicat date relativ puţine . Cercetările din ultimele două decenii au permis datarea unora din complexele amintite începînd din faza Sultana (= Gulmeniţa II după D. Berciu) şi continuînd cu faza Jilava (= Gumelniţa III după D. Berciu)[57]. Faptul că majoritatea staţiunilor sînt de tip tell, pare să constituie o indicaţie că locuirea gumelniţeană a putut începe de timpuriu, încă de pe la sfîrşitul fazei de tranziţie.

Cert este că regiunea a fost locuită de acele comunităţi sedentare, vreme îndelungată. Menţionăm că în unele aşezări stratul de cultură este destul de gros şi se împarte în două sau chiar mai multe niveluri.

Este semnificativ faptul că, în ţinuturile avute în vedere, aşezările gumelniţene sînt de două feluri:

a) Unele sînt de tip tell (cîteva de dimensiuni apreciabile), deci cu un număr destul de mare de locuinţe şi în cazul în care se aflau pe o prelungire de terasă, au fost întărite cu şanţ de apărare.

b) Un grup de aşezări sînt de alt tip, specific, mai ales, părţilor de nord-vest ale Munteniei. Ele sînt situate pe cîte un grind scund din lunca rîurilor, au forma ovală şi sînt înconjurate cu şanţ de apărare (ca în cazul aşezării de la Moara din Groapă)[58]. De obicei, sînt rotunde şi alcătuite dintr-un şanţ de apărare, întărit înspre interior cu val de pămînt. În cuprinsul unor astfel de aşezări se găsesc numai rămăşiţele cîtorva locuinţe, ceea ce credem că oglindesc

---

[21] P. Diaconescu, *op. cit.*, 1980, p. 32.

[22] Numerotarea din text corespunde cu cea de pe hartă.

[23] P. Diaconescu, *op. cit.*, 1980, p. 32.

[24] Radu Gioglovan, *op. cit.*, p. 94—54; P. Diaconescu, *op. cit.*, p. 32.

[25] P. Diaconescu, *op. cit.*, p. 32.

[26] Aşezarea-tell (de circa 14 m înălţime) se află la S de sat, aproape de şoseaua ce duce la Fiebinţi. Cercetări D. Berciu, 1934. (D. Berciu, *op. cit.*, 1935, p. 29); P. Diaconescu, op. cit., p. 32.

[27] Aşezarea se află pe dreapta Neajlovului, pe locul „Movila lui Marcu". Sondaje D. Berciu, 1934 (D. Berciu, op. cit., 1935, p. 29; idem, *Prime consideraţiuni asupra neoliticului din valea Dunării Inferioare, în legătură cu descoperirile din judeţul Vlaşca*, în „BMJV", II, 1927, p. 70.

[28] Aşezarea-tell (cu strat de cultură de cca. 4 m grosime) se află în punctul „Movila", la V de sat, în spatele SMA Morteni, cuprinde şi materiale din faza Jilava. Cercetări D. Berciu, 1934; P. Diaconescu, *op. cit.*, 1975, p. 409; idem, *op. cit.*, 1980, p. 32.

[29] Săpături D. Berciu, 1933; D. Berciu, *op. cit.*, 1935, p. 29; P. Diaconescu, *op. cit.*, 1980, p. 32.

[30] Gh. Bichir, *Săpăturile de la Mătăsaru, jud. Dîmboviţa (Campaniile 1962—1968)*, în „Materiale", IX, 1970, p. 278.

[31] Aşezarea se află pe locul „Movila", pe malul drept al Tinoasei între satele Pădureni şi Zăvoi (Gh. Bichir şi Eugenia Popescu, *Cercetări arheologice la Mătăsaru*, în „Studii şi comunicări", Muzeul Piteşti, I, 1968, p. 92.

[32] Dîmboviţa — Vatră de istorie, Tîrgovişte, 1980, harta.

[33] Aşezarea-tell se află la 1 km NNE de sat, în punctul „Între Gîrle" pe malul pîrîului Spălătura (P. Diaconescu, *op. cit.*, 1975, p. 410); Idem, *op. cit.*, 1980, p. 32. În jurul satului, pe valea pîrîului Răstoaca, sînt mai multe aşezări de tip tell. Cercetări D. Berciu, 1934 (D. Berciu, *op. cit.*, 1935, p. 29).

[34] P. Diaconescu, *op. cit.*, 1980, p. 32.

[35] *Ibidem*, p. 32.

[36] Dîmboviţa — Vatră de istorie, Tîrgovişte, 1980, hartă.

[36a] *Ibidem*, harta.

[37] P. Diaconescu, *op. cit.*, 1980, p. 32.

[38] Dîmboviţa — Vatră de istorie, Tîrgovişte, 1980, harta.

[39] Aşezarea se află în punctul „Olteni", aparţine probabil culturii Gumelniţa (P. Diaconescu, *op. cit.*, 1975, p. 84).

[40] Aşezarea se găseşte în punctul „Movila Cornească", la cca. 250 m V de sat (P. Diaconescu, *op. cit.*, 1975, p. 83); P. Diaconescu, *op. cit.*, 1980, p. 32.

[41] Aşezarea se află pe un grind, în punctul „La Plantaţie" (Informaţie de la Luciana Muscă, căreia îi mulţumim şi pe această cale). În colecţia liceului se păstrează un topor de piatră, neolitic (I. Chicideanu, *Cercetări arheologice de teren*, în „Scripta Valachica", IV, 1973, p. 391).

[42] Aşezarea se află în luncă (P. Diaconescu, *op. cit.*, 1980, p. 32).

[43] *Ibidem*, p. 32.

[44] Aşezarea de formă ovală (are cca. 6 m înălţime) se află în punctul „Movila" (P. Diaconescu şi Gabriel Mihăescu, *op. cit.*, 1977, p. 167).

[45] Aşezarea se găseşte la N de sat, în punctul „Bostănărie" (P. Diaconescu, *op. cit.*, 1975, p. 410).

[46] Staţiunea este situată în punctul „Islaz", lîngă pîrîul Gîrliţa (P. Diaconescu şi Gabriel Mihăescu, *op. cit.*, 1977, p. 169).

[47] O măgură, probabil gumelniţeană, se află pe teritoriul satului Brăteştii de Jos (Informaţie verbală de la Ion Chicideanu, căruia îi mulţumim şi pe această cale).

[48] P. Diaconescu, *op. cit.*, 1980, p. 32.

[49] Cornelia Boruga, *op. cit.*, p. 215—227; Al. Păunescu, *op. cit.*, 1970, p. 181 nr. 9 şi p. 292 fig. 31/3,8; Tellul se află în punctul „Hulă" (P. Diaconescu şi Gabriel Mihăescu, *op. cit.*, 1977, p. 167; P. Diaconescu, *op. cit.*, 1980, p. 32.

[50] Aşezarea se găseşte la SV de sat, aproape de transformatorul Tîrgovişte (Informaţie de la R. Gioglovan, căruia îi mulţumim şi pe această cale).

[51] Se menţionează urme de aşezare din epoca neolitică (probabil gumelniţeană) pe marginea terasei înalte, în punctul Curtea Domnească (Dîmboviţa — Vatră de istorie, Tîrgovişte, 1980, p. 17).

[52] De ex. I. Andrieşescu, *op. cit.*, 1912, p. 33, 36.

[53] Aşezarea de tip tell este situată în dreptul cantonului nr. 2, la V de gara Croitoru (Cercetări D. Berciu, 1934).

[54] Pe teritoriul com. Corbii Mari există probabil două aşezări gumelniţene: una, cercetată de Radu Gioglovan, pe malul stîng al Neajlovului, în punctul „Măgura din Cornet", la N în dreptul bisericii din satul Moara din Groapă (R. Gioglovan, *op. cit.*, 1976, harta de pe p. 51) şi alta notată pe harta din volumul Dîmboviţa — Vatră de istorie, Tîrgovişte, 1980, care se găseşte la S de satul Moara din Groapă; vezi şi Luciana Oancea şi Ion Chicideanu, *Cercetări arheologice de suprafaţă*, în „Chronica Valachica", V, 1973, p. 313.

[55] P. Diaconescu, *op. cit.*, 1980, p. 32.

[56] Informaţie verbală de la D. Berciu, căruia îi mulţumim şi pe această cale.

[57] P. Diaconescu, *op. cit.*, 1980, p. 33.

[58] Radu Gioglovan, *op. cit.*, 1976, p. 51—52.

http://patrimoniu.gov.ro

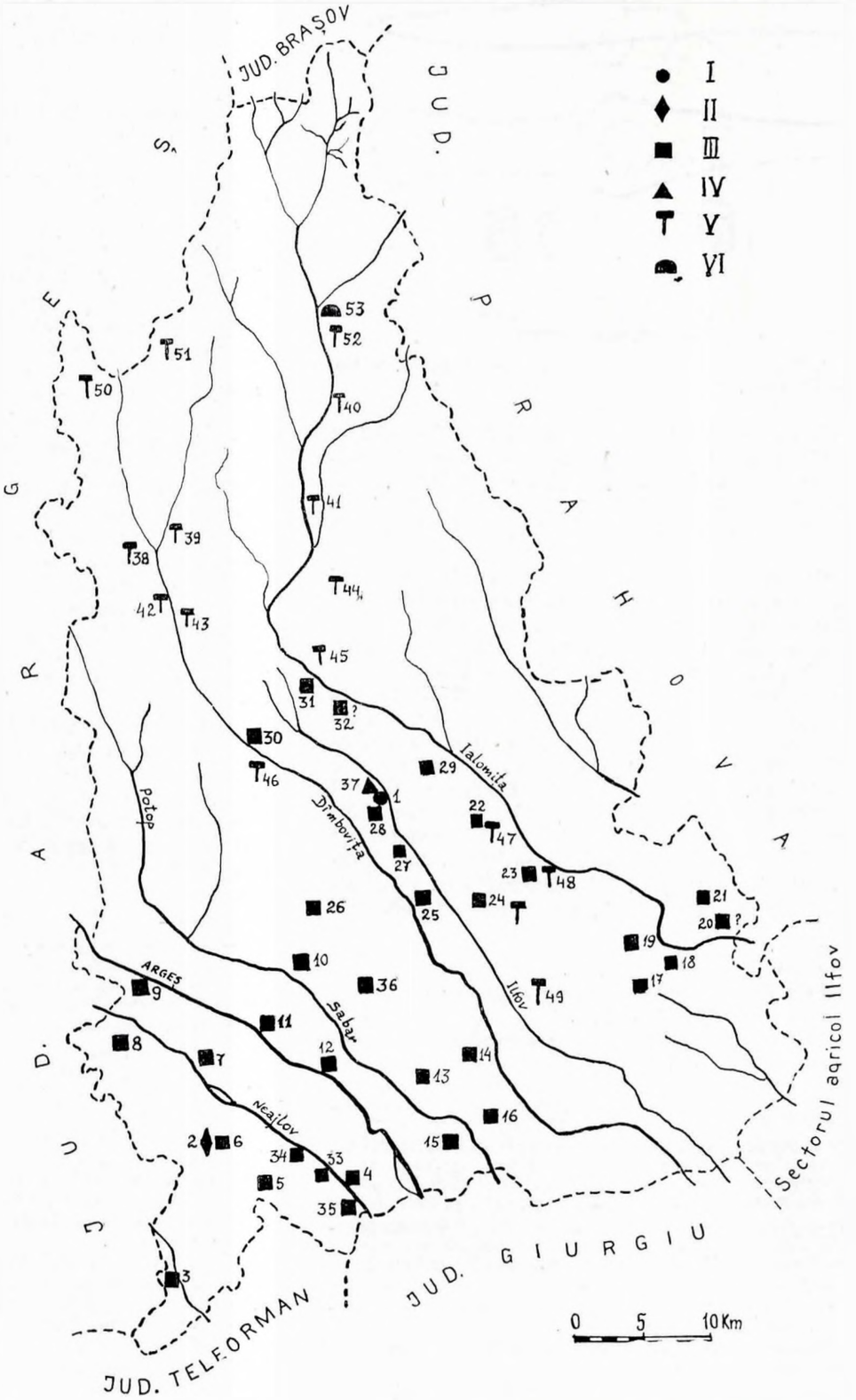

Fig. 5. Harta descoperirilor din epoca neolitică, de pe teritoriul județului Dîmbovița.

(I = cultura Starčevo-Criș; II = cultura Boian; III — cultura Gumelnița; IV — topor de aramă cu brațele în cruce; V — topoare de piatră, descoperiri izolate; VI — vîrfuri de săgeată, de silex.

Lista descoperirilor: 1. Bungetu; 2. Vișina; 3. Șelaru; 4. Moara din Groapă; 5. Hanu lui Pală; 6. Vișina; 7. Puntea de Greci; 8. Morteni; 9. Ionești; 10. Mătăsaru; 11. Zăvoiu; 12. Costeștii din Vale; 13. Odobești; 14. Săleuța; 15. Vlăsceni; 16. Lungulețu; 17. Colacu; 18. Cojasca; 19. Bilciurești; 20. Cătunu; 21. Cornești; 22. Băleni-Români; 23. Dobra; 24. Cornățelu; 25. Sălcioara; 26. Sperieteni; 27. Nucet; 28. Brătești; 29. Comișani; 30. Geangoești; 31. Viforita; 32. Tîrgoviște; 33. Petrești-Patruzeci de Cruci; 34. Petrești-Croitori; 35. Corbii Mari; 36. Produlești; 37. Petrești; 38. Dragodănești-Cindești; 39. Manga; 40. Dealu Mare; 41. Pucioasa; 42. Tătărani; 43. Gheboeni; 44. Glodeni; 45. Viforita; 46. Rîncăciov-Ungureni; 47; Băleni; 48. Dobra; 49. Gămănești; 50. Văleni; 51. Pucheni; 52. Muntele cu Comoara; 53. Cumpăna Ciocîrlanului.

modificări treptate în domeniul organizării social-economice. O așezare „clasică" de acest tip este cea de la Teiu[59], aflată în județul Argeș, în imediata apropiere de limita cu județul Dîmbovița. În cadrul județului studiat, o atare așezare este cea de la Geangoești[60], care este rotundă și are șanț de apărare cu traseu circular.

Sugerăm arheologilor, ca în cercetările lor, în privința așezărilor gumelnițene din cuprinsul județului, să nu se

[59] Ion Nania, *Locuitorii gumelnițeni în lumina cercetărilor de la Teiu*. în „Studii și articole de istorie", IX, București, 1967, p. 7—23.

[60] Informație de la Gabriel Mihăescu, căruia îi mulțumim și pe această cale.

http://patrimoniu.gov.ro

mulțumească numai cu studierea tellurilor, ci să sondeze și terenul vecin, de pe terasă, deoarece s-a dovedit că tellurile nu sînt izolate, ci fac parte din complexe arheologice alcătuite, de regulă, din așezări întărite, așezări deschise, locul atelierelor și din cîte o necropolă.

În așezările gumelnițene din județ sînt menționate resturi de locuințe, de formă rectangulară construite din pari, împletitură de nuiele și lipitură de lut amestecat cu paie. În dreptul pereților se văd găurile parilor, la intervale de circa 1 m[61]. Se semnalează existența unor șănțulețe despre care se precizează că au servit drept șanț de temelie[62], în alte cazuri se consideră că foloseau la scurgerea apei de ploaie[63]. De obicei, locuințele au cîte o singură încăpere, prevăzută cu o vatră, eventual cu gardină, mai rare sînt cele cu două încăperi, avînd și cuptor de gătit[64].

Aici nu sîntem în măsură să analizăm și să definim toate categoriile de materiale de tip Gumelnița. Este de dorit ca loturile de obiecte descoperite, pînă acum, în diversele așezări gumelnițene, să fie publicate amănunțit, pentru a se cunoaște elementele lor specifice, pe categorii și pentru a se preciza, cît mai clar, periodizarea complexelor din zonă, în raport cu restul complexelor din arealul culturii. Aceasta cu atît mai mult cu cît, încă din 1935, D. Berciu atrăgea atenția asupra faptului că materialele gumelnițene din sudul județului Dîmbovița prezintă unele particularități, care le deosebesc de cele din preajma Dunării[65].

Uneltele de silex sînt destul de numeroase și au fost lucrate din mai multe tipuri de materie primă. S-au adunat: lame, răzuitoare și segmente de lamă pentru seceri. S-au găsit și topoare plate de piatră șlefuită, sule și dăltițe de os[66].

Straturile superioare din așezările gumelnițene sînt caracterizate, în privința ceramicii, printre altele, prin decor din linii incizate în formă de ovale prelungi, orizontale, împărțite în două prin cîte o linie orizontală, ca și prin diverse capace similare unor ciuperci. Toate acestea datează din faza Jilava.

În perioada finală a evoluției lor, comunitățile culturii Gumelnița au folosit destul de intens arama pentru a face unele podoabe (cum este de exemplu acul de aramă cu două volute opuse la cap, descoperit la Geangoești)[67], dar și unele unelte relativ masive: topoare plate, cu muchia subțire, altele cu muchia groasă (nedescoperite încă în județul studiat)[68] și altele primite pe calea schimburilor cu comunitățile vecine. În schimb, din aceeași perioadă sînt cunoscute două dălți de aramă, înguste, cu secțiunea rectangulară (o piesă este mai lungă decît cealaltă), scoase la iveală cu prilejul săpăturilor din așezarea gumelnițeană din faza Jilava, de la Geangoești[69].

Ne referim și la toporul cu brațele în cruce, de tip Tîrgu Ocna (fig. 4) descoperit întîmplător la Brătești[70] (nr. 37). Astfel de topoare sînt specifice fazei Cucuteni B. Pînă în prezent ele sînt documentate, în principal, în arealul culturii amintite, în vestul Moldovei și în sud-estul Transilvaniei. În consecință, este de presupus că toporul menționat, gata făcut, a ajuns, pe calea schimbului, în zona studiată aici. Cu prilejul publicării toporului, în 1973, s-a arătat că poate fi atribuit fazei Gumelnița B 2 întîrziate[71]. Considerăm că, pentru moment, este preferabil să lăsăm deschisă problema datării, mai precise, a toporului, deoarece este posibil, ca în realitate, să fi fost folosit de oamenii aspectului cultural Brătești.

[61] La Moara din Groapă (R. Gioglovan, *op. cit.*, 1976, p. 52) și la Geangoești (P. Diaconescu, *op. cit.*, 1980, p. 32).

[62] Informație de la G. Mihăescu, căruia îi mulțumim și pe această cale.

[63] R. Gioglovan, *op. cit.*, 1976, p. 53.

[64] La Morteni și Geangoești (P. Diaconescu, *op. cit.*, 1980, p. 33).

[65] D. Berciu, *op. cit.*, 1935, p. 29.

[66] P. Diaconescu, *op. cit.*, 1980, p. 33.

[67] Informație de la R. Gioglovan, căruia îi mulțumim și pe această cale.

[68] De ex. topoarele plate de tip Gumelnița (Al. Vulpe, *Începuturile metalurgiei aramei în spațiul carpato-dunărean*, în „SCIV", 24, 1973, 2, p. 221—222).

[69] *Ibidem*, p. 221, nota 28.

[70] Ion Chicideanu, *op. cit.*, 1973, p. 521—525; Al. Vulpe, *Die Axte und Beile in Rumänien*, II, München, 1975, p. 50, nr. 232 și pl. 30/232.

[71] Ion Chicideanu, *op. cit.*, 1973, p. 522.

În județul Dîmbovița s-a găsit un singur mormînt gumelnițean, la Mătăsaru. Scheletul se afla la 2 m adîncime. Oasele s-au păstrat foarte prost. Cel decedat a fost depus în groapa funerară în poziție chircită, pe o parte, cu craniul orientat spre nord-vest. Din inventarul mormîntului s-a salvat numai o porțiune dintr-un castron adînc, cu formă și decor de tip Gumelnița[72].

Din analiza hărții noastre reiese că în partea de nord a județului Dîmbovița, încă, nu s-a descoperit nici o așezare neolitică. Considerăm că faptul se datorește nu lipsei lor, ci stadiului cercetărilor. În schimb, în 15 puncte diferite și anume la: Dragodănești-Cîndești[73] (nr. 38), Manga[74] (nr. 39), Dealu Mare[75] (nr. 40), Pucioasa[76] (nr. 41), Tătărani[77] (nr. 42), Gheboeni[78] (nr. 43), Glodeni[79] (nr. 44), Viforîta[80] (nr. 45), Rîncăciov-Ungureni[81] (nr. 46), Băleni[82] (nr. 47), Dobra[83] (nr. 48), Gămănești[84] (nr. 49), Văleni[85] (nr. 50), Pucheni[86] (nr. 51) și la Muntele cu Comoara[87] (nr. 52), răspîndite mai cu seamă în nordul regiunii studiate, dar și în estul ei, s-au găsit întîmplător, izolate, diverse tipuri de topoare de roci dure, șlefuite, datînd din epoca neolitică. Ele dovedesc că, de fapt, oamenii din epoca amintită și-au desfășurat activitatea pe tot întinsul județului. Un element în sprijinul afirmației făcute îl constituie și modesta descoperire, dealtfel cea mai nordică, făcută de Cezar Bolliac, pe locul numit „Cumpăna Ciocîrlanului" (nr. 53) a unor vîrfuri de săgeată de silex[88].

La sfîrșitul epocii neolitice, în zona Dunării Inferioare, s-au produs frămîntări profunde datorită pătrunderii, dinspre stepele nord-pontice, a unor comunități, reprezentate la noi prin complexele de tip Cernavoda I[89], documentate în Muntenia, pînă în Valea Teleajenului, deci destul de aproape de limita de est a județului Dîmbovița, pe întinsul căruia începuse evoluția comunităților aspectului cultural Brătești (format pe fond Gumelnița tîrzie), definit prin cercetările, din ultimii ani, efectuate de către Ersilia Tudor[90].

Sintetizînd datele prezentate rezultă că vestigiile neolitice cele mai vechi sînt cele aparținînd culturii Starčevo-Criș apoi este evidentă lipsa din documentarea noastră referitoare la culturile Dudești și Boian. Această lipsă nu este reală, ci se datorește stadiului cercetărilor. Urmează o deosebit de intensă locuire gumelnițeană, mai cu seamă în cîmpia din sudul județului, care se încheie cu perioada formării și viețuirii comunităților aspectului cultural Brătești.

Zona actualului județ Dîmbovița poate fi considerată ca o regiune, în care comunitățile neolitice locale, dislocate din cîmpie, s-au menținut vreme îndelungată. Fondul etnic principal s-a păstrat, cultura materială a suferit treptate modifi-

[72] Gh. Bichir, *op. cit.*, 1970, p. 278.

[73] Topor perforat, se păstrează în colecția Muzeului județean de la Tîrgoviște.

[74] D. Berciu, *Repertoriu arheologic de stațiuni și descoperiri preistorice din România. Material pentru un dicționar de geografie istorică*, în „Revista Arhivelor", V, 1942, 1, nr. 54, nr. 382.

[75] Un topor descoperit întîmplător se păstrează în colecția Muzeului județean de la Ploiești.

[76] Două topoare se păstrează în colecția Muzeului județean din Tîrgoviște.

[77] D. Berciu, *op. cit.*, 1942, p. 62, nr. 473.

[78] Toporaș perforat, care se păstrează în colecția Muzeului județean din Tîrgoviște.

[79] Topor perforat, care se păstrează în aceeași colecție.

[80] Tot în colecția muzeului din Tîrgoviște se păstrează un topor calapod, de tip tîrziu, care pare să indice o locuire la nivel corespunzător începutului culturii Boian.

[81] Informație verbală de la Ion Chicideanu, căruia îi mulțumim și pe această cale.

[82] Ion Chicideanu, *op. cit.*, 1973, p. 391.

[83] Informație verbală de la Ion Chicideanu, căruia îi mulțumim și pe această cale.

[84] Un topor găsit pe teritoriul localității se păstrează în colecția Muzeului județean din Ploiești.

[85] Sînt menționate două topoare: unul găsit în punctul „Poiana Poștei" și altul în „Poiana Tomii" (P. Diaconescu, *op. cit.*, 1975, p. 410).

[86] Topor găsit în punctul „La Călini", lîngă pădurea „Cărbunarul" Gh. Bulei și Cicerone Mareș, *Un nou muzeu sătesc: Pucheni-Dîmbovița*, în „Valachica", 9, 1977, p. 467.

[87] I. Andrieșescu, *op. cit.*, p. 32.

[88] Gr. Tocilescu, *op. cit.*, 1880, p. 423.

[89] Sebastian Morintz și Petre Roman, *Aspekte des Ausgangs des Äneolithikums und der Übergangsstufe zur Bronzezeit im Raum der Niederdonau*, în „Dacia", NS, XII, 1968, p. 45—128.

[90] Ersilia Tudor, *Die Gruppe Brătești*, în „Dacia", NS, XXII, 1978, p. 73—86.

http://patrimoniu.gov.ro

cări, pe cale de evoluție firească sau datorită unor influențe din afară, ajungînd în perioada de tranziție și apoi în plină epocă a bronzului.

*

Cu aceasta încheiem modesta noastră încercare de a strînge la un loc și de a interpreta din punct de vedere istoric datele despre așezările neolitice din județul Dîmbovița. Sperăm că lucrarea noastră va constitui o bază pentru cercetările viitoare și mai cu seamă un imbold pentru toți specialiștii, în vederea aprofundării problemelor atît de interesante și de importante pe care le pune studierea neoliticului de pe aceste meleaguri cu o istorie deosebit de bogată.

SUMMARY

In this brief synthesis, making part of the cycle regarding the neolithic discoveries that have taken place in all the counties of Romania, the author gathered the accessible elements corcerning the piles having existed within the county of Dîmbovița, during the neolithic age, — and interpreted them from the historical point of view.

The most ancient traces, still rare, pertain to the Starčevo—Criș culture. The Dudești—like discoveries have not been so far met with. Only one pile of the Boian type is mentioned. There were found about 40 settlements until now, showing that those communities, pertaining to the culture of Gumelnița, were intensely inhabited. The settlements comprised several types, some of them having a round shape, being provided with a defence trench around them and having been erected in a meadow.

Within the county, there were found one copper hatchet, with arms across, of the type Tîrgu Ocna (probably pertaining to the Brătești aspect), two brass narrow, long chisels, as well as a needle with scrolls, all of them dating from the end of the Gumelnița culture.

These filed-stone hatchets, which were found isolated and in the North parts of the county, prove that neolithic people had lived and worked throughout that county and their dwellings could be found along the main valleys, too, northwards.

CONTRIBUȚIA CERCETĂRILOR DE LA CÎNDEȘTI ȘI MÎNĂSTIOARA-FITIONEȘTI (jud. Vrancea) LA CUNOAȘTEREA ISTORIEI STRĂVECHI (mileniile II-I î.e.n.) A ZONELOR SITUATE LA CURBURA CARPAȚILOR RĂSĂRITENI*

MARILENA FLORESCU

Fără nici o umbră de exagerare, cu toată bogăția de material, de observații și date, nu putem încă întocmi pentru zonele estice ale României, din mileniile II—I î.e.n. decît o cronică incompletă și disparată. Avem aici în vedere întreaga manifestare a creației umane pe un spațiu geografic delimitat, cu un cadru cronologic determinat, ceea ce implică firește cunoașterea cît mai amănunțită a tuturor elementelor de cultură materială. În acest cadru de preocupări se înscrie și intensificarea cercetărilor în zona de curbură a Carpaților Răsăriteni. Fără a minimaliza celelalte obiective și implicit rezultatele săpăturilor trebuie totuși să menționăm că prin complexitatea de probleme și multitudinea resturilor de locuire, se detașează stațiunile de la Cîndești și Mînăstioara-Fitionești[1]. La alegerea acestor obiective unde s-au efectuat săpături aproape două decenii, s-a ținut seama că mai ales la Cîndești ni se oferea posibilitatea de a cunoaște dezvoltarea aproape neîntreruptă a vieții materiale și spirituale în mileniile II—I î.e.n. (fig. 2). Este important, de asemenea, să subliniem aici că prin bogăția de material și de date, stațiunea de la Cîndești se înscrie printre cele mai mari obiective din țară unde s-au efectuat săpături, iar marea necropolă adiacentă așezării este fără exagerare printre cele mai interesante din sud-estul Europei (ne referim la cele 724 de morminte, cu un bogat inventar, la datele și observațiile referitoare la organizarea și stratificarea socială din cadrul comunităților tribale (monteorene) din epoca bronzului[2].

Așadar, prezentarea succintă a valoroaselor rezultate și contribuția lor la cunoașterea istoriei străvechi a spațiului carpato-dunărean își găsesc locul cuvenit[3].

* Cercetările din cele două obiective s-au desfășurat după cum urmează: La Mînăstioara-Fitionești, 1965—1970, cu un colectiv format din: Marilena Florescu, responsabil, Gh. Constantinescu (1965—1966) și Aurora Iţcuș (1967—1970); note de șantier, planuri și prelucrarea științifică a materialului au fost făcute de către M. Florescu; prelucrarea materialului în laborator, inclusiv restaurarea, a fost asigurată de Institutul de istorie și arheologie A. D. Xenopol-Iași (95%). La Cîndești, săpăturile au fost efectuate în anii 1962—1980, cu un colectiv format din: Marilena Florescu, responsabil, V. Nămoloșanu (1962), Gh. Constantinescu (1962—1966), A. Iţcuș (1967—1969), V. Bobi (1970—1978); note de șantier, planuri și prelucrarea științifică a materialului au fost făcute de către Marilena Florescu (cu excepția a 30 planuri semnate de V. Bobi), prelucrarea materialului la laborator inclusiv restaurarea a fost asigurată de către Institutul de istorie și arheologie-Iași (cu excepția a 20% din vasele provenind din morminte, restaurate la Muzeul din Focșani); desenele în tuș (după material și planuri) au fost făcute în exclusivitate de către Waltraud Delibaș și Emilia Platon de la Institutul de istorie din Iași (pentru un număr de 18 de vase și 30 de obiecte, desenele în creion îi aparțin lui V. Bobi); redactarea a trei rapoarte, prezentate la sesiunile anuale ale muzeelor, două rapoarte prezentate la Sesiunea Institutului de arheologie-București cît și informările ample pentru conducerea Muzeului Focșani (care a asigurat fondurile în exclusivitate la Mînăstioara și la Cîndești (pînă în anul 1975); din 1976—1977, numai 1/4, 1978, 1/5, în 1979, 1/8, iar în 1980 fondurile au fost asigurate de către Institutul din Iași în exclusivitate, au fost făcute de noi.

[1] Ne referim la săpăturile efectuate la Vîrteșcoiu, Bontești, Ruginești, Bîrsești, Pădureni, Terchești, Adjudul Nou etc. ale căror rezultate au fost deja publicate

[2] Prezentarea unora din rezultatele obținute prin săpăturile din cele două stațiuni a fost făcută în „Danubius", I, 1967, p. 61—73 (M. Florescu și Gh. Constantinescu) și de către noi în „Danubius", IV, 1970, p. 78—80; „Carpica", X, 1978, p. 97—121; „Carpica", XI, 1979, p. 57—134; *Dicționarul de Istorie veche a României*, comunicare la cel de-al VIII-lea Congres de pre și protoistorie, Belgrad, 1971; idem, la Simpozionul de la Bratislava, 1975.

[3] Întrucît, noi nu am inserat într-o prezentare întregul ansamblu de descoperiri, prin care să fie subliniate totalitatea de probleme relevate de cercetările de aici, am socotit necesară elaborarea unui raport general.

http://patrimoniu.gov.ro

Întemeiate de către purtătorii culturii Monteoru, la începutul mileniului II î.e.n., stațiunile Mînăstioara și Cîndești prezentau un nucleu central constituit din promontoriile cu pante abrupte și o suprafață redusă, care dominau prin înălțime și aspectul de cetățuie terasele deschise din jur. Acestea la rîndul lor au fost intens locuite, iar la Cîndești una din terasele mai apropiate a fost rezervată de la bun început pentru necropolă (fig. 1).

În aceste așezări locuite neîntrerupt pînă în pragul epocii bronzului tîrziu (sec. XIV î.e.n.), cercetările au oferit numeroase și concludente puncte de reper pentru reconstituirea structurii economice și a vieții sociale sub toate formele ei de manifestare. Astfel, identificarea la Mînăstioara-Fitionești a unui sistem defensiv complex, constituit din „zid" de incintă și șanț adiacent pentru a apăra zona de sud-est a cetățuii (singura cale accesibilă și de pătrundere pe cetățuie — două zone avînd pante naturale foarte abrupte și a treia fortificată doar cu un simplu șanț), dovedește că purtătorii culturii Monteoru stăpîneau, chiar din momentul constituirii lor în comunități tribale cu o cultură specifică, un bogat volum de date cu privire la sistemele de fortificație și la combinarea lor. Avem aici în vedere în primul rînd faptul că fortificarea nucleului central al așezării s-a făcut la foarte puțin timp după stabilirea pe aceste meleaguri a micii comunități tribale monteorene (în faza I_{C3}, poate chiar la sfîrșitul fazei I_{C4}, iar în etapele II și III ale aceleiași faze, I_{C3}, au fost efectuate lucrările masive de fortificare, săpîndu-se mai întîi șanțul și apoi acroșîndu-se zidul adiacent). Odată cu fortificarea așezării centrale a avut loc și dispersarea locuirii pe terasele adiacente și s-au amenajat, prin terasarea pantei de sud-est a cetățuii, trei trepte largi, succesive, intercalate de mici trepte de acces, în vederea construirii unor locuințe. Toate aceste observații la care se adaugă și acelea referitoare la detaliile de construire a locuințelor oferă o imagine cu mult mai cuprinzătoare a modului de organizare a unei comunități tribale monteorene. Astfel, alegerea promontoriului, a cărui înălțime domină zonele din jur, fiind înconjurat de platouri largi, propice pentru o locuire îndelungată, precum și fortificarea nucleului central s-au făcut în mod deliberat. Aici, ca și în cazul a numeroase stațiuni specifice culturii Monteoru, cetățuia fortificată polariza întreaga activitate a așezărilor adiacente; cîteva elemente sînt edificatoare în acest sens. Astfel, placarea cu piatră a teraselor amenajate pe pantă și a scărilor de acces dintre ele, precum și grija cu care sînt construite locuințele de pe platoul cetățuii sînt o dovadă că acest nucleu fortificat avea nu numai un aspect edilitar deosebit, ci și un rol important în cadrul întregului complex de așezări. Deși nu s-au putut face decît două mici sondaje pe terasele adiacente de la Mînăstioara totuși s-a observat clar că locuințele destul de mari nu erau atît de îngrijit construite ca unele semnalate pe cetățuie. Date similare au fost consemnate și cu prilejul cercetărilor de la Cîndești. Astfel, locuințele caracteristice ultimelor faze de evoluție ale culturii Monteoru (respectiv, II a—II b), de pe cetățuie, aveau adesea două încăperi (suprafața lor atingînd uneori 40 mp), platforme din piatră și lut acoperite cu 1—3 straturi de lipituri, pereții bine fățuiți și prevăzuți cîte o dată și cu decoruri. De asemenea, se pare că spațiul dintre locuințe a fost pietruit, semnalîndu-se porțiuni din aleile placate cu piatră. În aceeași ordine de idei, trebuie să subliniem că resturile menajere nu erau depozitate decît arareori pe cetățuie; pentru acestea fiind folosită terasa din imediata ei apropiere. Amintim astfel, că în marginea terasei de lîngă cetățuie au fost descoperite 25 de gropi (săpate inițial pentru obținerea lutului galben nisipos, necesar construirii platformei, pereților și vetrelor), utilizate și pentru depozitarea resturilor menajere. În schimb, cercetarea uneia din așezările adiacente cetățuii de la Cîndești ne-a relevat faptul că locuințele sînt mai puțin îngrijit construite deși sînt solide, încăpătoare și făcute pentru a dura mult timp, iar în preajma lor sau la o oarecare depărtare se găsesc gropile cu resturi menajere sau mici movile (constituite prin depozitarea acelorași resturi)[4]. Este, de asemenea, important să menționăm că atît la Cîndești cît și la Mînăstioara au fost descoperite pe cetățuie locuri de cult la amenajarea cărora participase întreaga comunitate tribală (chiar dacă ele nu se deosebesc printr-o construcție fastuoasă și complicată), iar în unele locuințe din așezările deschise ce gravitau în jurul nucleului central cît și pe cetățuie, mici altare familiale. Toate aceste date ne dezvăluie un crîmpei din complexitatea vieții, a organizării unei comunități tribale monteorene. Centrul fortificat, cuprinzînd principalele locuri de cult și mai ales locuințele celor ce aveau un rol important în cadrul comunității tribale, chiar dacă aceasta nu se detașa încă de ceilalți membri printr-o acumulare de bunuri (inventarul locuințelor de pe cetățuie nu este deosebit de acela semnalat în locuințele din așezările deschise), polariza întreaga activitate a comunității tribale monteorene. Dacă la acestea mai adăugăm și unele observații obținute prin cercetarea necropolei de la Cîndești, atunci poate fi reconstituit în mare măsură procesul de dezvoltare de-a lungul unei perioade destul de lungi (de la sfîrșitul bronzului timpuriu pînă în pragul bronzului tîrziu) din momentul întemeierii așezării de către comunitatea tribală monteoreană și pînă cînd în noul context ea își va fi părăsit vechiul mod de organizare și va trece la un altul bazat pe noi principii[5].

Începute din anul 1968, cercetările din necropola de la Cîndești au avut ca rezultat semnalarea a 724 de morminte de inhumație și incinerație, această necropolă fiind cel mai mare obiectiv din perioada mijlocie a epocii bronzului nu numai din țara noastră, ci din sud-estul Europei. În mod deosebit trebuie să subliniem că din momentul cînd și-au întemeiat așezarea, purtătorii culturii Monteoru au rezervat cea mai

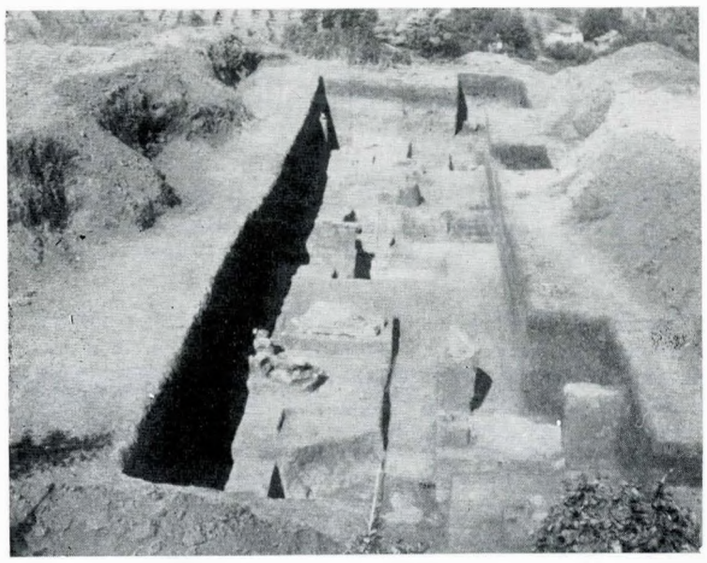

Fig. 1. Cîndești-Coasta Banului secțiune; construcții de piatră ale mormintelor de inhumație și incinerație.

mare suprafață a terasei Coasta Banului (situată la cca 500 m de cetățuie) pentru necropolă, folosită pînă la sfîrșitul fazei II b (cu care se încheie evoluția culturii Monteoru) (fig. 1). Cercetarea acestei necropole a permis, pentru prima oară în țara noastră, urmărirea, pentru purtătorii uneia din culturile bronzului mijlociu, a ansamblului de rituri și ritualuri practicate de o comunitate tribală din momentul constituirii ei și pînă cînd va participa, în noul context istoric, la formarea culturii Noua. În ceea ce privește ritul, s-a constatat că la Cîndești (ca dealtfel în toată aria de dispersiune a culturii Monteoru) era generalizată inhumația (caracteristică pentru aproape toate comunitățile tribale care au locuit în epoca bronzului în spațiul carpato-dunărean). Cu toate acestea, se practica și incinerația, dar spre deosebire de stațiunea eponimă unde a fost descoperit rugul colectiv (dar nu și necropola cu morminte în care să fi depus resturile cinerare), la Cîndești, încă din faza I_{C3}, purtătorii monteoreni au pus resturile cinerare în urne (vase obișnuite) sau direct pe fundul gropilor, acoperindu-le uneori cu un vas sau cu fragmentele provenind de la vasele de ofrande sparte intenționat, pe marginea gropii

[4] M. Florescu, în „Buletinul ASSP", București (1978).

[5] M. Florescu, în „Carpica", XI, 1979, p. 57—134.

http://patrimoniu.gov.ro

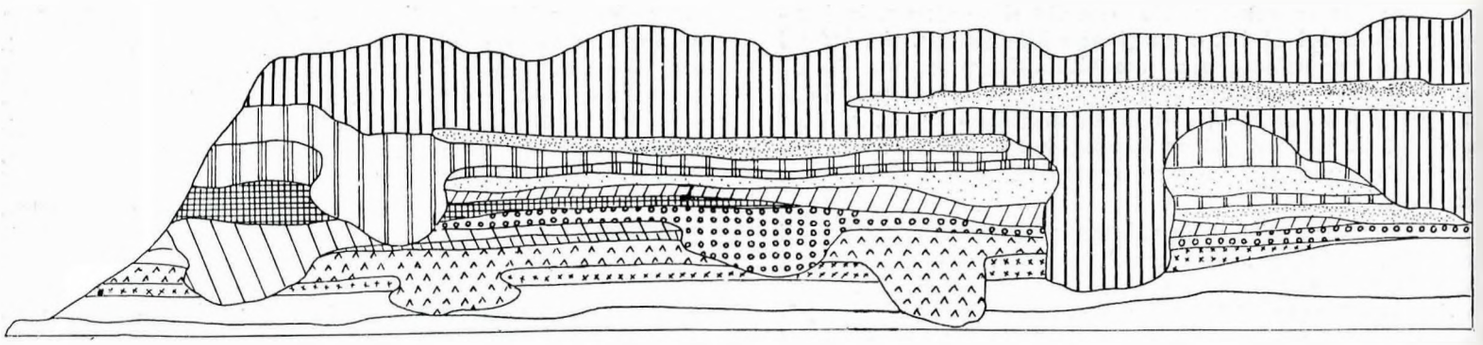

Fig. 2. Cîndești-Cetățuia; porțiune din profilul peretelui de sud-vest (primele 4 nivele aparțin așezării geto-dacice; următoarele 8, așezării Monteoru; ultimele 2, soluri sterile).

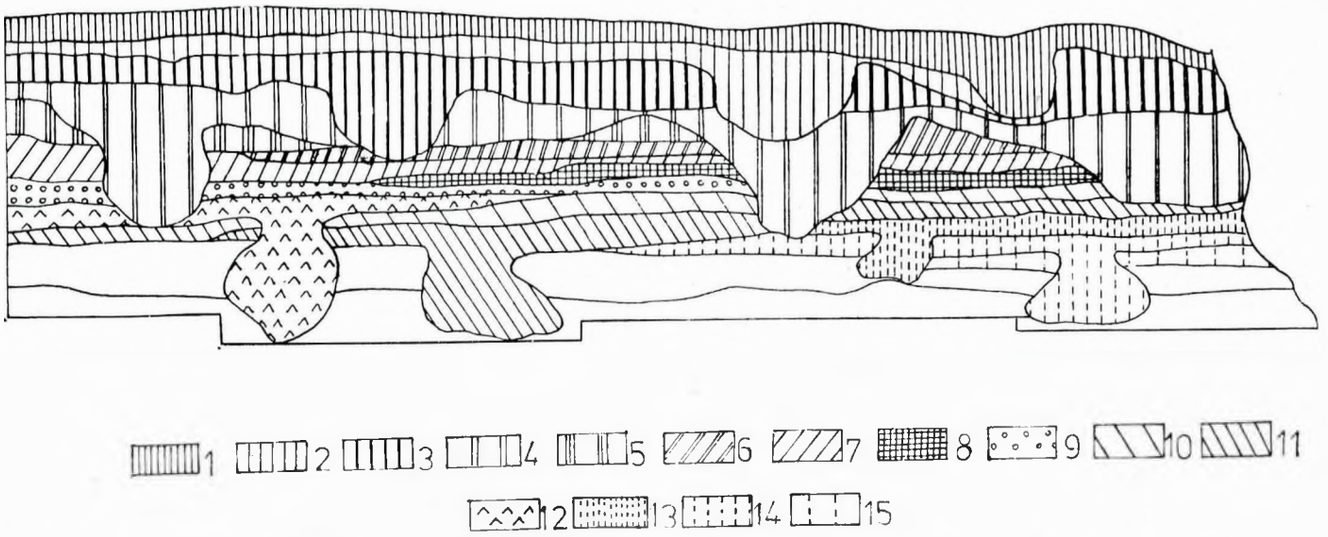

Fig. 3. Cîndești-Cetățuia. Fragment din profilul șanțului transversal (T) 1—4 = nivele de locuire La Tène; 5 = strat cenușiu brun conținînd resturi de locuire hallstattiene tîrzii și din sec. III—II î.e.n.; 6 = nivel de locuire Monteoru II b; 7 = II a; 8 = I a; 9 = I b; 10 = I_{C1}; 11—12 = I_{C2}; 13—15 = I_{C3}. sc. 1/50.

de mormînt. Este, de asemenea, important să menționăm că aproape întotdeauna mormintele de incinerație erau acoperite cu mici construcții din piatră (movile, o placă de conglomerat, o simplă piatră obișnuită etc.). Prin semnalarea necropolei din faza I_{C3}, cu mormintele sale de incinerație, sînt completate datele obținute prin săpăturile din stațiunea eponimă (fiind posibil ca și la Cîndești să fie găsit rugul colectiv, într-o zonă situată în marginea terasei Coasta Banului și unde se vor face cercetări în anii viitori). Începînd cu faza I_{C2}, aproape în totalitate, resturile cinerare sînt depuse în urne și numai arareori direct pe fundul gropii. De-a lungul celor 7 faze de evoluție ale culturii Monteoru semnalate la Cîndești (I_{C3} — I_{C2} — I_{C1} — I b — I a — II a — II b (lipsește numai faza I_{C4}), incinerația va înscrie un procentaj relativ constant cu excepția ultimelor faze (II a — II b) cînd acesta are un indice valoric mai mare (la Sărata Monteoru, frecvența mormintelor de incinerație este în general mai mare decît la Cîndești, dar acest fapt trebuie analizat și judecat în contextul tuturor comunităților tribale cu preferințele lor și pe întreaga arie de dispersiune a culturii Monteoru). Practicarea chiar de la început (adică din momentul constituirii în comunități tribale cu o cultură proprie) a incinerației atestă noile schimbări în concepțiile despre lume și viață care prinseseră să se contureze mai precis către sfîrșitul bronzului timpuriu. Era, dealtfel, firesc să fie așa, pentru că în noul stadiu de dezvoltare — epoca bronzului cu întregul ei ansamblu de prefaceri — „noul sens", mai abstract, al „cultului soarelui" se concretiza prin modificări ale credințelor magico-religioase și implicit prin adoptarea unui nou rit — incinerarea. De asemenea, purificarea unora din gropile de mormînt, prin foc, înainte de a fi depuși cei ce au ieșit din viață, precum și întreținerea focului „sacru" pe vatra construită anume, lîngă mormînt, în timp ce probabil aveau loc unele ritualuri ce precedau sau succedau depunerea în mormînt a urnei sau a celor ce erau înhumați (semnalare făcută pentru prima oară la Cîndești) ne pot facilita unele ipoteze potrivit cărora exista o relație între căldura și flăcările și soarele luminos și arzător, cultul său căpătînd în epoca bronzului un sens mai profund și complex. Cu toate aceste schimbări, trebuie să ținem seamă că în întreg spațiul carpato-dunărean, nu incinerația ci înhumația își avea o veche tradiție. Noul rit, cu întregul său ansamblu de ritualuri, nu putea înlătura dintr-o dată, chiar dacă se petrecuseră deja unele schimbări, din concepțiile despre lume și viață, vechiul rit al înhumației, care va înscrie în toată epoca bronzului de aici, valorile cele mai ridicate (cu excepția ariei Vattina—Gîrla Mare și într-o oarecare măsură Otomani). De-abia în perioada finală a epocii bronzului și în Hallstatt, incinerația va deveni o practică obișnuită, deși trebuie să subliniem că înhumația nu va fi înlăturată total (semnalîndu-se numeroase microzone unde ea se va menține preponderentă). Ținînd seama de datele de la Cîndești nu ar fi exclus ca incinerația să fi fost practicată la început numai pentru anumiți membri ai tribului (pentru luptători sau alții cu merite excepționale sau eventual pentru unii copii, a căror puritate nu putea fi pusă la îndoială). Dar, firește, aceste ipoteze ne sugerează doar unele interpretări, urmînd ca în viitor, pe baza întregului material publicat (avem în vedere în primul rînd publicarea rezultatelor cercetărilor din cele 4 necropole de la Sărata-Monteoru) să se formuleze concluziile referitoare la cauzele ce vor fi determinat comunitățile tribale monteorene să practice alături de înhumație și incinerația.

În ceea ce privește înhumația, s-a constatat că ea a fost practicată cu predilecție la Cîndești, încă din prima fază, I_{C3} (momentul cînd a fost întemeiată așezarea) și pînă la sfîrșitul fazei II b (procentajul avînd valori ceva mai mici în ultima perioadă — fazele tîrzii). Nu ne vom opri aici la toate datele obținute prin cercetarea necropolei de la Cîndești cum sînt acelea referitoare la forma și dimensiunile gropilor de mormînt, la detaliile cu privire la orientarea, poziția celor înhumați, sau la numărul de vase și locul lor lîngă cel înhumat etc., deși sînt și acestea foarte interesante, dar am socotit că sînt oarecum comune (observațiile fiind similare pentru toate

http://patrimoniu.gov.ro

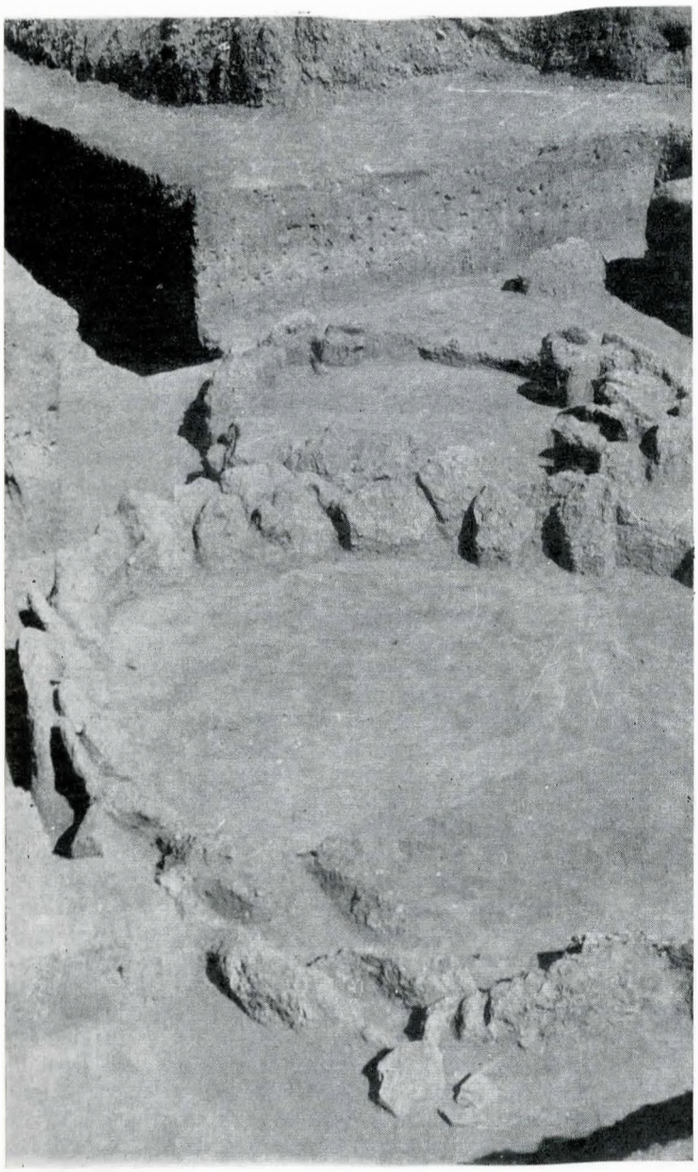

Fig. 4. Cîndești-Coasta Banului. Ring 2—3 (morminte colective și individuale).

necropolele cu morminte de înhumație și pentru toate culturile specifice bronzului carpato-dunărean). Ceea ce ținem să subliniem în mod deosebit este faptul că la Cîndești ne-au fost relevate pentru prima oară unele aspecte ale stratificării sociale ce începuse să prindă contur în cadrul comunității tribale monteorene. Astfel, cercetîndu-se aproape în întregime necropolele aparținînd purtătorilor din fazele I_{c3}—I_{c2} (facem această precizare, pentru că în realitate, cînd spunem necropola de la Cîndești, ne referim la cele 7 necropole corespunzătoare fazelor de evoluție ale culturii Monteoru-I_{c3}—II b, ale căror suprafețe mai mult sau mai puțin variabile s-au întrepătruns pe marele platou al terasei Coasta Banului, rezervată așa cum aminteam, de la început, pentru a fi folosită ca cimitir), s-a constatat că pentru unele familii sau indivizi le-au fost atribuite anumite zone ale terasei. În acest sens, subliniem că pe suprafața situată aproximativ în zona centrală a necropolelor I_{c3}—I_{c2} au fost descoperite 6 morminte familiale și morminte duble sau individuale cu un bogat inventar și construcții din piatră, deosebite. Pentru cele 6 morminte a fost rezervată o suprafață variind între 8,50×8,50—6,30×6,30—4×4—3,40×3,40 m, delimitată de blocuri de piatră fasonată (de formă paralelipipedică, puse vertical, unul lîngă altul; în prealabil fusese săpat un șanț circular în care s-au pus pietrele, ca să nu se răstoarne, înălțimea lor de la nivelul solului de călcare fiind de aproximativ 1 m) (fig. 4). În interiorul acestor ringuri de piatră s-au găsit mormintele a 4—6 membri ai familiei, un mormînt dublu sau unul central înconjurat de morminte dispuse tot în cerc, dar în afara ringului, fiecare dintre ele fiind acoperite separat, de o mică construcție din piatră. Tot în această zonă centrală a necropolei au mai fost semnalate și unele morminte, la care s-a constatat că înainte de a se face construcția din piatră, se depuseseră 1—3 capete de maturi, apoi se placase groapa cu dale din piatră și, în sfîrșit, după ce fuseseră așezați aici cei ce li se destinaseră mormintele respective, s-au amenajat, deasupra, movile din piatră, plăci de conglomerat calcaros sau alte mici monumente funerare. Este, de asemenea, important să menționăm că inventarul mormintelor la care ne-am referit era bogat și variat (1—5 vase, podoabe — inele de buclă din bronz și cîteva din aur, coliere din cochilii asociate cu pandantive din bronz, brățări și ace din bronz, inele din os etc.) (fig. 5, 8, 9/1—2) ele deosebindu-se astfel de celelalte morminte situate în zona periferică a necropolelor respective. Deși nu putem face afirmația că mormintele descoperite în preajma celor menționate mai sus sînt fără inventar sau construcții din piatră, totuși, s-a observat că la acestea inventarul se limitează la 1—2 vase (rar, mai multe), 1—2 inele de buclă din bronz, un pandantiv sau colier din cochilii sau mărgele din os etc., un topor din piatră, dar cel mai adesea, inventarul este constituit numai din vasul de ofrandă (de obicei, ceașcă). Deasupra mormîntului se așeza și aici cîte o placă de conglomerat, se făcea cîte o mică movilă din bolovani, dar mai adesea locul mormîntului este marcat doar de o piatră (un bolovan de dimensiuni variabile). Nu putem să nu amintim că sînt mai numeroase mormintele care nu au avut nici un fel de construcție din piatră deasupra lor; dealtfel, datorită acestui fapt, mai tîrziu în fazele I a—II a—II b, s-au săpat aici micile gropi în care s-au depus urnele cu resturi cinerare (ale purtătorilor Monteoru din fazele respective). Toate aceste date ne permit să întrezărim mai bine decît în așezare (ne referim la studierea resturilor de locuire) unele elemente care atestă o anumită stratificare ce prinsese deja să se contureze în cadrul comunității tribale de la Cîndești. Astfel, familiilor sau indivizilor ce acumulaseră mai multe bunuri (acestea constînd mai ales în podoabe) și aveau un anumit rol în conducerea comunității tribale li se rezervaseră sau își rezervaseră un loc central acolo unde urmau să fie depuși după ieșirea lor din viață. Mai mult chiar, depunerea în groapa săpată inițial a 1—3 capete umane, lăcaș ce era apoi placat cu piatră, ne sugerează ipoteza potrivit căreia atunci cînd unii

Fig. 5. Cîndești-Coasta Banului. Morminte individuale cu construcții din piatră.

http://patrimoniu.gov.ro

membri ai comunității tribale îi părăseau prin dispariția din viață, se sacrificau și cei ce locuiau împreună cu ei și-i serveau (aceștia din urmă avînd același rol și după moarte). Desigur, este încă greu și va trebui să avem și alte elemente pentru a avansa ipoteza potrivit căreia în cadrul comunităților tribale monteorene existau deja și unele forme de „sclavaj" patriarhal, dar rezultatele atît de concludente obținute prin cercetările de la Cîndești ne obligă să avem în vedere și problemele referitoare la viața socială a celor ce au locuit în mileniul II î.e.n. în spațiul carpato-dunărean, nu numai descrierea corectă dar seacă a tuturor categoriilor de inventar etc.[6].

Dacă judecăm ansamblul de descoperiri și implicit rezultatele obținute prin cercetările de aproape două decenii la Mînăstioara și Cîndești, trebuie să subliniem că ele contribuie,

Fig. 5. Cîndești-Coasta Banului. Morminte individuale cu cosntrucții din piatră

alături de acelea consemnate deja cu decenii în urmă la Sărata-Monteoru de către I. Nestor, la cunoașterea unor probleme complexe ale vieții materiale și spirituale ale purtătorilor culturii Monteoru. De asemenea, aceste rezultate atestă că gradul de civilizație și progres al purtătorilor Monteoru era similar celor mai evoluate culturi din epoca bronzului din Europa.

La Cîndești, comunitatea tribală a locuit pe cetățuie și în jur, pînă în pragul bronzului tîrziu cînd, în noul context istoric, au întemeiat o nouă așezare, ei participînd la formarea culturii Noua. În mod deosebit trebuie să atragem atenția că în zona situată la curbura Carpaților Răsăriteni, pînă în 1968, cînd au fost semnalate pentru prima oară, cu prilejul săpăturilor efectuate pe terasa Coasta Banului, cîteva fragmente ceramice aparținînd culturii Noua, nu fuseseră făcute descoperiri care să ateste prezența culturii respective în această parte a Moldovei și Munteniei nord-vestice. Potrivit analizei făcute de către Adrian Florescu, asupra conținutului și trăsăturilor esențiale ale culturii Noua și semnificației sale istorice, în pragul bronzului tîrziu are loc, în întreg spațiul carpato-dunărean, un fenomen de restructurare și uniformizare culturală, care a avut ca rezultat constituirea unei culturi unitare (firește cu variante zonale, sesizate în etapa de cristalizare, Noua I, insistîndu-se asupra faptului că diversele particularități apar atunci cînd este analizată ceramica și nu caracteristicile fundamentale, adică structura economică ale cărei noi forme se reflectă în tip de așezare, unelte din os și bronz, ocupații etc.). Sesiza, de asemenea, că nu mai sînt folosite promontoriile de tip cetățui, ci așezările deschise, cu suprafețe mari. Am reamintit aceste date, pentru a sublinia că la Cîndești s-au făcut pentru prima oară observații concludente (cu repere stratigrafice) cu privire la tipul de așezare Noua din zona situată la curbura Carpaților Răsăriteni. Pe cetățuie nu au fost semnalate însă resturi de locuire Noua; așezarea caracteristică acestei culturi a fost identificată pe terasa Coasta Banului, în zona de sud-vest, deranjînd în unele cazuri partea superioară a mormintelor situate la periferia necropolei I_{c3}—I_{c2} și suprapunînd cîteva din locuințele așezării adiacente cetățuii (din fazele Ib—IIb). Prin urmare, vechiul tip de așezare, cetățuie înconjurată de terase locuite permanent, este abandonat, fiind întemeiată o nouă așezare pe marele platou de pe Coasta Banului, unde puteau fi dispersate grupurile de locuințe (ale căror resturi sînt denumite în mod curent „cenușare"). Secționarea a patru cenușare a scos la iveală un bogat material, oferind totodată și numeroase date cu privire la tipurile de locuințe, vetre, gropi menajere etc. Astfel, în ceea ce privește locuințele se constată preferința pentru acelea cu platformă din lut crud, a vetrelor fără gardină, tipice aproape tuturor așezărilor Noua cercetate pînă acum. De asemenea, gama variată de unelte (omoplați crestați, cuțite, tupik-uri, dălți, împungătoare etc., din os, cărora li se adaugă și acelea din bronz—semnificative fiind cele trei seceri găsite într-un vas) este specifică prin toate caracteristicile lor culturii Noua[7]. În ceea ce privește ceramica, cum era și firesc, (fiind în plină arie de dispersiune a culturii Monteoru), ea păstrează încă numeroase trăsături monteorene (preferința pentru cești, vase cu corpul în două etaje etc.), alături de formele care vor deveni preponderente în Noua II (vase-sac, cești cu torți cu buton și creastă etc.). Pe lîngă acestea, s-au identificat și fragmente sau vase întregibile care apar frecvent în aria Coșlogeni[8] (tot un facies al culturii Noua) întrucît, structural este indisolubil legat de conținutul culturii Noua, (deosebirile așa cum arătam mai sus fiind sesizate doar în ceramică[9]) (fig. 7). Vasele sac de acest tip se găsesc în toate așezările Noua, dar cu cît ne depărtăm de aria facies-ului Coșlogeni, ele apar firește mai rar. În aceeași ordine de idei, trebuie să amintim că au fost semnalate și fragmente ceramice de tip Srubno-Hvalinsk, care împreună cu bronzurile răsăritene atestă penetrația grupului respectiv (așa cum dealtfel s-a demonstrat) și implicarea lui la formarea culturii Noua[10]. Prin urmare, descoperirile de la Cîndești constituie încă un punct de reper la cunoașterea și înțelegerea transformărilor care au avut loc la începutul bronzului tîrziu prin pătrunderea aici a grupului Srubno-Hvalinsk, care a declanșat și grăbit procesul de uniformizare culturală. Firește, acest fenomen a avut cauze mult mai adînci și ele sînt legate de restructurările profunde economico-sociale pe care le implica folosirea în primul rînd a unei game variate de piese din bronz (menționăm de exemplu că la Gîrbovăț (așezare Noua I) s-au găsit 56 de piese, iar la Cîndești numărul lor întrece pe cel ce însumează piesele de metal în cele 12 nivele de locuire Monteoru. În acest context,

[6] M. Florescu, „Carpica", X, 1978, p. 97—121; Idem, *Quelques observations concernant le rite et les rituels des communautés Monteoru à la lumière des fouilles de Cîndești (dép. de Vrancea)*, „Actes du II-ème Congrès International de Thracologie", Bucarest, 4—10 septembre 1976, I, Histoire et Archéologie, Buc., 1980, p. 73—88.

[7] Pentru caracteristicile culturii Noua vezi Adrian Florescu, în „AM", II—III, 1964, p. 53—120; Idem, în Actes du III-ème Congrès, Rome, 1961, p. 126—134; Idem, în „Dacia", NS, IX, 1965, p. 51—98.

[8] S. Morintz, *Istoria Tracilor timpurii*, Buc., 1978.

[9] Vezi mai sus nota 7; întrucît la vremea aceea nu fuseseră făcute săpături la Coșlogeni, Adrian Florescu a formulat ipoteza că și zonele de sud-est ale Munteniei și Dobrogea vor fi fost integrate în aria Noua (în 1961, 1964, 1965, materialul provenea din perieghеze); totuși în „Dacia", NS, XI, 1967 același autor insista asupra unor diferențe zonale în cadrul culturii Noua, atrăgînd atenția că în regiunile la care ne-am referit, elementele Tei și implicit acelea sudice vor fi fost precumpănitoare. Ulterior, după efectuarea săpăturilor de la Coșlogeni, S. Morintz, în 1970 și 1978 a definit conținutul și trăsăturile esențiale ale culturii Coșlogeni (vezi mai sus nota 8) și firește concluziile sale diferă de ipotezele formulate de A. Florescu, acesta din urmă admițînd că, cultura Coșlogeni nu este decît un facies regional al culturii Noua.

[10] vezi mai sus nota 7.

http://patrimoniu.gov.ro

Fig. 6. Rython descoperit pe un loc de cult de la Mînăstioara-Fitionești.

acela de unitate etno-culturală, fenomenul Noua fiind o etapă care a pregătit definitivarea ethnos-ului tracic (adică constituirea unei entități cu caracteristici proprii care nu va mai putea fi sfărîmată niciodată).

Așadar, semnalarea și cercetarea așezării Noua de la Cîndești, întemeiată în apropierea vechiului nucleu din bronzul mijlociu, subliniază noul mod de organizare a comunității tribale monteorene care s-a integrat în sinteza culturală ce începe cu fenomenul Noua.

De cele mai multe ori, pe locul vechilor așezări Noua sînt semnalate resturi de locuire hallstattiene (HaA). La Cîndești, în zona unde sînt concentrate cenușarele, resturile de locuire hallstattiene foarte timpurii nu au fost sesizate într-un nivel de locuire compact și care să acopere așezarea Noua, ci doar ca fragmente dispersate pe toată suprafața de vest a terasei Coasta Banului. Acest fapt ne indică totuși existența pe acest loc a unei așezări hallstattiene foarte timpurii, contemporane cu acelea de la Trușești (Movila Șesul Jijiei, Andrieșeni sau Trifești etc.). De asemenea, mai amintim că în 1980 au mai

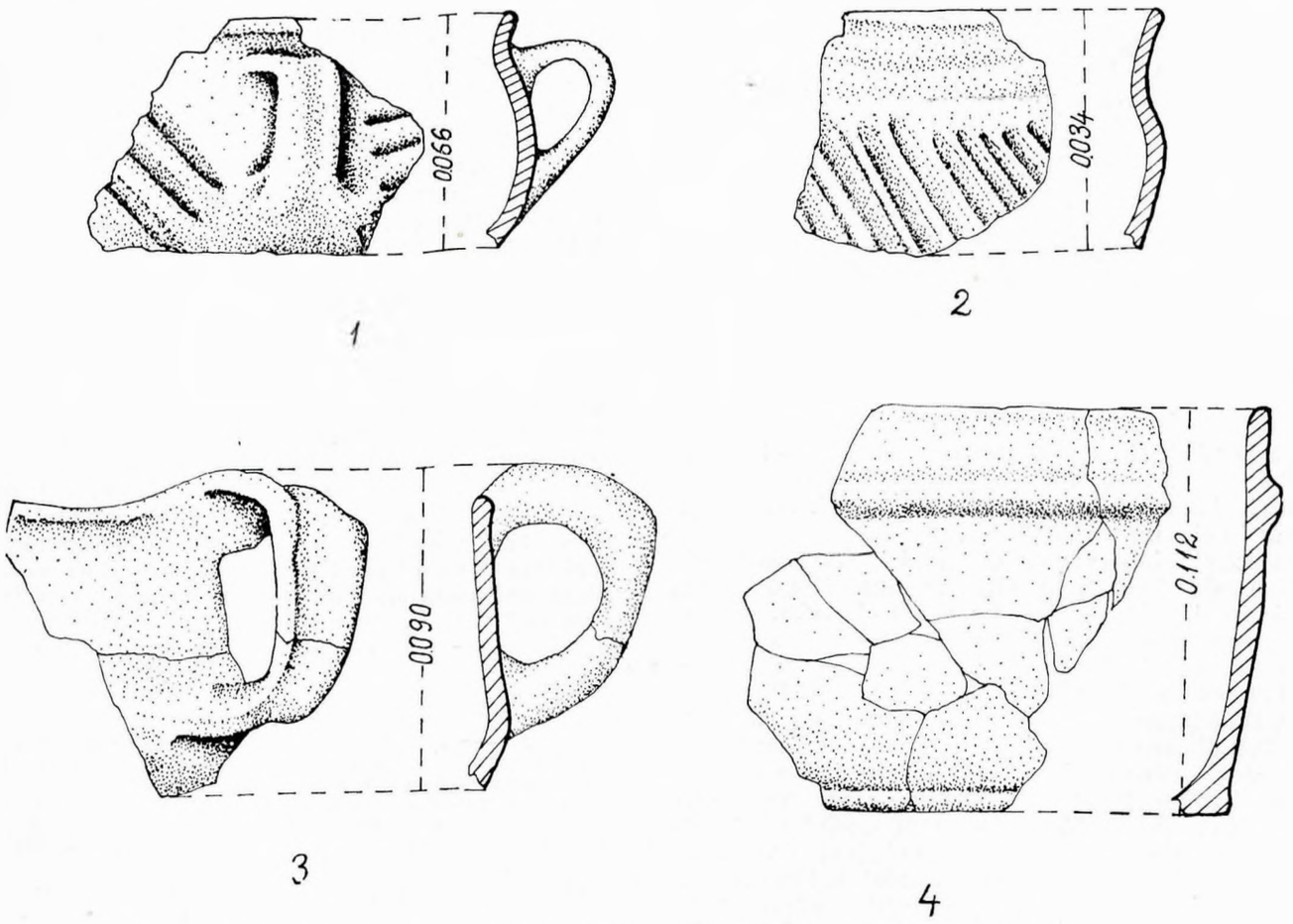

Fig. 7. Cîndești-Coasta Banului. Fragmente ceramice descoperite în locuințele aparținînd culturii Noua.

vechile forme de organizare, cu așezări ce gravitează în jurul unui nucleu fortificat, cu un teritoriu delimitat și legături mai rigide (între comunitățile tribale) devin desuete. Apar astfel necesare o dispersare a așezărilor și o lărgire a ariei limitate, compartimentate (așa cum o sesizăm în cadrul bronzului mijlociu unde fiecare cultură își are un teritoriu riguros constituit încă din momentul apariției lor). Acest fenomen, care s-ar fi desfășurat probabil în etape succesive, a fost grăbit și declanșat ca atare de pătrunderea grupului Srubno-Hvalinsk (ale cărui prime elemente sînt sesizate în aria Monteoru din fazele IIa—IIb). El a fost cauza imediată care a determinat regruparea și sfărîmarea compartimentării teritoriale ale vechilor culturi Monteoru, Tei, Wietenberg. Analizînd și judecînd din acest punct de vedere problema și insistînd pe de o parte asupra rolului elementelor Srubno-Hvalinsk, cît și a sintezei culturale (care nu înseamnă amestecarea vechilor culturi și negarea oricăror particularități zonale), A. Florescu avea în vedere un proces istoric cu implicații mai profunde, fost semnalate resturi de locuire similare pe două din terasele adiacente cetățuii; toate aceste date preliminare cît și cele ce vor fi obținute în anii următori vor permite să se cunoască trăsăturile etapei de început a epocii fierului, în zona de curbură a Carpaților Răsăriteni. De asemenea, nu putem trece cu vederea că urmele unei locuiri dispersate pe o suprafață care acoperă necropola monteoreană, așezarea adiacentă cetățuii (fazele Ib—IIb) și Noua, cu o ceramică asemănătoare celei găsite la Babadag (nivelul corespunzător HaA2), atestă prezența și continuitatea vieții aici în prima epocă a fierului. Un loc de cult, resturile a cîtorva locuințe de suprafață și gropi menajere, dar cu foarte puțin material, impun însă mai multă prudență în ceea ce privește datarea începutului așezării respective (astfel, dacă luăm separat numai vasele găsite pe locul de cult atunci s-ar putea presupune că el ar aparține HA1 — sfîrșitul etapei —, dacă dimpotrivă le conexăm cu puținul material din locuințe, el trebuie considerat a fi ceva mai tîrziu HA2). Cu toate aceste incertitudini, important este

http://patrimoniu.gov.ro

Fig. 8. Cîndești-Coasta Banului. Colier din cochilii asociat cu un pandantiv semilunar din bronz descoperit într-un mormînt de inhumație.

faptul că la Cîndești au fost semnalate urmele unei așezări din prima epoca a fierului, ceea ce dovedește că zona respectivă a oferit și în prima jumătate a mileniului I î.e.n. condiții propice de locuire îndelungată[11].

De un deosebit interes sînt și descoperirile făcute pe Coasta Banului și cele două terase adiacente cetățuii care atestă resturi de locuire din sec. IV—III și III—II î.e.n. Pînă în prezent urmele acestor așezări sînt mai intense pe terasa Nacu, unde au fost descoperite gropi cu resturi menajere, vetre, colibe și un semi bordei cu un inventar edificator. Ele relevă faptul că la un moment dat terasele adiacente și apoi cetățuia au constituit din nou zone propice pentru o locuire intensă. Astfel la sfîrșitul secolului II î.e.n., geto-dacii vor construi numeroase locuințe pe cetățuie pe care o vor transforma într-o adevărată fortăreață (la începutul secolului I î.e.n.) prin amenajarea sistemului defensiv (marele șanț ce va înconjura promontoriul[12]). Ca și în epoca bronzului, în jurul nucleului fortificat vor gravita așezările deschise semnalate pe Coasta Nacului cît și pe Coasta Banului. Bogatul material descoperit în complexele de locuire atestă în primul rînd o viață economică cu un puls rapid de dezvoltare; alături de unelte din fier și bronz (seceri, cuțite, dălți, topoare etc.), de bijuterii și podoabe (fibule, ace, brățări) (fig. 9/3—4), ceramica lucrată la roată (în această categorie s-a semnalat specia foarte fină pictată) deține un procentaj precumpănitor, nu ignorăm însă nici ceramica lucrată cu mîna, vasele aparținînd categoriei respective fiind făcute cu deosebită îngrijire). Numeroasele fragmente de amfore, cupe deliene etc. dovedesc existența, în sec. II—I î.e.n. a relațiilor foarte strînse de schimb cu coloniile grecești[13]. De o deosebită importanță este și faptul că în inventarul a două locuințe (au apărut 2 monede) și apoi la cca 400 m sud de limita uneia din așezările ce gravitează în jurul cetățuii, a fost descoperit un tezaur de monede de argint care au aparținut fără îndoială celor ce au locuit la Cîndești. Nu este lipsit de interes să amintim aici că monedele, prin caracteristicile lor, constituie un tip aparte denumit „tipul Dumbrăveni" (după numele comunei în care se găsește satul Cîndești), emise de geto-daci la mijlocul secolului II î.e.n. și răspîndit cu precădere în zona dintre Siret și Buzău. Dacă ținem seama de faptul că cel mai mare tezaur este semnalat în apropierea stațiunii de la Cîndești, am putea chiar avansa și ipoteza potrivit căreia geto-dacii de aici vor fi fost cei ce au emis asemenea monede. În orice caz, luînd în considerație faptul că în zona cuprinsă între Siret și Buzău sînt numeroase așezări geto-dacice, bogate, intens locuite (ca aceea de la Cîrlomănești de exemplu), zonă în care este constatată și circulația intensă a tipului Dumbrăveni, opinia formulată că în această parte a Daciei va fi existat o puternică formațiune unional tribală cu așezări întărite ca aceea de la Cîndești, cu o viață economică dezvoltată și relații de schimb cuprinzătoare, devine o certitudine[14]. Așezarea geto-dacică de la Cîndești își va întrerupe brusc evoluția, cursul ascendent din secolul I î.e.n., în primele decenii ale secolului I e.n., totuși ea nu va dispare, pe cetățuie (mai puțin) și pe terasele din jur viața va continua să pulseze, resturile de locuire semnalate (urme de colibe cu un inventar mai sărac) dovedesc că cel puțin o parte din numeroasa populație a rămas la vechea vatră. Cîteva sporadice urme din secolele III—IV e.n. găsite pe terasa Coasta Banului, precum și resturile unei așezări din secolele VI—VII sau mormintele de incinerație în urne (din aceeași perioadă) sînt doar cîteva elemente care atestă că zona respectivă a fost locuită și mai tîrziu.

În comparație cu stațiunea de la Cîndești, la Mînăstioara, odată cu încetarea locuirii aparținînd purtătorilor Monteoru, cetățuia și una din terasele adiacente au fost reamenajate în perioada geto-dacică. La sfîrșitul secolului II și începutul secolului I î.e.n., cetățuia a redevenit nucleul central al stațiunii fiind fortificată printr-un șanț enorm (care a distrus elementele de fortificație din epoca bronzului), ca și la Cîndești[15]. Deși nu atît de bogată ca așezarea de la Cîndești, nu putem totuși considera că la Mînăstioara geto-dacii duceau o viață mai modestă; și aici au fost identificate fragmente de amfore, ceramică lucrată la roată, podoabe din bronz, o fibulă de argint, unelte din fier etc. La începutul secolului I e.n., intensa locuire încetează, fără a fi curmată definitiv. Au fost semnalate, de asemenea, sporadice resturi de locuire din seco-

[11] Idem; precum și Cultura Noua (ms). S. Morintz, „Dacia", NS, VIII, 1964, p. 101—118.

[12] Datele referitoare la sistemul defensiv au fost elaborate de către Adrian Florescu; unele informații cu privire la noile procedee folosite de către geto-daci au fost, de asemenea, făcute de A. Florescu, (comunicare, Craiova, 1969, idem, la cel de-al II-lea Congres de Tracologie, Buc., 1976; idem în Cetăți traco-getice).

[13] M. Florescu, în „Buletinul ASSP", Buc., 1978.

[14] C. Preda, *Monedele Geto-Dacilor*, Buc. 1970.

[15] Cu acest prilej, trebuie să facem o rectificare relativ la informația însoțită de ilustrație, făcută de Gh. Constantinescu (Studii... I, Vrancea, 1979) potrivit cărora șanțul ar fi aparținut geto-dacilor (ne referim la acela situat la piciorul pantei de sud-est) el însă face parte împreună cu zidul adiacent din sistemul de apărare al așezării Monteoru). Există într-adevăr și la Mînăstioara un șanț avînd aproape aceleași dimensiuni ca cel de la Cîndești asupra căruia ne-a atras atenția Adrian Florescu în 1967, dar este situat în zona opusă și a distrus șanțul din epoca bronzului (adică l-a încorporat în noul sistem). La Mînăstioara a putut fi sesizat și determinat stratigrafic nivelul de la care fusese săpat vechiul șanț, cît și o parte din taluzul lui, în timp ce la Cîndești nu s-au putut face nici un fel de observații cu privire la fortificația din epoca bronzului. Ținînd seama că atît la Bradu, Răcătău și Mînăstioara șanțurile de apărare geto-dacice au fost croite pe vechile fortificații, s-a presupus că și la Cîndești se va fi petrecut un fenomen similar.

Tot în legătură cu așezarea de la Mînăstioara, trebuie să mai facem o rectificare, asupra unor afirmații și materiale publicate, recent, deși ele nu se referă la resturile de locuire discutate de noi mai sus. S-a precizat (vezi M. Florescu în *Dicționar de Istorie veche a României*), că pe cetățuie, în afară de așezările corespunzătoare culturilor Monteoru și geto-dacice, au fost identificate bogate resturi neolitice (facies Stoicani-Aldeni și Cucuteni A), fiind determinate patru nivele de locuire. În momentul stabilirii monteorenilor, s-au făcut numeroase nivelări, distrugînd locuințe și inventarul lor. De asemenea, prin săparea șanțului în zona de sud-est a cetățuii, a fost interceptat șanțul de apărare neolitic, în parte fiind încorporat noului sistem de fortificație monteorean, așa cum s-a întîmplat cu acela din epoca bronzului (situat în zona opusă) distrus de fortificația daco-getică. Din nefericire, materialul descoperit în diferitele complexe de locuire specifice celor 4 nivele determinate stratigrafic ilustrează o perieghеză (vezi V. Bobi, *Studii...*, II, Vrancea, 1979), în care sînt inserate unele descoperiri neolitice din județ. Am dorit să facem aceste rectificări, pentru că rezultatele valoroase obținute prin săpături de mare amploare nu pot fi prezentate la întîmplare, mai ales cînd provin dintr-o stațiune ca aceea de la Mînăstioara.

http://patrimoniu.gov.ro

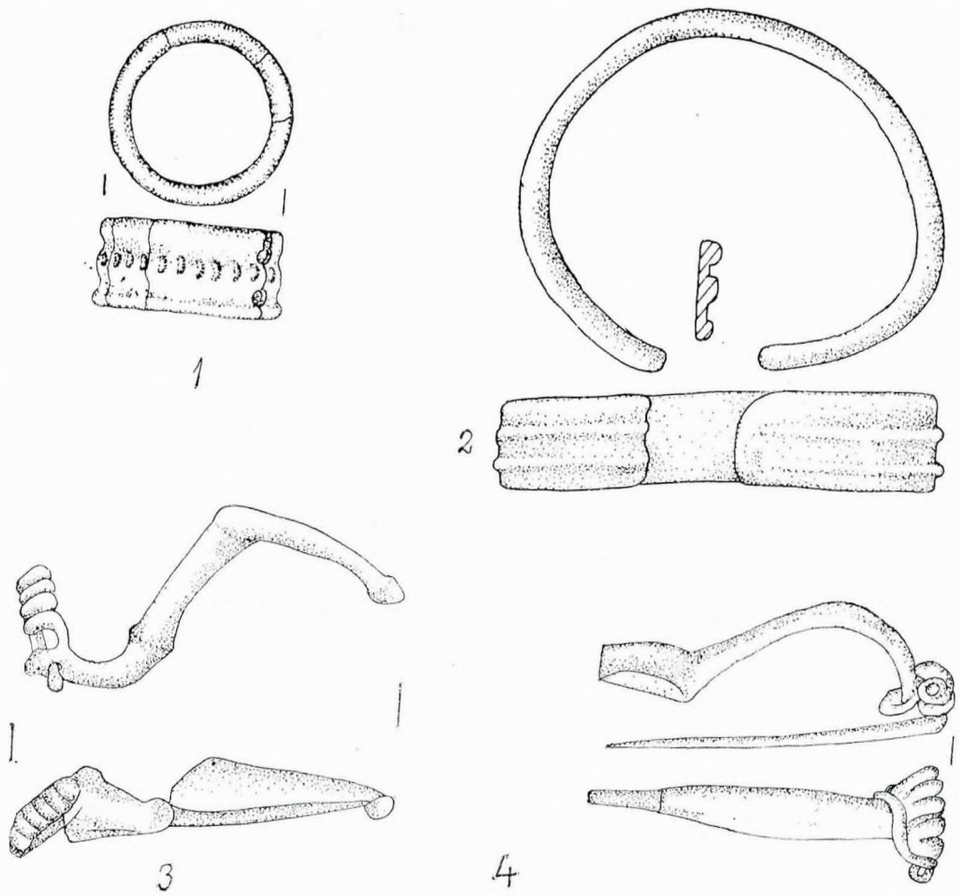

Fig. 9. Cîndești. Inel din os și brățară din bronz descoperite în mormintele de inhumație aparținînd purtătorilor culturii Monteoru (1—2); Fibule din bronz descoperite în complexele de locuire geto-dacice, de pe cetățuie (3—4).

lul II e.n. și chiar secolele III—IV e.n. pe una din terasele adiacente cetățuii[16].

Așadar, cercetările efectuate timp de aproape două decenii, la Cîndești mai ales, aduc prin rezultatele lor o importantă contribuție la cunoașterea istoriei străvechi a populației ce a locuit în zonele de curbură a Carpaților Răsăriteni, în mileniul II î.e.n. și din perioada de maximă dezvoltare a civilizației geto-dacilor, Burebista-Decebal (unele din ele fiind consemnate pentru prima oară aici)[17]. În afara problemelor subliniate cu prilejul studierii unor aspecte ale vieții materiale și spirituale a comunităților tribale care au locuit la Cîndești și Mînăstioara, prezentarea în ansamblu a rezultatelor cercetărilor vine să contureze și să pună în valoare datele și observațiile obținute prin amploarea săpăturilor din această zonă a spațiului carpato-dunărean[18].

[16] Cu prilejul unor sondaje de informare, efectuate în marginea terasei Măriuța Petrei (celelalte zone nefiind accesibile) și Poiana Cetățuii au fost semnalate, în ambele cazuri, consistente resturi de locuire monteorene din alte epoci (mai sporadic). În mod deosebit atragem atenția că efectuarea sondajului de pe terasa Măriuța Petrei a fost determinată de semnalarea cu prilejul unor lucrări agricole (condițiile de găsire au fost stabilite ulterior de noi și A. Ițcuș, după datele primite de la cel ce a făcut descoperirea) a unei piese din piatră cunoscută sub numele de „sceptru de piatră". Întrucît piese asemănătoare nu apar decît în inventarul așezărilor Sabatinovka și celor cu puțin anterioare lor (adică în perioada Noua și pre Noua, era absolut necesar să precizăm dacă aici a existat și o așezare Noua sau dacă resturile de locuire sînt specifice numai culturii Monteoru. Cercetarea platoului întregii terase și apoi efectuarea sondajului nu ne-au oferit nici un fel de elemente care să ateste prezența urmelor de locuire specifice Noua; în schimb, ne-au dat suficiente materiale caracteristice fazelor II a—II b. Prin urmare, atribuirea acestei piese inventarului așezării corespunzătoare fazelor Monteoru II a—II b, era justificată (noi am dat informațiile de mai sus lui I. Mitrea la publicarea piesei respective „Mem. Antq.", I, 1969, p. 311—318). Descoperirea acestei piese, a vîrfului de săgeată din os, cu capul conic, de la Terchești, sau a acului cu placă rombică, din bronz, de la Cîndești, atestă penetrația Srubno-Hvalinsk în perioada corespunzătoare fazelor Monteoru tîrzii.

[17] Ne referim la prezentarea sistemului de fortificație monteorean, la datele cu privire la cultura Noua, Hallstatt, III—II î.e.n. etc.

[18] Importanța acestor două obiective ne-a determinat ca începînd din 1980 (Cîndești) și 1981 (Mînăstioara) să reluăm cercetările și în alte zone decît acelea asupra cărora ne-am oprit între anii 1970—1978. Astfel, la Cîndești s-au reluat săpăturile de pe terasa Nacu (unde se efectuaseră deja sondaje în 1967— 968), precum și pe o a doua terasă adiacentă cetățuii. La aceasta a contribuit și reanalizarea de către Adrian Florescu a caracteristicilor topografice ale așezărilor de la Cîndești, care au avut ca rezultat determinarea a trei circumvalații, reprezentînd sisteme de fortificație (Adrian Florescu, *Date preliminare referitoare la sistemul de fortificație a stațiunii de la Cîndești*, jud. Vrancea, Sesiunea de rapoarte, Brașov, 1981). Cercetările din anul 1980 au scos în evidență faptul că pe cele două terase adiacente cetățuii se găsesc bogate resturi de locuire din sec. IV—III î.e.n., III—II î.e.n. și I î.e.n.—I e.n., precum și urmele unei așezări hallstattiene foarte timpurii. De asemenea, pe baza cercetărilor începute în zona unde se găsește marele șanț al cetățuii, s-a constatat că acesta a fost amenajat în trepte. Fără a modifica concluziile cuprinse în prezentarea de față, rezultatele din anul 1980 cît și acelea ce vor fi obținute pînă în 1985 prin săpăturile ce vor cuprinde o zonă mai largă, inclusiv așezările de pe raza satului Dumbrăveni (unde dealtfel s-a efectuat un sondaj în 1967), vor contribui la aprofundarea problemelor referitoare la zonele situate la curbura Carpaților Răsăriteni în mileniile II—I î.e.n.

SUMMARY

As it is well known, the East areas of Romania are still very difficult to be known in point of the development of the human settlements in the Ind—Ist millenniums, B.C., with all their main characteristic features. That is why special research works were carried out in the region of the curvature of the Carpathians, at Cîndești and Mînăstioara-Fitionești. The results of the analyses, the rich material discovered, made clear certain problems concerning the material and spiritual life of the human communities of the time.

Being erected by the tribes of Monteoru at the beginning of the 2nd millennium B.C., those establishments comprised a fortress with a small dwelling surface, with slopes and fortified roads to reach at. At Mînăstioara there was discovered a complex fortification; a large ditch and a so-called stone wall with another ditch beside it. Concerning the fortress of Cîndești, only the Geto-Dacian system of fortifying was found out so far (a large ditch); maybe the fortification of Monteoru was involved in the new system. Around the fortress, there were big settlements which were not

http://patrimoniu.gov.ro

fortified. The research works did not only aim at discovering the settlements, but also to establish their main characteristic features in point of social life, economy, a.o. and so they also studied the necropolis in the very neighbourhood, i.e. 400 m. or so from the fortress of Cîndești. There were thus discovered so far 65 graves for inhumation or cremation. One established that the Coasta Banului terrace was reserved for a necropolis, in the period Monteoru I_{c3} (when the fortress was erected), until the end of the period Monteoru II b (when the fortress was left and its inhabitants settled down in the neighbourhood, 600 m. West). As regards the „rite", it was rather inhumation than cremation. The results of the researches are in fact a guide mark for discerning a few aspects of the structure and social stratification of the communities of the Monteoru tribes.

By the end of the Bronze Age, a new settlement was founded at Cîndești, being typical of the culture Noua. The „Zolniki", the tools of bone, stone and bronze, as well as the pottery attest the penetration of the Srubno-Hvalinsk elements. Worth mentionning is also the fact that the terrace Coasta Banului had been inhabited in hallstatt, until the beginning of the 3rd—2nd centuries B.C., when the Geto-Dacians renewed the fortress and fortified it by means of that large ditch, as that of Mînăstioara (founded also at the end of the 2nd century B.C.).

During the 3rd—4th and 6th—7th centuries, the big terrace Coasta Banului was being still inhabited, but the archeological rests are not so very rich. At Mînăstioara, at the beginning of the 2nd century, the fortress was left; a few archeological remains dating from the 3rd—4th cent. were found near the fortress, on the terrace Mărițua Petrei.

O NOUĂ FORTIFICAȚIE ROMÂNEASCĂ DIN ȚARA FĂGĂRAȘULUI — CETATEA COMANEI (SECOLELE XIII—XIV)

VICTOR ESKENASY

Extremitatea răsăriteană a Țării Făgărașului a format o unitate geografică-istorică aparte în zona sudică a Transilvaniei. Conturul geografic al regiunii este strict delimitat de reperele naturale ale văii Oltului, spre nord și nord-vest și ale lanțului muntos al Perșanilor pînă în depresiunea Șinca, spre răsărit și sud. Văile paralele pornite din Munții Perșani și care coboară spre lunca Oltului au determinat zonele propice așezărilor omenești, care cel mai adesea se grupează perechi, pe cursurile rîurilor (Cuciulata și Lupșa, Comana de Jos și Comana de Sus, Veneția de Jos și Veneția de Sus, Părău și Grid etc.).

Habitatul antic și medieval s-a adaptat condițiilor specifice zonei, așezările depistate arheologic aflîndu-se atît în lunca Oltului, cît și pe cursurile afluenților acestuia, în zona submontană. Cunoașterea lor la ora actuală reflectă, în bună măsură, intensitatea cercetărilor de teren efectuate, concentrarea reală demografică de-a lungul epocilor istorice urmînd a fi abia stabilită în viitor, printr-o cartare a tuturor așezărilor.

Un element în plus, care trebuie luat în discuție la orice considerare a evoluțiilor din zonă, îl constituie vecinătatea cu depresiunea Bîrsei, fapt ce și-a pus amprenta, cel puțin în evul mediu, asupra personalității istorice a regiunii. Înălțimile mici ale Perșanilor au favorizat trecerile dintr-o parte în cealaltă și, implicit, contactele de ordin istoric și etnografic (fig. 1).

Valea Comanei se află plasată aproximativ în centrul acestei subunități istorice făgărășene, în dreptul confluenței cu Oltul, culmile joase deluroase alcătuind un culoar natural strîmt, între Crihalma și Comana de Jos. Cercetările arheologice desfășurate în acest perimetru au cunoscut etape succesive de extindere în ultimele trei decenii. Perieghezele prof. Kurt Horedt în zona Hoghiz—Ungra din 1949 semnalau prezența unei monede din secolul al IV-lea e.n. la Comana de Sus[1]. Un deceniu mai tîrziu zona Comanei intra în circuitul cercetării prioritare, odată cu săpăturile întreprinse în așezarea dacică de pe dealul „Pleșița Pietroasă" din vecinătatea Comanei de Jos[2]. Cu acel prilej Gh. Bichir semnala existența unei cetăți la izvoarele Comanei. În 1974, în cursul unei ample cercetări de teren de-a lungul Oltului transilvan, arheologi de la Institutul de arheologie din București, Muzeul de istorie al R.S. România, Muzeul cetății Făgăraș și Centrul de studii și cercetări de istorie și teorie militară au realizat primele măsurători și fotografii pe dealul „Cetățeaua"[3] (fig. 2).

Ulterior, cercetările în zonă au continuat, în apropierea Comanei de Jos fiind descoperită o relativ mare așezare dacică și medievală, în care locuirea încetează probabil în cursul secolului al IX-lea, după afirmațiile arheologilor care au valorificat monografic, recent, rezultatele săpăturilor[4].

În raport cu satul omonim din lunca Oltului, cetatea Comanei se află la circa 15 km depărtare[5], pe vîrful unei înălțimi cu diferență mare de altitudine față de valea rîului Dabișul care o străjuiește spre nord-est. Poziția izolată a fortificației a impus cercetarea sa intensivă și, pe cît posibil, exhaustivă într-un interval de timp relativ scurt[6]. Campania de săpături, desfășurată pe parcursul unei luni, a acoperit aproape întreaga suprafață de teren pe care se află cetățuia. Zonele rămase necercetate se datorează fie pantei abrupte a înălțimii, fie imposibilității de defrișare masivă ce ar fi fost necesară. Oricum, sondajele întreprinse în aceste mici zone au confirmat inexis-

[1] K. Horedt, *Cercetările arheologice din regiunea Hoghiz-Ungra și Teiuș*, în „MCA", I, 1953, p. 785 și urm.; idem, *Circulația monetară din Transilvania între 276—450*, în vol. *Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV—XIII*, București, 1958, p. 31. O așezare de secolul IV e.n. a fost semnalată, în urma cercetărilor de teren, în partea de vest a Comanei de Jos (I. Glodariu, Fl. Costea, I. Ciupea, *Comana de jos. Așezările de epocă dacică și prefeudală*, /Brașov/, 1980, p. 22).

[2] Gh. Bichir, *Săpăturile de salvare de la Cuciulata*, în „MCA", VII, 1961, p. 355—357 și „MCA", VIII, 1962, p. 283—290; idem, *Așezări dacice în Țara Oltului*, în „St. Com. — Sibiu", 14, 1969, p. 123—152.

[3] Colectivul de cercetători a fost condus de dr. Radu Popa, din el făcînd parte și autorul.

[4] I. Glodariu, Fl. Costea, I. Ciupea, *op. cit.*; vezi și observațiile noastre la monografie în „Revista de istorie", 33, 1980, 12, p. 2407—2410.

[5] În raport cu satul Comana de Sus cetatea se află la circa 9 km depărtare.

[6] Cercetările s-au desfășurat în perioada 19 mai—20 iunie 1980 sub egida Centrului de studii și cercetări de istorie și teorie militară-București. Din colectiv au făcut parte lt-maj. I. Drăghici și pentru o scurtă perioadă de timp T. Papasima și lt. maj. P. Morar, ultimul fiind autorul ridicării topografice.

http://patrimoniu.gov.ro

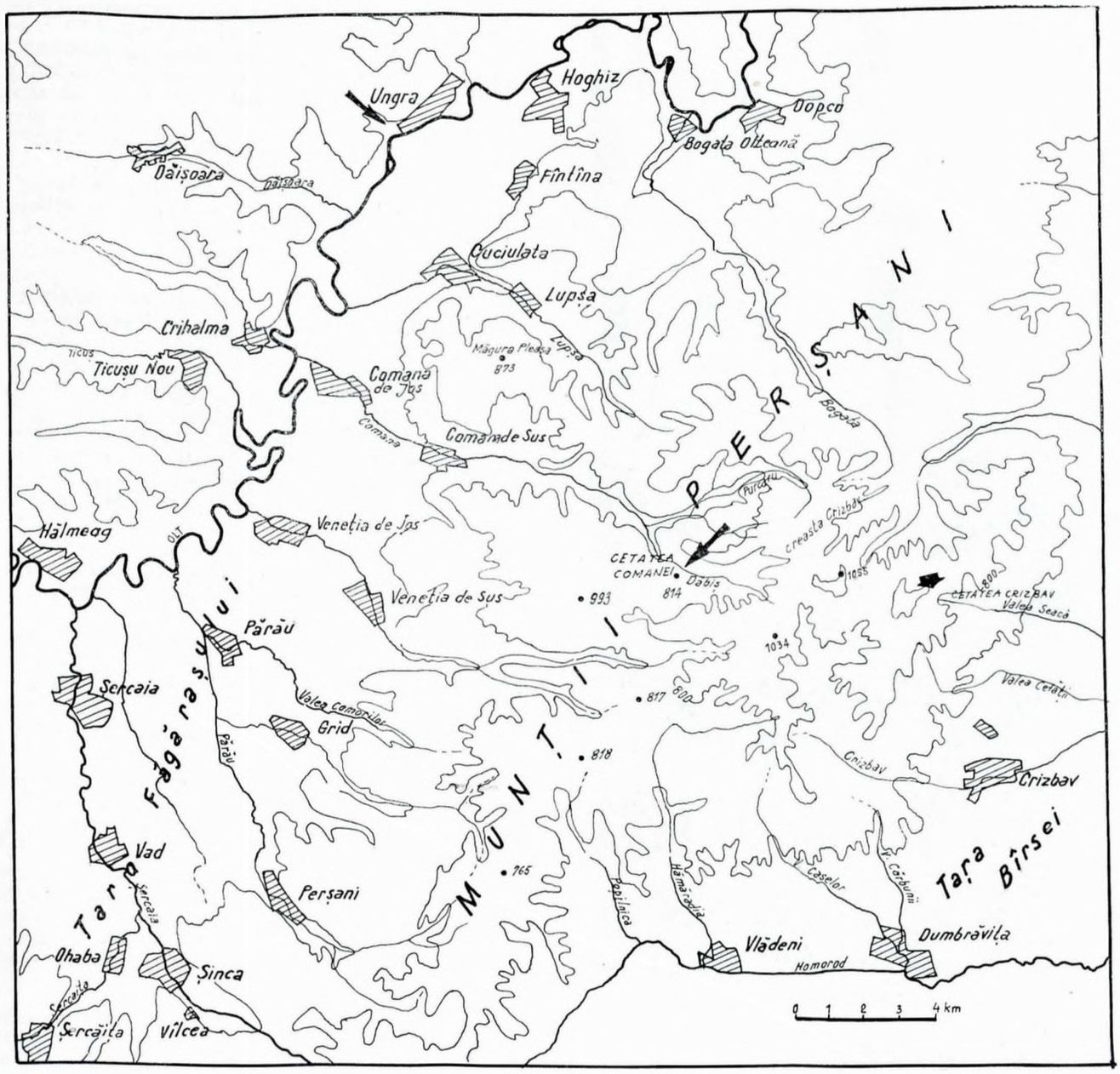

Fig. 1. Țara Făgărașului — harta zonei răsăritene

tența lucrărilor de fortificare și au recuperat o parte din materialul arheologic scurs pe panta nordică a dealului.

Cetățuia a fost înălțată pe culmea neîmpădurită a unui deal stîncos cu altitudinea de 814 metri (fig. 3). Lipsit de apă, dominat de alte culmi ale Perșanilor cu înălțimi apropiate și având o rază de vizibilitate redusă la cîteva mici porțiuni ale drumului ce urcă pe valea Comanei spre culmea Crizbavului, monticulul ales de constructori a fost privat de la început de caracteristicile unui loc de cetate cu rol militar activ. Alegerea poziției a fost influențată, cu probabilitate, de vecinătatea căii de acces spre Țara Bîrsei, pe poteci și plaiuri cunoscute localnicilor.

Întîmplarea face ca, favorizată de condiții de teren apropiate, la o distanță de numai două ore de drum, pe versantul opus al Perșanilor, să fi coexistat, cel puțin în veacul al XIV-lea, o altă fortificație, donjonul de la Crizbav (sau cetatea Hălchiului, cum apare mai adesea în literatura de specialitate)[7]. Construcție masivă, situată într-o poziție inexpugnabilă, cu o vizibilitate perfectă asupra întregii depresiuni a Bîrsei, avînd între alte amenajări o cisternă, rezervor de apă, cetatea Crizbavului oferă un termen sugestiv de comparație. Paralele cu mica fortificație de refugiu a Comanei, chiar în lipsa termenilor arheologici, este de natură să nuanțeze discuția asupra fortificațiilor medievale românești transilvănene și, concomitent, să departajeze două orizonturi distincte de civilizație.

Într-un mod similar, un al doilea termen de comparație îl poate oferi fortificația de la Ungra, de pe malul opus al Oltului, contemporană Comanei, situată și ea pe o poziție dominantă cu rază lungă de vizibilitate și construită într-o manieră net diferită[8].

Spre deosebire de aceste două fortificații învecinate, cetatea Comanei este o construcție de dimensiuni reduse. În jurul cotei maxime a înălțimii, pantele coboară accentuat în toate direcțiile, lăsînd doar mici spații prielnice amenajărilor interioare proprii unei fortificații (fig. 4).

Zidul de piatră legată cu mortar al incintei urmează aproximativ traseul unui semicerc pe latura sud-estică a dealului, oprindu-se în extremități, într-o stîncă masivă și, respectiv, o viroagă naturală. Lungimea sa actuală este de cca. 60 de me-

[7] W. Horwath, *Die Heldenburg*, în vol. *Das Burzenland, IV. Die Dörfer des Burzenlandes*, I, Brașov, 1929, p. 68—72, fig. 61—62 și, cu date preluate în mare măsură din studiul anterior, Ion Clinciu, *Cetatea Hălchiului*, în „Bul. Muz. Mil. Nat.", V, 1941—1942, 9—10, p. 85—89. În legătură cu această cetate am putut utiliza, prin bunăvoința autorului, lucrarea în manuscris redactată de Adrian A. Rusu, *Bibliografia fortificațiilor medievale din Transilvania*.

[8] Cercetările de la Ungra s-au desfășurat în anii 1979—1980 sub conducerea dr. Radu Popa de la care deținem toate informațiile legate de această fortificație. Vezi și R. Popa, *Șantierul arheologic Ungra, jud. Brașov*, în „MCA", Craiova, 1981, p. 496—503.

http://patrimoniu.gov.ro

Fig. 2. Zona incintei cetății Comana — 1974.

Fig. 3. Dealul cetății Comanei.

mari și, în general, apropiate ca dimensiuni la exterior[9] și ceva mai mici spre interior (fig. 5). Sfărîmătura de piatră rezultată din prelucrarea blocurilor desprinse din stînca dealului a alcătuit, amestecată cu mortar, emplectonul incintei. Așezarea blocurilor direct pe stîncă a exclus necesitatea unui șanț de fundație. Singura intervenție a constructorilor a constat în cioplirea ușoară a stîncii în zonele în care înclinația accentuată a pantei nu permitea așezarea pe orizontală a blocurilor de piatră și, în cîteva locuri, în depunerea unui pat de mortar sub primul rînd de pietre. În unele porțiuni, lățimea acestui prim rînd este ceva mai mare pentru a asigura stabilitatea rîndurilor următoare, retrase față de cel dintîi cu 0,20—0,40 metri (fig. 6).

Mortarul este de calitate relativ bună, distrugerea zidului datorîndu-se în bună parte dislocării blocurilor de către rădăcinile arborilor crescuți de-a lungul timpului în vecinătatea incintei. Traseul acesteia a fost surprins aproape în întregime, excepție făcînd zona de curbură, unde groapa modernă a unor căutători de comori l-a demontat cu totul.

Starea actuală de conservare a zidului nu a permis observații asupra intrării în cetate, desigur una de dimensiuni mici, dat fiind lipsa unui drum propriu-zis de acces. Dificilă în același context este și aprecierea înălțimii incintei în epoca de funcționare a cetății. Pentru a avea o eficiență în fața unor eventuali atacatori, ea trebuie să fi depășit oricum patru-cinci metri. În zonele neprotejate de incintă, panta accentuată a dealului și porțiuni de perete de stîncă anulau posibilitățile unui atac în forță (fig. 7).

Zona cea mai expusă, anume cea răsăriteană, unde curbele de nivel ceva mai largi facilitau accesul spre cetate, a fost interzisă printr-un șanț de apărare. Acesta avea lățimea pînă la trei metri și a folosit o denivelare naturală a terenului, accentuată de constructori prin adîncire în stînca nativă. Sfărîmătura de piatră rezultată a fost aruncată spre exterior și a format un val, relativ scund, de protecție. Traseul celor două amenajări este vizibil pe o distanță de circa 40 de metri și se oprește în aceeași viroagă amintită anterior ca limită a zidului incintei. Distanța între incintă și șanț este de circa nouă metri, pantă accentuată.

Prin secționarea șanțului și a valului s-a constatat lipsa oricăror urme de palisadă, materialele sporadice culese fiind medievale. Diferența de nivel între fundul șanțului și cota maximă a valului nu depășește 1,80 m, dar ea se adaugă că-

tri, cu o mică aproximație creată de alunecarea terenului la întîlnirea incintei cu stînca amintită, căreia i s-ar putea datora și prăbușirea zidului constatată în cursul cercetărilor.

Înălțimea maximă păstrată nu depășește doi metri, zidul avînd o grosime variabilă între 1,20 și 1,40 metri. Incinta a fost lucrată îngrijit, cu paramente din blocuri de piatră mai

derii de nivel accentuate existentă între incintă și șanț și care creează un obstacol serios în fața atacatorilor potențiali (fig. 8).

Depunerile medievale cele mai consistente se găseau pe o fișie de teren de-a lungul incintei, lată de circa patru-cinci

[9] Blocurile cu dimensiuni apropiate măsoară aproximativ 0,40—0,50 ×0,35×0,30 m.

http://patrimoniu.gov.ro

Fig. 4. Incinta și interiorul cetății. Aspect din timpul cercetărilor arheologice.

metri și ele nu depășeau grosimea de 0,80—1 m. Stratul descreștea spre vîrful dealului și în zona pantei opuse incintei, permițînd decopertări ale stîncii, grosimea depunerii nedepășind acolo 0,10—0,30 m.

Varul și nisipul necesar mortarului au fost transportate și depuse în apropierea traseului stabilit pentru incintă. După construcția acesteia terenul a fost parțial nivelat, în funcție de necesitățile circulației în spatele zidului, stratigrafic, fiind vizibilă o nouă depunere de pămînt și pietriș, din care au fost recoltate majoritatea fragmentelor ceramice și a pieselor de metal. Ea corespundea, în mod vădit, nivelului de călcare după construcția zidului, în perioada de viețuire efectivă a fortificației.

Este sugestivă depunerea varului și a nisipului în apropierea incintei. Dacă mortarul a fost preparat pe loc, cu un efort ce nu trebuie neglijat, dat fiind depărtarea sursei de apă, varul pare să fi fost preparat și transportat de pe dealul învecinat al Dabișului, de acolo de unde semnalările localnicilor afirmă existența unor varnițe pînă în epoca mai apropiată[10].

La limita inferioară a depunerii de var a fost găsit, într-una din secțiuni, un fragment ceramic cu brîu alveolat, de tip Schneckenberg. El se alătură celor cîteva fragmente de ceramică dacică, din specia cenușie, de bună calitate, lucrate la roată și datate în perioada clasică a statului dac[11] (fig. 9).

Inexistența unui nivel constatabil stratigrafic în spațiul cercetat, și care să corespundă acestei perioade[12], sugerează mai curînd probabilitatea ca așezările din epoca bronzului timpuriu și dacică să fie situate pe una din culmile învecinate, poate pe aceea deja amintită a Dabișului. Prezența ceramicii dacice atestă oricum locuirea în această zonă de pădure montană, în fond într-o poziție geografică similară altor complexe descoperite în Transilvania și impune, parțial, o reconsiderare a relațiilor între așezările dacice cunoscute în zona Comanei de Jos[13].

Revenind la cetatea medievală, în interiorul acesteia merită a fi semnalate urmele a două construcții de lemn pe stîncă asemănătoare prin dimensiuni și mod de realizare. Cea dintîi, ceva mai mică, a fost surprinsă chiar lîngă zidul de incintă și a servit, cu probabilitate, drept adăpost temporar apărătorilor

Fig. 5. Paramentul interior al zidului.

cetății. Construcția se sprijinea cu o latură pe zidul de incintă și cu o a doua pe peretele de stîncă al dealului, îndreptat prin cioplire de constructori. Spre răsărit, un al treilea perete este delimitat de traseul unei șănțuiri înguste în stîncă, umplută cu lut roșietic și care pare să fi adăpostit parii amenajării laterale (fig. 10).

Cîteva fragmente de chirpic, găsite în apropiere și care păstrează urma rotundă a lipiturii pe par sau bîrnă dau o imagine asupra tipului de locuință. În lipsa unor elemente concrete ale elevației este de presupus că, între peretele stîncii și incintă a existat un acoperiș construit în pantă, mai înalt în partea unde se sprijinea de zidul cetății. O modalitate apropiată de locuire folosind protecția zidului este citată la cetatea de la Vurpăr, amenajările de acolo, săpate în stîncă, fiind însă

[10] Informații în acest sens ne-au fost furnizate de către învățătorul C. Gubernat din Comana de Jos, care ne-a sprijinit de altfel în toate cercetările de teren din zona cetății.

[11] Atribuirea și datarea ceramicii antice au fost făcute de Gh. Bichir, căruia îi mulțumim și pe această cale.

[12] Nu este exclus însă să fie vorba de o locuire sporadică chiar pe dealul cetății și care să fi folosit temporar pentru adăpost și protecție viroaga naturală aflată în perimetrul fortificației de mai tîrziu.

[13] Vezi în acest sens observațiile din „Revista de istorie", 33, 1980, 12, p. 2409 și cele ale lui Gh. Bichir în „MCA", VIII, 1962, p. 285 care exclude ipoteza localizării unei cetăți dacice pe înălțimea „Pleșița Pietroasă" de lîngă Comana de Jos.

http://patrimoniu.gov.ro

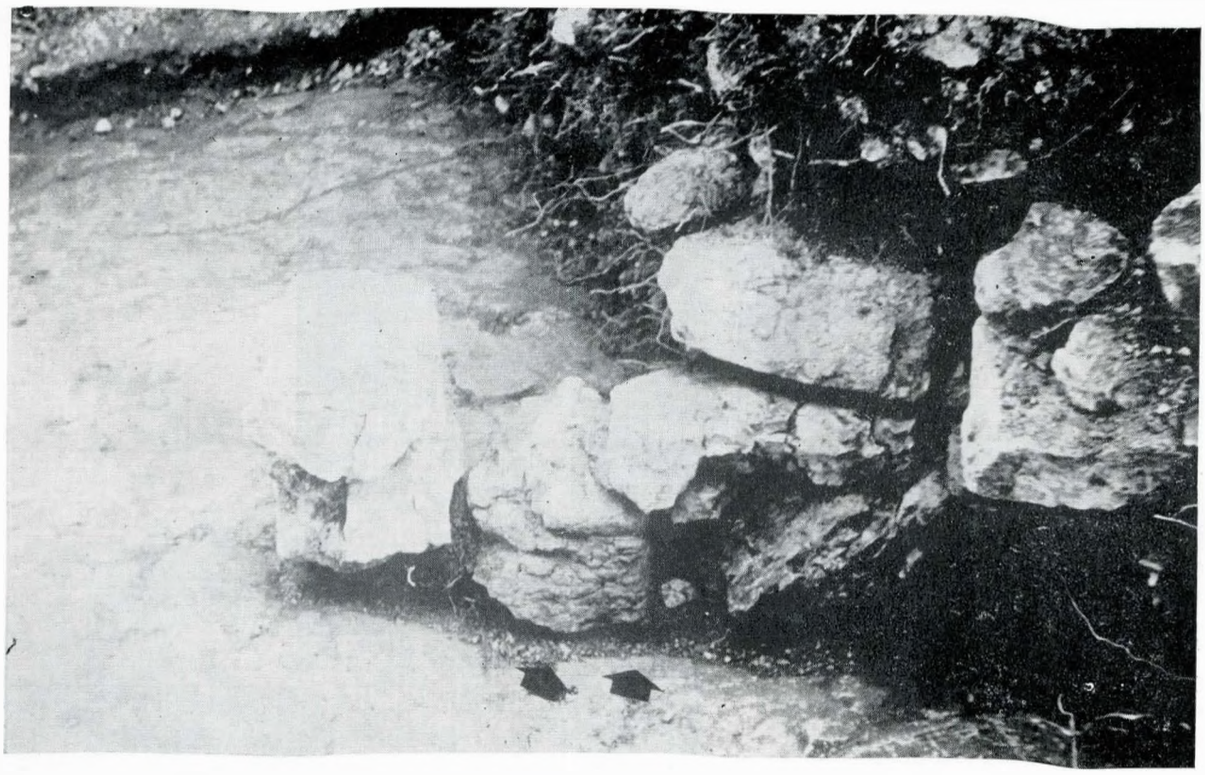

Fig. 6. Blocuri de piatră de la baza zidului aşezate pe stînca amenajată.

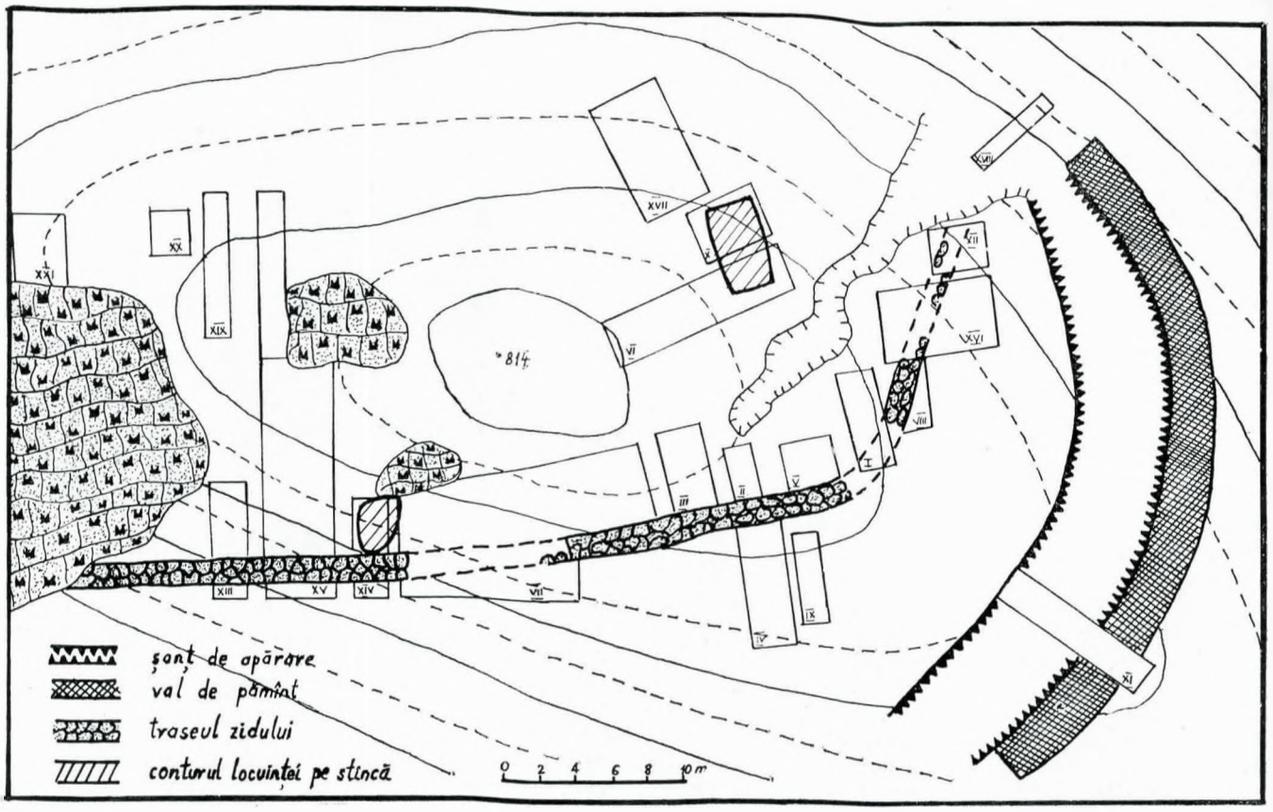

Fig. 7. Planul fortificaţiei de la Comana.

de dimensiuni mai mari şi acoperind aproape întregul spaţiu de-a lungul incintei[14].

Zona acestei construcţii este, dealtfel, singurul loc pe fîşia de teren amintită, de lîngă zid, în care nu a fost depus var şi nisip, stînca îndreptată de constructori alcătuind aici o podea plană, pe care se păstrează un loc special de vatră, pe o mică platformă de piatră. Aceasta din urmă este separată de restul podelei printr-o şănţuire îngustă săpată de jur-împrejurul vetrei, în stîncă.

Cea de-a doua construcţie, de formă patrulateră, cu laturile de circa 3,80×4,40 metri a fost înălţată pe panta opusă, nordică, a înălţimii şi a folosit o mică albiere naturală a stîncii. Aceasta a fost adîncită de constructori, astfel că s-a format un patrulater în stîncă, cu rolul, probabil, de a susţine cadrul de tălpi de bîrne pentru o construcţie mai mare, poate cu două nivele. Şi în acest caz a fost folosit pentru o latură a încăperii peretele natural al stîncii, după ce a fost, în prealabil, îndreptat prin cioplire, pe o înălţime de circa 1,60—1,80 metri. Latura opusă a clădirii a avut în faza iniţială un perete simplu de bîrne. Ulterior, după un incendiu care a distrus construcţia, i s-a adăugat o bază-fundaţie de piatră, cu aspectul unui zid rudimentar din pietre legate cu pămînt. La dezvelirea sa, acest zid avea înălţimea de un metru şi lăţimea de cca. 0,70 m. Este singurul loc din cetate unde au putut fi surprinse două etape succesive de locuire medievală distincte, atestate de refacerea construcţiei, probabil cîndva în veacul al XIV-lea. Materiale ceramice ceva mai tîrzii ca datare, în raport cu restul fragmentelor descoperite în prăbuşitura clădirii, susţin această interpretare (fig. 11).

[14] Gh. Anghel, I. Berciu, *Cetăţi medievale din sud-vestul Transilvaniei*, Bucureşti, 1968, p. 39.

http://patrimoniu.gov.ro

Fig. 8. Secțiunea prin șanțul de apărare și val.

Poziția oarecum mai protejată a construcției pare să indice adăpostul principal al cetății de refugiu a Comanei. Incendiul amintit a fost doar un episod sporadic în viața cetății, el fiind restrîns la zona clădirii prezentate. Tot de la construcțiile de lemn au fost recoltate în timpul cercetării un mare număr de cuie de fier, bătute în patru muchii, de cele mai variate dimensiuni, cele mai mari depășind 0,10 m lungime, folosite la îmbinarea bîrnelor de lemn.

Alături de cele două locuințe merită a fi amintită descoperirea unei vetre deschise, în afara incintei, pe panta răsăriteană a înălțimii și care păstra alături de fragmente de oase ale unor animale sălbatice (mistreț, urs, căprioară etc.) și cenușă, fragmentele ceramice cu datarea cea mai timpurie descoperite în zona cetății. Amenajată într-o alveolare a stîncii, vatra, ale cărei urme se păstrau intacte, acoperită de sfărămătură de stîncă și fragmente de mortar provenite de la zid, poate fi pusă în legătură cu constructorii fortificației din veacul al XIII-lea.

Cetatea a fost abandonată în condiții pașnice, fapt ce explică numărul mic de materiale găsite în cursul săpăturilor arheologice, fragmentarea mare a ceramicii, practic neîntregibilă, ca și puținele piese metalice.

Aceste două categorii de materiale susțin și datarea perioadei de existență a cetății, în cursul secolelor XIII—XIV.

Piesa cea mai concludentă pentru datare este un pinten din fier păstrat fragmentar. Brațul în trei muchii are o formă arcuită simplă, lungimea sa fiind de 0,098 m, iar lățimea de 0,004 m. Capătul brațului de prindere a cataramei are forma unei verigi circulare cu deschiderea de 0,008 m. Tija — sau furca rotiței — nu s-a păstrat, dar pintenul este relativ bine încadrat tipologic în varietatea aflată în circulație în a doua jumătate a veacului al XIII-lea și pînă spre mijlocul secolului următor[15].

[15] Z. Hilczerowna, *Ostrogi Polskie z X—XIII wieku*, Poznau, 1956, p. 67, pl. VIII c (tipologic fragmentul de pinten de la Comana ar putea aparține și ultimei variante a pintenilor cu spin în circulație în veacul al XIII-lea; *ibidem*, p. 60, pl. VII) și A. Ruttkai, *Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten hälfte des 11. Jahrhunderts*, în „Slovenska archeologia", XXIV, 1976, 2, p. 350—351, grupa C, tip. b, cu bibliografia completă

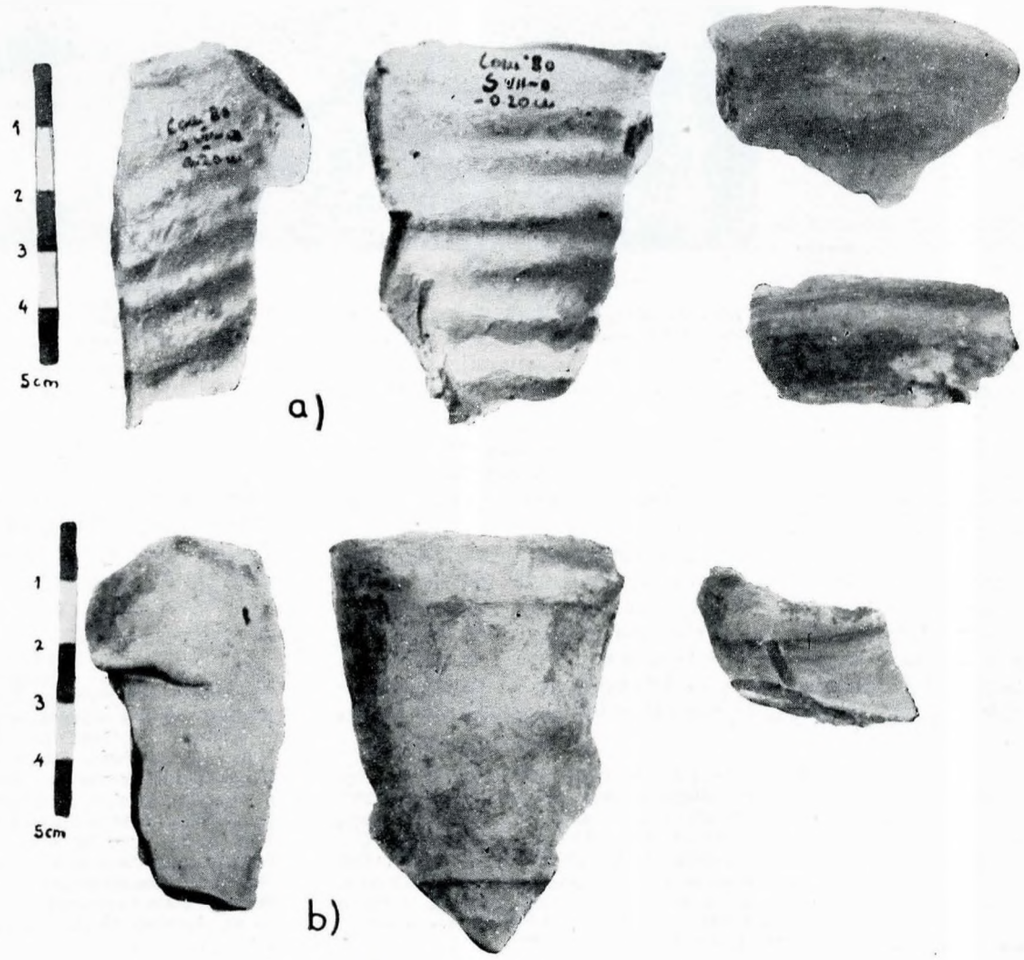

Fig. 9. Fragmente de ceramică dacică din cetatea Comanei.

http://patrimoniu.gov.ro

Fig. 10. Locuința amenajată lîngă incintă.

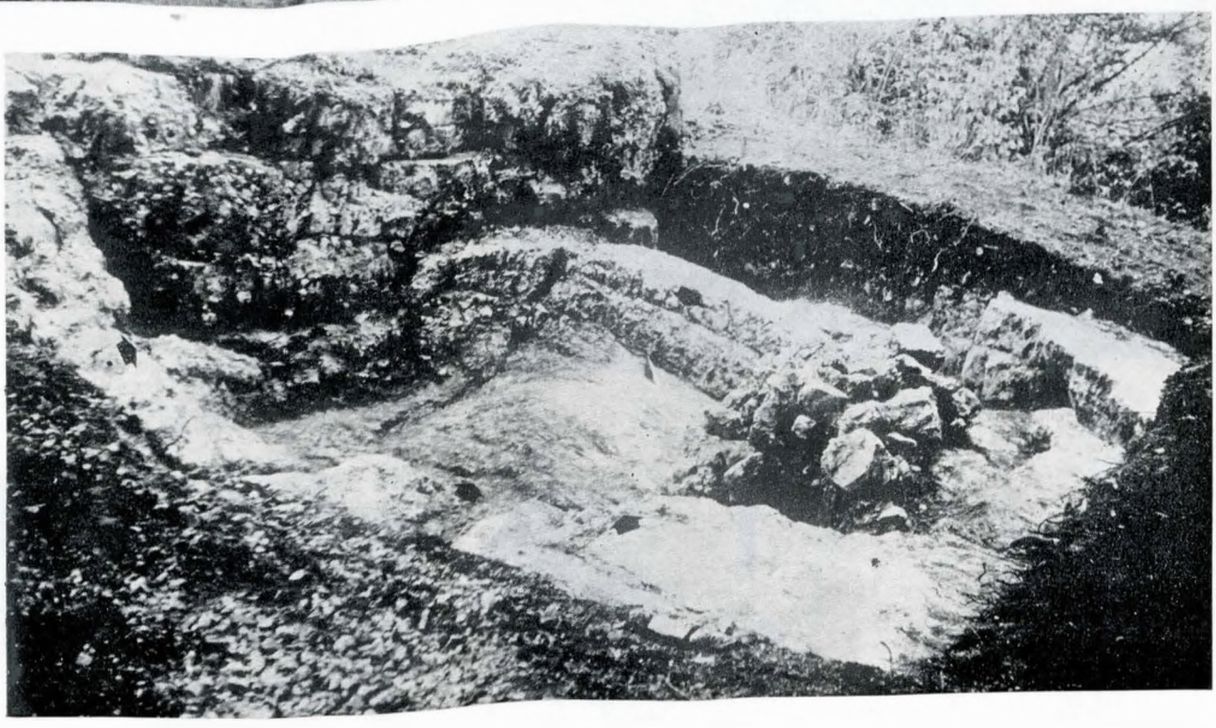

Fig. 11. Cea de-a doua locuință săpată în stîncă.

Pinteni încadrați în aceeași grupă tipologică și care nu depășesc ca perioadă de circulație cea de-a doua jumătate a veacului al XIV-lea sînt cunoscuți în Transilvania în descoperiri arheologice la Piatra Craivii, Măgura Codlei, Cuhea etc.[16].

În categoria pieselor metalice, alături de numeroasele cuie mai apar fragmente de potcoave de la cai de munte și bovine și ele cu analogii numeroase în cuprinsul altor cetăți contemporane transilvănene (fig. 12).

Ceramica descoperită în zona cetății contribuie și ea în mod esențial la datarea fortificației. Fragmentele aparțin în exclusivitate categoriei ceramice lucrate la roată, marea majoritate la roata înceată. Vasele sînt arse oxidant, dar neuniform, culoarea pereților variind de la roșu spre brun și cenușiu. Repertoriul de ornamente este variat cuprinzînd, caneluri orizontale succesive pe corpul vaselor, linii în val, simple sau duble, împunsături și alveole cu beligașul sau unghia etc. Împreună cu profilele simple ale buzelor, el indică o categorie ceramică frecventă în așezările medievale transilvănene ale veacurilor XIII—XIV, și în acest caz analogiile fiind numeroase. Sînt totodată de amintit cîteva fragmente de buze de oale lucrate arhaizant, la roata foarte înceată, poate îndreptate final cu mîna. Ca forme predomină oalele de dimensiuni mici, cu totul excepțional fiind descoperite fragmente de la două ulcioare. O notă aparte merită trei fragmente de vase ale căror funduri poartă mărci de olar, două cu cruce simplă, cu brațele egale, înscrisă în cerc și unul cu o formă apropiată crucii de Malta[17] (fig. 13—14).

[16] Gh. Anghel, I. Berciu, *op. cit.*, fig. 16/10; Fl. Costea, *Obiecte metalice descoperite în cetatea de pe Măgura Codlei*, în „Cumidava", I, 1967, fig. 7/6; R. Popa, M. Zdroba, *Șantierul arheologic Cuhea. Un centru voievodal din veacul al XIV-lea*, Baia Mare, 1966, fig. 15/b. Apropierile tipologice cu pintenii descoperiți în Transilvania sînt din păcate îngreuiate de publicarea extrem de inegală a pieselor, de regulă nefiind respectate indicațiile absolut necesare încadrării lor (forma și deschiderea brațelor, lungimea pintenului, a tijei, a vîrfului, înălțimea capătului vîrfului sau a furcii, diametrul rotiței, lățimea brațului etc.).

[17] Ceramica își găsește analogii în mai toate așezările medievale din sudul Transilvaniei, contemporane, cercetate pînă în prezent (Breaza, Tilișca, Șprenghi, Lempeș, Ungra etc.). Mărcile de olar sînt și ele prezente în spațiul istoric amintit, crucea înscrisă în cerc apărînd relativ frecvent în descoperiri întîmplătoare, sau săpături arheologice la Codlea și Bartolomeu (A. Eichhorn, *Von deutschen Zünften in Kronstadt*, IV, în „Mitteilungen des Burzenländer Sächsischen Museums", 4, Brașov, 1940, 1—4, p. 69—70), Schei — „Între pietre" și Șprenghi (I. Pop, *Date arheologice privitoare la istoria Brașovului în secolele IX—XII*, în „Cumidava", II, 1968, p. 16—17 și fig. 4/8), Teliu (Alexandrina D. Alexandrescu, *Contribuții la cunoașterea populației autohtone în feudalismul timpuriu din Țara Bîrsei*, în „Cumidava", VII, 1973, fig. 1), Ocna-Sibiului (K. Horedt, *Ceramica slavă din Transilvania*, în „SCIV", II, 1951, 2, p. 200, nr. 33, pl. XII/7—8), Lempeș (A.D. Alexandrescu, I. Pop, M. Marcu, în „MCA", X, 1973, p. 231—232, pl. VI) etc.

http://patrimoniu.gov.ro

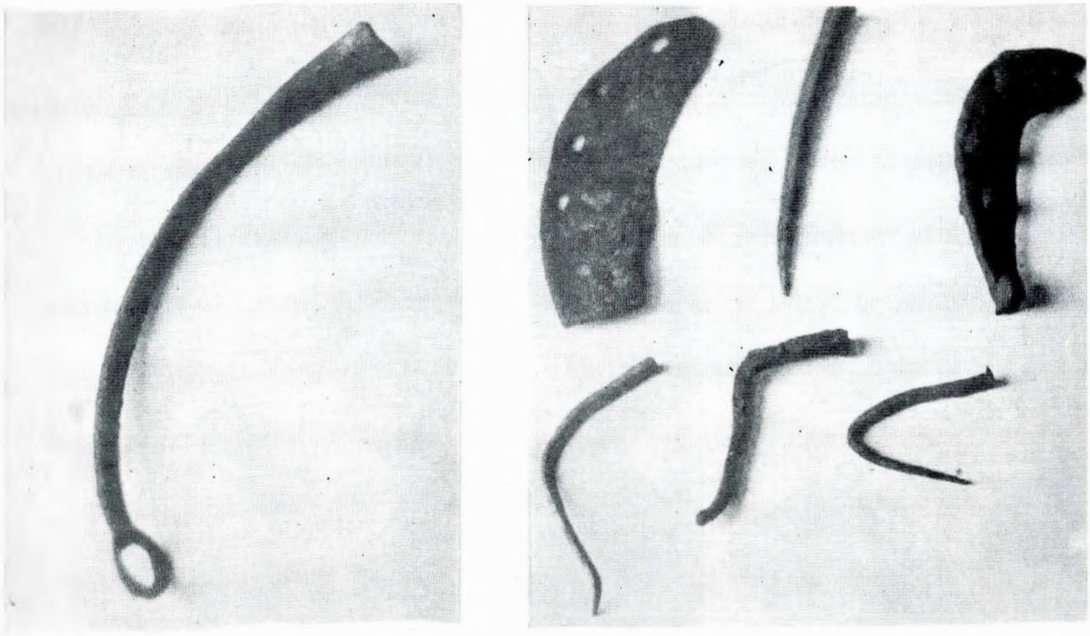

Fig. 12. Piese metalice descoperite în interiorul cetății.

Fig. 13. Ceramică medievală cu mărci de olar de la Comana.

Lipsesc cu totul din materialele de la Comana tipurile ceramice frecvente în așezări relativ apropiate din zona făgărășeană, cum sînt cele de la Ungra — cetatea medievală, unde predomină căzănelele de lut, sau de la Breaza, unde apare ceramica cu lustru exterior dispus în benzi verticale sau oblice[18]. Faptul este deosebit de semnificativ, absența totală a acestor categorii ceramice sugerînd caracterul de complex închis unor influențe exterioare al cetății de refugiu de la Comana. Cum cetățuia reflectă în fapt situația locuitorilor așezării civile din vecinătate, ceramica descoperită aici este în măsură să devină, după prelucrarea și valorificarea sa integrală, un punct de reper în contextul preocupării pentru înțelegerea cît mai exactă a nivelului de civilizație al românilor făgărășeni în veacurile XIII—XIV. Această situație merită a fi subliniată în măsura în care, fapt îndeobște cunoscut, datările așezărilor și fortificațiilor medievale din țara Făgărașului, parțial și din zona învecinată a Bîrsei, ca și atribuirile de ordin etnic, folosesc drept argument decisiv această categorie de materiale arheologice.

*

* *

Neatestată documentar, cetatea Comanei a împărtășit soarta altor numeroase fortificații românești transilvănene de mai mică amploare care, odată abandonate, au rămas prezente numai în conștiința localnicilor, adesea ca sursă de legende și întrupări istorice fanteziste. Interesul cărturarilor transilvăneni pentru acest gen de monumente a dus adesea la atribuirea lor, potrivit cunoștințelor de epocă, uneia sau alteia dintre perioadele istorice aflate în dezbatere la vremea respectivă. Și în cazul Comanei tradiția populară se îmbină cu tradiția cărturărească, fortificația fiind pe rînd atribuită epocii lui

[18] După observațiile primei campanii de cercetări la cetatea de la Ungra, căzănelele de lut reprezintă circa 50% din materialul ceramic recoltat. Nici acolo, în așezarea învecinată din secolele X—XI, ele nu apar. Cf. R. Popa, *Șantierul arheologic Ungra...*, p. 497—498; Th. Nägler, *Cercetările din cetatea de la Breaza (Făgăraș)*, în „St. Com.-Sibiu", 14, 1969, p. 111. În legătură cu atribuirea acestui tip de ceramică (cu lustru), vezi și observațiile lui R. Popa, Gh. Baltag, *Documente de cultură materială orășenească în Transilvania din a doua jumătate a secolului al XIII-lea*, în „SCIVA", 31, 1980, 1, p. 47 și nota 13.

http://patrimoniu.gov.ro

Fig. 14. Ceramică medievală — repertoriu de ornamente.

Negru Vodă sau aceleia, mult mai tîrzii, a voievodului Ștefan Mailat, originar din satul Comana de Jos[19].

Perioada căreia i se circumscrie momentul înălțării cetății de la Comana, în linii mari secolul al XIII-lea, mai sigur după invazia mongolo-tătară din 1241—1242, corespunde și primelor informații scrise păstrate în legătură cu Țara Făgărașului.

Discuția istoriografică amplă asupra perioadei este marcată, în general, de interesul deosebit acordat de istorici fenomenului „descălecatului" unui voievod transilvănean făgărășean la sud de Carpați[20]. Fără a insista asupra sensului întemeierii de sate al descălecatului, prezent în conștiința făgărășenilor pînă tîrziu în veacul al XVIII-lea[21], este de subliniat că, metodologic, abordarea situației „țării" românești locale, ca și a altor „țări" mărginașe românești, implică o înțelegere nuanțată a evoluțiilor sociale și politice transilvănene, într-un context istoric general[22].

Simpla constatare de ordin arheologic, indiscutabilă astăzi, a funcționării neîntrerupte de-a lungul întregului interval al secolelor XIII—XIV, a cetăților de la Breaza și Comana, atribuite comunităților obștești românești este în măsură să repună în discuție sensul și motivările istorice ale așa-numitului descălecat[23]. Asemenea întregii regiuni sud-transilvănene, Țara Făgărașului a fost confruntată întreg veacul al XIII-lea cu încercările repetate de luare în stăpînire feudală de către administrația regală maghiară. Intensitatea presiunilor la adresa comunităților și structurilor social-politice românești făgărășene a fost, ca și în alte cazuri, condiționată de factori de politică generală, de evoluția conjuncturii istorice internaționale.

Un prim moment semnificativ l-a reprezentat, în primele decenii ale veacului al XIII-lea, disocierea unității făgărășene în domenii feudale sub presiunea unor factori combinați: colonizarea sașilor, instalarea cistercienilor în centrul de la Cîrța, aducerea teutonilor în Bîrsa. Fenomenul este sezizabil documentar într-un interval de timp foarte scurt, pe fondul vechii țări românești (terra blacorum) grefîndu-se temporar două unități domeniale tipice feudale. Acțiuni succesive, dinamice, au desprins astfel teritoriul dintre Olt, masivul Perșani și depresiunea Vlădeni în 1211, iar la 1222, restul extremității răsăritene a țării Făgărașului, de la sud de depresiunea Vlădeni pînă la izvoarele Bîrsei, zonă preluată de teutoni[24]. Dacă aducerea teutonilor în Bîrsa a fost legată în mod explicit de prezența grupurilor de cumani, la a căror stabilizare temporară au contribuit, prezența ordinului și la apus de Perșani este posibil să fi fost în relație cu nucleele pecenege (biseni), amintite documentar alături de românii localnici.

Aproape concomitent, în partea opusă a țării Făgărașului se constituia, de această dată specificîndu-se că era vorba de un ținut anterior stăpînit de români, domeniul cistercienilor de la Cîrța, delimitat de apele Arpașului și Cîrțișoarei, de mun-

[19] În legătură cu originea lui Ștefan Mailat vezi, P. Binder, *Ștefan Mailat (circa 1502—1551), boier român și nobil transilvănean. Date despre românitatea lui*, în „Studii", 25, 1972, 2, p. 301—309.

[20] Tradiția despre Radu-Negru și descălecatul Țării Românești a sustras într-un mod aproape exagerat atenția istoricilor de la evoluția situației politice sud-transilvănene, care adesea a devenit din factor determinant, unul subordonat. În legătură cu problema în sine, vezi G. I. Brătianu, *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, ed. a II-a, București, 1980 și mai recent, N. Stoicescu, *„Descălecat" sau întemeiere? O veche preocupare a istoriografiei românești. Legendă și adevăr istoric* în vol. *Constituirea statelor medievale românești*, București, 1980, p. 97—164.

[21] Vezi Nicolae Densușianu, *Monumente pentru istoria Ținutului Făgărașului*, București, 1885, p. 73, înregistrarea unor mărturii ale sătenilor din Pojorta aflați în proces cu cei din Breaza.

[22] Vezi, între altele, abordările lui Gh. I. Brătianu, *Les assemblées d'États et les Roumains en Transylvanie*, în „Revue des études roumaines", XIII—XIV, 1974 sau Ș. Papacostea, *La fondation de la Valachie et de la Moldavie et les roumains de Transylvanie: une nouvelle source*, în „Rev. Roum. d'Hist.", XVII, 1978, 3.

[23] O situație asemănătoare principial există în țara Hațegului unde conflictul cu Litovoi, la sfîrșitul veacului al XIII-lea și instituirea în consecință a organizării comitale regale, nu au exclus construirea și funcționarea cetăților cneziale de la Răchitova, Mălăiești și Suseni-Colți.

[24] F. Zimmermann, C. Werner, *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, I, p. 11—12 și 18—20 (în continuare *Ub.*); *Documenta Romaniae Historica, D. Relații între țările române*, I, p. 1—4. (în continuare *DRH.D*). Ipoteze noi vezi la M. Holban, *Din cronica relațiilor româno-ungare în secolele XIII—XIV*, București, 1981, p. 9—55.

http://patrimoniu.gov.ro

Fig. 15. Latura nord-estică a zidului de incintă.

ții Făgăraș și Olt[25]. Nu este exclus ca într-o asemenea ambianță politică să se fi petrecut prime deplasări ale unor obștii locale la sud de Carpați, într-o reacție firească de apărare.

Delimitările domeniale au fost însoțite, potrivit specificului medieval, de acțiunea susținută a bisericii catolice adesea în concurență cu regalitatea în asumarea jurisdicției asupra noilor zone intrate în sfera de influență maghiară. Teritoriul părăsit de cavalerii teutoni după 1225, formal o prepozitură dependentă direct de scaunul papal, a devenit pentru multă vreme obiect de dispută între reprezentanții arhiepiscopiei de Esztergom și cei ai episcopiei transilvănene de la Alba Iulia.

Nu întîmplător pe fondul acțiunii de stabilizare a cumanilor realizată parțial de teutoni, arhiepiscopul de la Esztergom prelua, la numai doi ani după retragerea cavalerilor, acțiunea de misionarism catolic, acționînd în calitate de legat papal în convertirea cumanilor căpeteniei Bortz și instituire a episcopatului de la cotul Carpaților[26]. Includerea oficială a Bîrsei, cel puțin cu extremitatea răsăriteană, în episcopia cumanilor atestată de mențiunea din „Catalogus Ninivensis"[27], readucea în actualitate problemele de jurisdicție teritorială care contribuiseră la conflictul dintre teutoni și regalitate. Documentele deceniului al patrulea al veacului redau explicit noul conflict între rege și arhiepiscop ca și încercarea de mediere a papei prin trimiterea legatului Iacob de Pecoraria, episcopul de Preneste[28].

Pe acest fond conflictual răzbat din documente stările de lucruri existente în țara Bîrsei și în zona răsăriteană a Făgărașului, de care aparținea și Comana. Astfel, legatul papal era pus în situația de a judeca plîngerile episcopului Rainald al Transilvaniei împotriva decanului și preoților din Bîrsa, în dorința sa de a-i subordona[29]. O plîngere identică era înaintată și împotriva preoților de la Dopca, Hoghiz, Veneția, Debran (?), Șercaia și Crizbav, sate din vecinătatea Comanei (vezi fig. 1). La 1233, cînd problema acestor sate făgărășene era reluată de papă, se amintea hotărîrea mai veche de lăsare a lor sub jurisdicția arhiepiscopiei de la Esztergom, deci în formula administrativă din vremea teutonilor, și, în caz de recurs al episcopului transilvănean se dădea un termen nou de judecată în fața papei[30].

Comana lipsea din înșiruirea satelor în documentul amintit, fapt datorat fără îndoială existenței acolo a unei comunități românești ortodoxe. Dealtfel, invazia mongolo-tătară din anii ce au urmat a înlăturat comunitățile catolice din satele învecinate, implantate probabil în perioada autorității cavalerilor teutoni, Șercaia rămînînd singura așezare de acest gen din răsăritul Făgărașului.

Odată cu invazia mongolo-tătară din 1241—1242 se încheie o etapă în istoria țării Făgărașului, distrugerea episcopiei cumanilor, devastarea țării Bîrsei și apoi a Cîrței dezorganizînd instituțiile feudale ale primelor decenii ale veacului al XIII-lea și permițînd totodată o destindere, de sub presiunea anterioară, a structurilor social-politice românești. În acest context, comunitatea românilor de la Comana, sub cnezii locali[31], a fost în măsură să-și înalțe cetățuia de refugiu din Perșani. Sub efectul aceleiași relaxări de ordin politic apărea în imediata vecinătate a fostului domeniu al Cîrței, cetatea românilor din apropierea satului Breaza[32].

Dacă treptat domeniul cistercienilor s-a refăcut cu sprijinul regalității, sub a cărei protecție s-a aflat mănăstirea începînd din 1264[33] și s-a extins ulterior pînă în țara Bîrsei[34], extremitatea răsăriteană a Făgărașului a rămas sub un con de umbră în cea de-a doua jumătate a veacului al XIII-lea ca și în prima jumătate a celui următor. Faptul explică firesc existența liniștită a cetății de la Comana, ferită de imixtiuni și în parte izolată sub aspectul influențelor exterioare. Acest din urmă aspect o și diferențiază de cetatea de la Breaza, pe lîngă deosebirile esențiale sub aspect arhitectonic[35] (fig. 15).

Nici evenimentele deceniului al șaptelea, prilejuite de conflictul dintre Bela al IV-lea și ducele Ștefan, nu aduc precizări pentru geografia politică a zonei. Cetatea Codlei, atestată pentru prima dată cu acea ocazie, rămîne un punct izolat al itinerariului regal, care străbătuse desigur întreaga zonă făgărășeană și pasul Vlădeni, pentru a ajunge la ceea ce în viziunea lui Ștefan reprezenta, destul de nebulos, hotarul regatului[36].

Documentația actuală asupra țării Făgărașului nu lasă să transpară decît informații vagi asupra felului în care treptat s-a reluat procesul de disociere feudală a zonei. Momentul 1291, cînd i se reconfirmă lui Ugrinus, cu acordul obștii românilor, domeniul care includea Sîmbăta și Făgărașul[37], constituie un episod singular în evoluțiile locale. Un altul, la aproximativ două decenii diferență, pare să se fi petrecut în condițiile luptelor pentru succesiunea la coroana ungară din primii ani ai secolului al XIV-lea, cînd Otto de Wittelsbach a fost deținut o vreme de un voievod al românilor[38]. Localizarea evenimentului în țara Făgărașului este o ipoteză plauzibilă în contextul desfășurării conflictului amintit și poate

[25] *Hurmuzaki*, I, p. 79; *DIR*, *C*, veac XIII, 1, p. 199—200.

[26] *DRH*, *D.*, I, p. 14—15.

[27] N. Backmund, *Monasticon Premonstratense*, Straubing, 1949; K. Reinerth, *Ein bisher unbeachtet gebliebenes Verzeichnis des Klöster des Prämonstratenseordens in Ungarn und Siebenbürgen in der Zeit vor dem Mongolensturms*, în „Zeitschrift für Kirchengeschichte", LXXVII, 1966, 3—4, p. 268—287; P. Binder, *Unele probleme referitoare la prima mențiune documentară a Brașovului*, în „Cumidava", III, 1969, p. 125—130.

[28] *DIR*, *C*, veac XIII, 1, p. 264—266.

[29] *Ub.*, I, p. 61—62. *DIR*, *C*, veac XIII, 1, p. 284—285.

[30] *Ibidem*, p. 63, respectiv 286—287; A. Bunea, *Stăpînii țării Ollului*, București, 1910, p. 47, nota 44.

[31] La Comana ultima mențiune documentară pentru un cneaz datează din 1633, potrivit observațiilor prof. David Prodan, *Boieri și vecini în țara Făgărașului în sec. XVI—XVII*, în „An. Inst. Ist. Cluj" VI, 1963, p. 169.

[32] Th. Nägler, *op. cit.*

[33] *DIR*, *C*, veac XIII, 2, p. 55—56.

[34] Unde stăpînea prin privilegiul primit încă din 1240; *UB.*, I, p. 68—69; *DIR*, *C*, veac XIII, 1, p. 319—320.

[35] Cele două turnuri legate de o incintă cu formă ovală deosebesc radical cetatea Brezei de Comana; vezi descrierea celei dintîi la Th. Nägler, *op. cit.*, p. 93—100.

[36] Pentru toate mențiunile cetății Codlea în aceste evenimente vezi Gy. Györffy, *Az Árpád-kori magyarország történeti földrajza*, Budapesta, 1966, p. 828—830 sub voce Feketehalom.

[37] *Ub.*, I, p. 177; *DIR*, *C*. veac XIII, 2, p. 369.

[38] A. Armbruster, *Românii în cronica lui Ottokar de Stiria: o nouă interpretare*, în „Studii", 25, 1972, 2, p. 463—483.

http://patrimoniu.gov.ro

explica, într-o măsură, constatările de ordin arheologic asupra amplificării treptate a fortificației de la Breaza[39].

Situații similare de coexistență a unor structuri socio-politice românești mai vechi, alături de domeniile feudale, proprii evoluției în această vreme a voievodatului transilvănean, sînt cunoscute și în celelalte țări românești mărginașe, în Haţeg, Banat sau Maramureș[40]. Fenomenul dominant l-a constituit treptata restrîngere a autorității acestor structuri locale sub presiunea concentrică a factorilor de putere străină, în cazul Făgărașului colonizarea sașilor și imixtiunea parțială a feudalității maghiare. Chiar dacă pentru această zonă informațiile documentare asupra deposedărilor de pămînt sînt sărace, faptul răzbate incidental pe parcursul veacului al XIV-lea.

Unui asemenea curs al evenimentelor trebuie să-i corespundă apariția domeniului feudal în extremitatea răsăriteană a țării Făgărașului, amintit abia tîrziu, în 1372. Așa cum precizează un cunoscut document, zona de luncă a Oltului, între Șercaia și Dopca, a aparținut fiilor unui oarecare Barnaba[41]. Din lista satelor dependente de această feudă, Veneția, Cuciulata, Hoghiz, lipsea și de această dată Comana, fapt ce sugerează existența acolo a unui nucleu social aparte, exceptat în delimitările de ordin feudal ale zonei.

Preluarea țării Făgărașului ca feudă de către domnii Țării Românești avea să aducă treptat modificări structurilor locale prin sprijinirea și întărirea factorului românesc, cnezii (boierii) locali primind confirmări de drept feudal asupra posesiunilor deținute prin drept nescris[42]. Același act amintit, din 1372, perpetua în extremitatea răsăriteană a țării situația anterioară, domeniul ce aparținuse fiilor lui Barnaba fiind trecut la moartea lor sub autoritatea lui Ladislau de Dăbîca[43].

Comana nu apare atestată documentar în veacul al XIV-lea ci abia în cel următor (1469), dar situația de fapt a cetății de refugiu din vecinătate, ca și descoperiri răzlețe, întîmplătoare pe teritoriul satului, datînd din veacurile amintite[44], lasă să se întrevadă dezvoltarea treptată a comunității locale. Dezvoltarea unei curți boierești puternice în veacul al XV-lea cu caracter feudal vădit, așa cum o arată documentele începutului de veac XVI[45], au făcut treptat inutilă funcționarea cetății de la izvoarele Comanei, abandonată în mod sigur în primele decenii ale secolului al XV-lea. Familia Mailat a devenit în perioada imediat următoare una dintre cele mai însemnate din țara Făgărașului, fapt dovedit de ascensiunea lui Ștefan Mailat la demnitatea voievodală transilvăneană[46]. De aici înainte istoria Comanei va lua trăsături aparte, așezarea devenind un puternic centru domenial în cuprinsul marii feude a cetății Făgărașului[47].

În stadiul actual al cercetării cetatea de la Comana aduce un plus de informații și, fără îndoială, nuanțează problematica specifică a evoluției istorice a comunității românești făgărășene. Este dificil deocamdată a discuta analogiile strînse pentru monumentul arhitectonic. Apropieri se pot face în mod evident cu cetățile din țara Bîrsei, cercetate pe dealul Șprenghi sau pe Lempeș[48], dar mai importante în contextul poziției fortificației de la Comana par să fie deosebirile radicale în privința tehnicii de construcție și a materialului arheologic descoperit, într-o comparație cu cetățile din imediata vecinătate, de la Ungra și Crizbav. Acestea două reprezintă, în ultimă instanță, tipuri clasice de cetate, pătrunse și dezvoltate în Transilvania în condițiile cuceririi arpadiene, ilustrînd în primul caz cetatea de frontieră de la sfîrșitul veacului al XII-lea și începutul celui următor, iar în al doilea, cetatea regală de veac XIV.

Alăturată lor, cetatea de refugiu de la Comana își capătă proporțiile reale de importanță, ca o mărturie în timp, pe plan militar, a efortului medieval transilvănean de persistență a unor structuri organizatorice românești, de-a lungul dificilei confruntări cu multiplele presiuni de ordin economic, social sau confesional la care au fost supuse în veacurile de început ale evului mediu[49].

Privită prin această prismă, fortificația Comanei, monument arhitectonic militar românesc, se alătură aceleia de la Breaza făgărășeană, așteptîndu-și deplina valorificare odată cu o viitoare consolidare a ruinelor păstrate și introducerea sa în circuitul turistic național[50].

---

[39] *Ibidem*; Th. Nägler, *op. cit.*

[40] R. Popa, *Structures socio-politiques roumaines au sud de la Transylvanie aux commencements du Moyen Âge*, în „Rev. Roum. d'Hist", XIV, 1975, 2, p. 291—314. și idem, în „Sargetia", XIII, 1977, p. 277—284.

[41] *Ub.*, II, p. 386; *DRH, D.*, I, p. 103—106.

[42] D. Prodan, *op. cit.*

[43] *DRH, D.*, I, p. 103—106; P. Iambor, *Nobilii de Dăbîca și relațiile cu Țara Românească în veacul al XIV-lea*, în „AMN—Cluj-Napoca", XVI, 1979, p. 215—224., care semnalează legătura între Ladislau de Dăbîca și o familie din Veneția, ale cărei posesiuni se întindeau pînă în zona Hoghizului (*ibidem*, p. 219). Documentul din 1374 care adevereşte vînzarea unei părți de domeniu, de către Petru Chewgh, fiul lui Ioan din Veneția, fratelui său după mamă, Ladislau de Dăbîca este, dincolo de orice alte interpretări o mărturie a primelor imixtiuni feudale în această zonă a Făgărașului. (*Hurmuzaki*, I, 2, p. 222—223).

[44] Fragmente ceramice, cahle și alte materiale au fost descoperite întîmplător în centrul actualului sat Comana de Jos; parte a lor se află a muzeul cetății Făgăraș.

[45] I. Pușcariu, *Date istorice privitoare la familiile nobile române*, I, Sibiu, 1892, p. 177; David Prodan, *Urbariile fării Făgărașului*, I, București, 1970.

[46] P. Binder, *Ștefan Mailat...*, passim, cu întreaga bibliografie a problemei.

[47] Vezi urbariile Comanei la D. Prodan, *op. cit.*, vol. I—II.

[48] A. D. Alexandrescu, N. Constantinescu, *Săpăturile de salvare de pe dealul Șprenghi*, în „MCA", VI, 1959, p. 667—677; A. D. Alexandrescu, *Contribuții...*, în „Cumidava", VII, 1973, p. 49—50. și „MCA", X, 1973, p. 231.

[49] Informațiile numeroase de ordin arheologic și istoric acumulate în ultimile decenii, ca și publicațiile noi de izvoare, fac necesară, fără îndoială, apariția unei monografii a țării Făgărașului în veacurile de început ale evului mediu.

[50] Datorită grijii cadrelor didactice din Comana de Jos — care au sprijinit permanent cercetările în zonă — cetatea se află deja în circuitul turistic local. La încheierea săpăturilor arheologice zidurile au fost protejate parțial, concomitent cu înlăturarea copacilor ale căror rădăcini contribuiau la dizlocarea blocurilor de piatră. Ruinele de la Comana sînt semnalate în recentul ghid turistic alcătuit de M. Albotă, Simona Fesci, *Munții Perșani*, București, 1980. Dincolo de aceste modeste începuturi, monumentul istoric de la Comana își așteaptă consolidarea asemenea altora din vecinătate, cum sînt spre exemplu, ruinele micii mănăstiri brîncovenești de pe valea paralelă a Veneției.

SUMMARY

The archeological excavations the author carried out on the „Cetățeaua" hill, at about 15 km South-East of the village Comana—Brașov county — brought out in bold relief a Romanian medieval fortification, unknown so far in the literature of specia ity. The research works took place under the auspices of the Centre For Studies and Research in Military History and Theory, of Bucharest, in 1980.

The fortress of Comana is a fortification whose precincts wall is semicircular and it was meant to defend the most exposed area of that height. Besides, that defence system comprised a trench, partially dug in the rock, and an external wall. Within the perimetre of the fortress there were discovered fragments of pottery, which are a proof that the region had been inhabited for some time, during the early bronze epoch and during the Dacian age, having had relations with the settlements in the meadow of river Olt, that were recently researched. The fortification is however mediaeval and was erected at the middle of the 13th century, being used until the end of the next century. It was a fortress the Romanian knezes or boyars of the village of Comana had built in order to shelter people when forced by the Magyar feudal administration to obey economic, social and confessional orders. This study deals with the historical development of the area of Comana, in the context — considerably broader — of the situation of the Făgăraș region and of Transylvania in the 13th—14th centuries.

That fortress was peacefully left when the local feudality got more authority from the socio-economic point of view, in the land of Făgăraș, as Comana was the originary village of the powerful family of boyars Mailat. Among them, worth mentioning is the voivode of Transylvania Ștefan Mailat, who lived in the 16th century.

The study dwells upon several archeological discoveries in the fortress, — which contributed to finding out the date when it had been erected—, such as a fragment of a spur, typologically pertaining to the second half of the 13th century and the beginning of the 14th. Beside the above-mentioned fragment of spur, there were also found various sorts of pottery, typical of the epoch.

The fortress of Comana, as well as the Romanian fortifications of Breaza and Făgăraș, widens the area of the military architectonic monuments of Făgăraș having been constructed in the Middle Ages.

http://patrimoniu.gov.ro

CONSIDERAȚII ISTORICE ASUPRA FORTIFICAȚIILOR MOLDOVEI

Privire specială asupra secolului al XVI-lea

dr. LUCIAN CHIȚESCU

Dacă, așa cum am încercat să demonstrăm cu alte prilejuri[1], în timpul lui Ștefan cel Mare, Moldova dispunea de un sistem unitar și durabil de fortificații, care nu numai că nu era cu nimic inferior celor din țările vecine sau din Occident, dar depășea chiar pe multe dintre ele prin numărul și calitatea cetăților ei, în secolul al XVI-lea, și mai cu seamă în cele următoare, situația se prezintă structural deosebită. În vreme ce fortificațiile din alte țări, mai cu seamă din Occident, se modernizează, în sensul adaptării treptate și permanente a lor la progresele înregistrate în tehnica asediilor, cetățile Moldovei au rămas în general la forma și dimensiunile din secolul al XV-lea. Instaurarea dominației otomane asupra statului feudal românesc Moldova, în cel de-al patrulea deceniu al secolului al XVI-lea, și înăsprirea treptată a asupririi străine au constituit principalul factor care a determinat rămînerea în urmă a fortificațiilor din Moldova față de cele din Europa apuseană. Tot atît de adevărat este însă faptul că și în noile condiții cetățile Moldovei au continuat pe mai departe, în secolele XVI—XVII, să constituie osatura principală a apărării statului românesc, în vreme ce în țările vecine cucerite de Imperiul otoman cetățile au fost preluate și stăpînite de garnizoane turcești.

Se constată, așadar, o legătură firească între existența statului feudal independent al Moldovei și sistemul său defensiv, în sensul că atîta vreme cît a existat o bază economică și o forță politică în măsură să se opună expansiunii străine, apărarea independenței s-a făcut pe baza unei fortificări treptate și sistematice a întregii țări a Moldovei.

Statul feudal românesc independent s-a realizat, după cum se știe, în cursul secolului al XIV-lea, așadar într-o etapă istorică relativ tîrzie în care existau deja în jur state feudale puternice și expansioniste, ce căutau să-și lărgească hotarele în dauna poporului român cu o vechime milenară pe teritoriul carpato-danubiano-pontic. Drept urmare, necesitățile de apărare, care favorizaseră și impuseseră însăși apariția timpurie, în secolele VI—X, a organizării statale specifice a poporului român,[2] au căpătat chiar de la început o pondere deosebită în preocupările celor dintîi conducători de stat români independenți, *domnitorii*, care au fost puși în situația de a prelua și dezvolta vechile îndatoriri militare ale foștilor conducători ai formațiunilor statale românești anterioare, denumite la început *uniuni de obști* sau *țări* și începînd cu secolul al X-lea *cnezate* sau *voievodate*. În consecință, organizarea militară a statelor feudale românești independente a urmat calea firească impusă de dezvoltarea forțelor de producție pe făgașul creat de tradiția și experiența dobîndite anterior. Această experiență românească anterioară secolului al XIV-lea, ce se manifestase anume în domeniul cetăților din lemn și pămînt ca centre ale autorității statale într-o anumită zonă, *țară*, va fi preluată de domnie și va duce treptat la împărțirea întregii țări în ținuturi ce aveau în frunte cetăți domnești. Ținuturile de la noi erau unități administrative și militare domnești în jurul unei cetăți domnești în care se afla reprezentantul militar al autorității centrale[3].

Sistemul cetăților voievodale și domnești, cunoscut de întregul popor român din Banat pînă în Bucovina și din Crișana pînă în Dobrogea, a caracterizat întreaga dezvoltare a statelor feudale românești independente — Moldova și Țara Românească — a căror particularitate constă tocmai în sprijinirea permanentă a autorității centrale pe cetățile și orașele domnești într-o vreme în care puternicele state feudale vecine părăseau acest sistem, ce le favorizase trăinicia, în favoarea unei noi organizări. Ca urmare a stadiului centralizat al feudalismului ungar sau polon, de pildă, în aceste state puterea și domeniile nobililor crescuseră mult în dauna autorității regale, care, prin desele danii făcute nobilimii, își slăbise mai întîi propria putere economică și apoi pe cea politică. Tot mai multe cetăți regale din Ungaria ajung prin danii în posesia marilor familii nobiliare. În această nouă situație funcția principală de apărare a statului încetează la tot mai multe cetăți din Ungaria sau Polonia, ele devenind centre ale administrării și exploatării domeniilor feudale particulare, puternice instrumente ale clasei feudale în exploatarea și dominarea supușilor ei, pe de o parte, în întărirea opoziției ei față de autoritatea centrală, pe de alta.

Reversul sau consecința firească a acestei situații îl reprezintă abandonarea vechiului sistem al recrutării și organizării armatei pe baza cetăților regale ai căror comandanți organizau și conduceau oastea adunată din satele supuse cetății atunci cînd interesele țării o cereau. În locul acestui sistem de recrutare și conducere a oastei pe baza cetăților regale ce îmbrățișează întreaga țară, se trece, în perioada creării și consolidării statelor feudale românești independente, la așa-numitul sistem al banderiilor nobiliare prin care nobilii ridică de pe moșiile lor o oaste pe care o conduc, cînd vor, la luptă. Prin această reorganizare, impusă de transformările ce se efectuaseră în baza economică, în Ungaria și Polonia oastea regală este înlocuită cu oastea nobililor,[4] ceea ce va avea consecințe directe asupra slăbirii militare a celor două state și va duce finalmente la înfrîngerea și apoi la desființarea regatului ungar.

Ca urmare a cuceririi treptate și a înglobării lui în limitele statului feudal maghiar, pămîntul românesc al Transilvaniei va cunoaște de acum încolo același sistem de organizare militară ca și Ungaria, și aici rolul strategic al cetăților va scade destul de repede în favoarea celui economic, pe măsura ajungerii lor în posesia diferitelor familii nobiliare. Paralel cu aceasta, rolul militar al cetăților ridicate în general pe vechile așezări dacice va scade în Transilvania, ca și în Ungaria, și ca urmare a dezvoltării puternice a orașelor începînd mai ales cu secolul al XIV-lea. Prin puterea lor economică și prin numărul mare de apărători pe care-l puteau ridica la nevoie, orașele dispun de mijloace și forțe din ce în ce mai însemnate. De aceea orașele transilvănene se fortifică cu trai-

[1] Capitol ultim al unei lucrări despre „*Fortificațiile Moldovei în sec. XIV—XVI*". Pentru capitolele anterioare vezi: „*Fortificațiile din pămînt și lemn pe teritoriul țărilor române în evul mediu*, în „Studii și materiale de muzeografie și istorie militară", Muzeul Militar Central, nr. 2—3, 1969, p. 46—64; *Permanență și unitate în istoria poporului român în secolele III—XIV*, în „Revista de istorie", tom. 31, nr. 7, 1978, p. 1177—1190; *Continuitate pe același teritoriu, de la organizarea statală geto-dacă la statele feudale românești*, în „Revista muzeelor și monumentelor" — muzee — nr. 7, 1979, p. 59—64; *Fortificațiile Moldovei pînă la mijlocul sec. al XV-lea*, în „Carpica", Bacău, 5, 1972, p. 143—169; *Cu privire la cetățile Moldovei în timpul lui Ștefan cel Mare* în „Revista de istorie", tom. 28, nr. 10, 1975, p. 1533—1546.

[2] „Revista de istorie", tom 31, nr. 7, 1978, p. 1177—1190; „Revista muzeelor și monumentelor" — Muzee, nr. 7, 1979, p. 59—64.

[3] P. P. Panaitescu, *Obștea țărănească în Țara Românească și Moldova*, București, 1964, p. 30.

[4] P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrîn*, București, 1944, p. 128—129.

http://patrimoniu.gov.ro

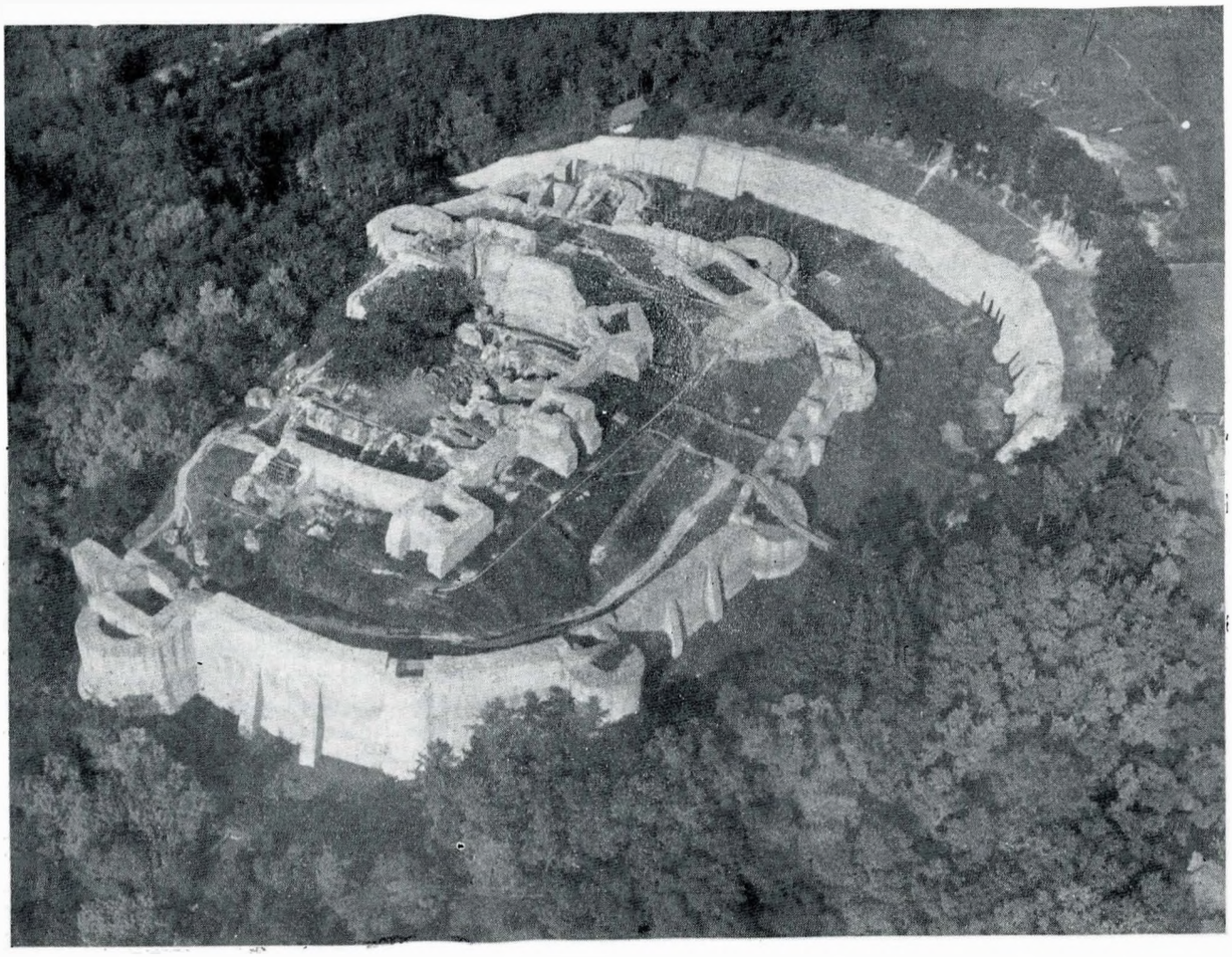

Imagine aeriană a ruinelor Cetății de Scaun a Sucevei, restaurată (după albumul „Suceava" de I. Miclea).

nice ziduri de piatră și preiau rolul principal în organizarea apărării țării în fața atacurilor externe,[5] în dauna cetăților care-și pierd tot mai mult importanța militară pe care o deținuseră în exclusivitate în secolele anterioare și devin practic centre administrative ale marilor domenii particulare[6]. Această schimbare de roluri în favoarea orașelor se bucura de sprijinul autorității centrale, care, întocmai ca în apusul Europei, favoriza și sprijinea dezvoltarea orașelor; acestea, la rîndul lor, ofereau autorității centrale suportul material și uman în apărarea țării și în îngrădirea puterii marilor feudali.

Spre deosebire de Transilvania cucerită de unguri în secolele X—XIII, în statele feudale românești independente de la est și sud de Carpați situația organizării politico-militare în general și a cetăților în particular se prezintă structural deosebit, ea urmînd calea specifică și tradițională a organizării poporului român. Aici, în tot cursul orînduirii feudale, cetățile, ca și orașele dealtminteri, sînt proprietarea domnului, a țării, și niciodată a boierilor. În Moldova și în Țara Românească cetățile și orașele, fiind în proprietatea statului, erau conduse de reprezentanți direcți ai șefului statului (domnului), cei mai importanți dintre aceștia fiind rude ale domnului și făceau parte din divanul domnesc. De aici rezultă importanța deosebită pe care domnitorii țărilor române din afara arcului carpatic au acordat-o cetăților ca principale bastioane ale apărării împotriva expansiunii străine. Împrejurarea că statele feudale românești independente de la est și sud de Carpați s-au centralizat relativ tîrziu, în cursul secolului al XIV-lea, le-a impus de la început o politică prin excelență defensivă, de apărare în fața tendințelor expansioniste ale statelor vecine, ungar și polon, apoi a Imperiului otoman.

Deosebit interes reprezintă constatarea că încă de la începutul existenței lor, statele românești de la est și sud de Carpați au avut o evoluție întru totul asemănătoare în sensul existenței unor nuclee statale numai în părțile nordice și muntoase ale celor două regiuni, în vreme ce restul teritoriilor românești era încă dominat de stăpînirea mongolă. Necesitatea unificării statale a întregului teritoriu românesc, prin eliberarea lui treptată de sub dominația mongolă, explică acțiunea ce se desfășoară simultan la est și sud de Carpați prin anii 1343 cînd atît Dragoș cît și Basarab I participă activ la lupta de eliberare a teritoriilor românești de sub dominația tătară[7]. Luptele de eliberare a teritoriului de sub dominația străină se împletesc cu cele duse de autoritatea centrală împotriva unor feudali locali din părțile periferice ale teritoriului românesc, ce nu vroiau să se supună de bună voie acesteia și preferau colaborarea cu stăpînitorii mongoli. Succesele acțiunilor întreprinse de tinerele state românești independente sînt realizate și consolidate prin construirea unor fortificații ce au — așa cum o demonstrează fortificația mușatină de la Roman — tocmai menirea de a impune autoritatea centrală asupra zonelor românești abia eliberate de sub stăpînirea străină și înglobate în limitele statului feudal.

Primejdia externă din ce în ce mai mare, mai ales după apariția oștilor otomane, la sud de Dunăre, a determinat autoritatea centrală românească să intervină atît de energic în vederea întăririi apărării celor două țări încît se ajunge la crearea unor adevărate sisteme defensive, bazate pe puternice cetăți domnești din piatră și pe tradiționale cetăți din lemn și pămînt făcute tot din inițiativă domnească acolo unde necesitățile apărării le impuneau. Acțiunile domniei sînt urmate de centrele urbane dezvoltate, care prin fortificații proprii din lemn și pămînt contribuiau la desăvîrșirea unui întreg ansamblu defensiv, organizat și condus de autoritatea centrală ce deținea, în egală măsură, cetățile și orașele medievale, marcînd o altă deosebire esențială între feudalismul de la est și sud de Carpați față de cel din Transilvania sau de cel apusean în genere.

[5] Datorită expansiunii otomane, Sigismund de Luxemburg a fost nevoit să adopte o strategie defensivă și printr-un decret regal dat în 1405 a hotărît ca orașele să se înconjoare cu ziduri. Fr. Pall, în *Istoria României*, II, București 1962, p. 277.

[6] Kurt Horedt, *Contribuții la istoria Transilvaniei în sec. IV—XIII*, București, 1958, p. 130.

[7] Ștefan Pascu, *Contribuții documentare la istoria românilor în sec. XIII—XIV*, „Biblioteca Institutului de istorie națională", XIX. Sibiu, 1944, p. 28—29.

http://patrimoniu.gov.ro

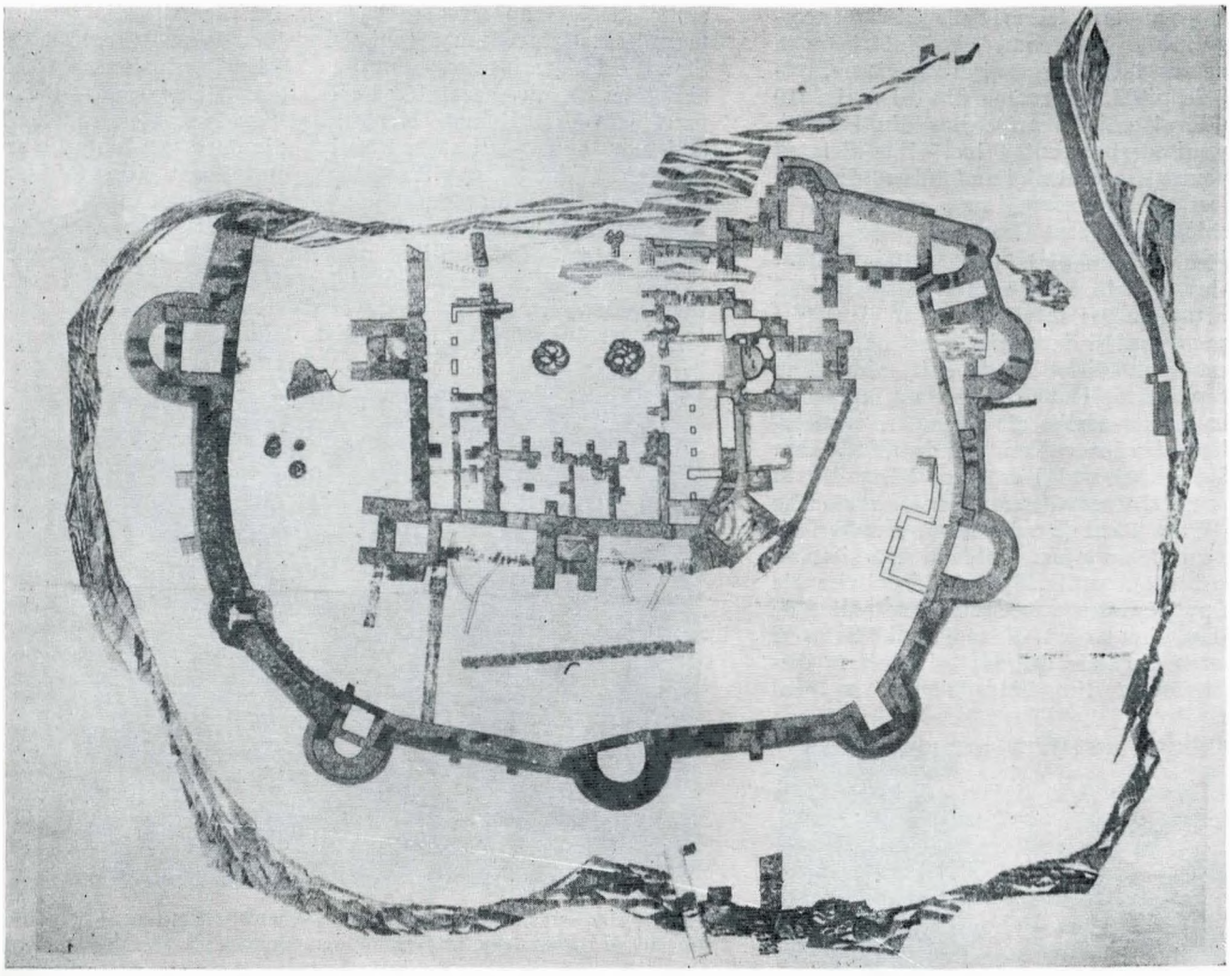

Cetatea de Scaun a Sucevei. Releveu executat în cadrul catedrei de la Facultatea de istorie a arhitecturii de la Institutul de arhitectură „Ion Mincu" din București.

Atît Țara Românească, în timpul lui Mircea cel Bătrîn, cît și Moldova, în vremea contemporanului său Roman I Mușat, prezintă o situație asemănătoare, în sensul că în timpul acestor domnitori se desăvîrșește unificarea teritorială a celor două state românești — ambii conducători de stat se intitulează aproape simultan *„singur stăpînitor"* al Țării Românești și, respectiv al Moldovei[8] — fiecare țară avînd creat un prim sistem de apărare. Și dacă la sfîrșitul domniei lui Mircea cel Bătrîn cetățile românești de la Dunăre au căzut pe rînd în mîinile turcilor, lăsînd țara deschisă atacurilor externe, lanțul cetăților moldovene s-a menținut, a fost dezvoltat și desăvîrșit în a doua jumătate a secolului al XV-lea de Ștefan cel Mare. Căderea sistemului de apărare muntean explică în bună măsură slăbirea mai timpurie a rezistenței Țării Românești în fața expansiunii otomane. Prin poziția sa mai depărtată și prin uriașa acțiune de constructor și restaurator militar desfășurată de Ștefan cel Mare, Moldova a putut să reziste un timp mai îndelungat, păstrîndu-și întregul sistem de apărare și, prin acesta, integritatea teritoriului.

Sistemul defensiv al Moldovei în timpul lui Ștefan cel Mare a atins perfecțiunea și cuprindea două centuri puternice din piatră, una în interiorul țării pe principalele căi de acces, cealaltă pe graniță, ambele completate în mod armonios cu cetăți din lemn și pămînt[9]. În fine, fortificațiile orașelor, ca și acelea ale bisericilor întărite, veneau să întregească unitatea de ansamblu a fortificațiilor medievale ale Moldovei.

Un fapt demn de consemnat este acela că, acordînd cea mai mare atenție fortificațiilor, Ștefan cel Mare n-a săvîrșit niciodată greșala de a se refugia în una dintre cetăți în fața pericolului extern, ci, întocmai marilor comandanți de oști ai evului mediu, a întărit garnizoanele cetăților în cazuri de restriște și le-a lăsat să fie asediate, domnitorul cu majoritatea oastei sale urmărind permanent pe invadatori și dîndu-le lovituri nimicitoare. Așa a procedat marele conducător de țară și oști român în 1476, în fața invaziei otomane, sau în 1497 în fața atacului regelui Ioan Albert. În ambele cazuri cetățile moldovene au rezistat puternicelor asedii în vreme ce oastea Moldovei a lovit permanent forțele invadatoare, provocîndu-le pierderi grele și silindu-le să se retragă. Atîta vreme cît cetățile n-au fost cucerite, independența țărilor române a rămas neștirbită, toate atacurile din afară fiind respinse pe rînd. Odată însă cu pierderea Chiliei și a Cetății Albe în 1484 și a teritoriilor din jur situația a început să se schimbe, iar trădarea de către marea boierime a lui Petru Rareș și a țării în 1538 a dus nu numai la pierderea de către Moldova a Tighinei și a teritoriului din jur ci la crearea raialei Bender, dar mai cu seamă la pierderea independenței prin instaurarea dominației otomane asupra țării. Dominația otomană a menținut autonomia statală a Moldovei, dar a determinat slăbirea posibilităților economice ale țării de a se fortifica, Poarta nefiind dispusă să acorde ajutor pentru fortificare unei țări supuse. Situația aceasta este făcută limpede cu mult înainte de momentul în care Alexandru Lăpușneanu a fost somat de otomani să distrugă cetățile Moldovei, nu numai prin faptul că nu mai sesizăm realizări importante în acest domeniu, ci mai ales prin aceea că și atunci cînd se constată ridicarea unei cetăți de piatră, aceasta este zidită *numai* pentru apărarea graniței de răsărit a țării împotriva incursiunilor tătare și nicidecum împotriva Porții otomane a cărei dominație asupra țărilor române se întetea. Eforturile pe care le vor face unii dintre domnitorii eroi ai Moldovei veacului al XVI-lea în vederea eliberării țării de sub dominația străină nu puteau nicidecum viza și ridicarea unor fortificații — atribut al existenței unui stat independent — ci numai intenția de a recuceri de la turci unele cetăți moldovene ocupate și implicit independența statală.

Se constată, dealtminteri, atît pe baza izvoarelor scrise cît și prin intermediul cercetărilor arheologice, că, pînă la sfîrșitul celei dintîi domnii a lui Petru Rareș, Moldova fiind ferită de mari campanii militare, trăinicia fortificațiilor realizate în secolul precedent nu a fost pusă la grele încercări și drept urmare cetățile funcționau cu aceleași bune rezultate ca și înainte. Chiar și atunci cînd unele izvoare atestă în Mol-

[8] Vezi pentru Țara Românească, P. P. Panaitescu, *Documentele Țării Românești*, p. 82, iar pentru Moldova, M. Costăchescu, *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, I, Iași, 1931, p. 14.

[9] „Revista de istorie", tom. 28, nr. 10, 1975, p. 1533—1546.

http://patrimoniu.gov.ro

dova epocii lui Petru Rareș anumite lucrări de fortificare, acestea sînt puse fie în legătură cu unele amenajări interioare la vechile cetăți, fie pe seama întăririi graniței răsăritene, tulburată de tătari. Așa, de pildă, scrisoarea din 16 mai 1529 prin care domnul Moldovei solicită orășenilor din Bistrița ardeleană trimiterea unui meșter pentru lucrări la Cetatea Neamțului[10], neavînd pentru moment nici un fel de confirmare pe plan arheologic, a fost pusă pe seama unor construcții în curtea interioară a vechii cetăți de pe Ozana[11].

Dacă, însă, activitatea în domeniul fortificațiilor Moldovei în secolul al XVI-lea este doar sugerată și legată numai de anumite reparații și amenajări interioare în unele cetăți mai vechi, activitate presupusă și de marile construcții ce se realizează acum în domeniul edificiilor de cult, zidirea în acest timp a cetății de piatră de la Soroca este un fapt cert, dovedit atît pe baza izvoarelor scrise, cît și pe baza cercetărilor arheologice practicate de către cercetătorii de la Chișinău. Zidirea cetății de la Soroca, pe malul drept al Nistrului, în apropierea confluenței cu rîul Racovăț, *„în deceniul al cincilea al secolului al XVI-lea“*[12] are darul de a dovedi nu numai posibilitățile economice pe care le avea încă Moldova de a-și apăra granițele, dar și pe acela de a sublinia limitele politice ale acestor posibilități: se putea ridica o fortificație de piatră de proporțiile Sorocăi (plan circular cu diametrul de 26 m și patru turnuri de asemenea circulare dispuse în cruce, la distanțe egale, lungimea fiecărei curtine fiind de 14 m) în locul

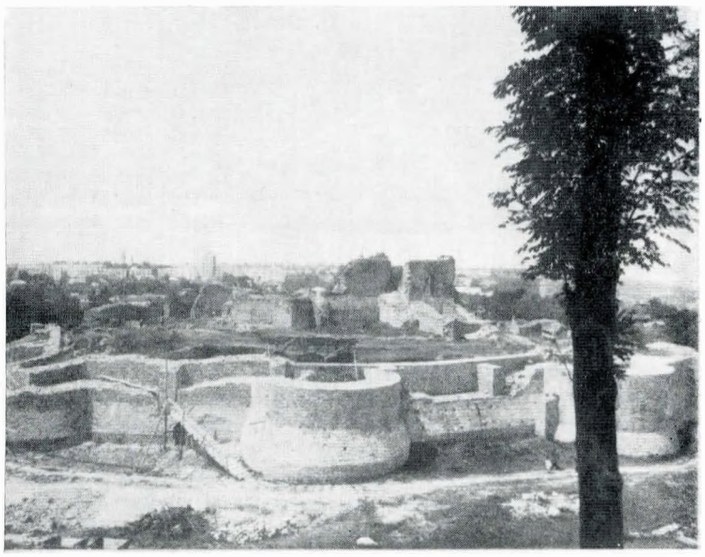

Cetatea de Scaun a Sucevei. Vedere după restaurare.

celei vechi din lemn existentă aici din ultima parte a domniei lui Ștefan cel Mare, pentru a apăra mai bine granița răsăriteană de incursiunile tătare prin vadurile de aici, dar nu era în nici un fel posibilă zidirea vreunei cetăți spre partea sudică a țării împotriva turcilor. Ridicarea cetății de la Soroca a fost făcută de Petru Rareș cu ajutorul unui meșter bistrițean[13], în momentul în care turcii construiesc la Tighina cetatea Bender, extinzînd astfel domeniul raialelor de la Chilia și Cetatea Albă asupra unei alte părți a teritoriului românesc. Potrivit datelor furnizate de cercetările arheologice, în același timp cu zidirea Sorocii, Petru Rareș a extins și întărit și cetatea Hotin. Faptul că lucrările de la Soroca au fost executate de același meșter din Bistrița ardeleană, ce a adus modificări și la Hotin, este dovedit de *„maniera unică a zidirii turnurilor de la intrare la ambele cetăți“*[14].

Așadar, în secolul al XVI-lea granița răsăriteană a Moldovei era puternic întărită, modernizată, în vreme ce în partea sudică a țării apărarea se baza pe fortificațiile din secolul precedent. Chiar dacă ingeniosul sistem defensiv realizat de Ștefan cel Mare fusese amputat în 1484 prin pierderea Chiliei și Cetății Albe, se constată că celelalte cetăți de bază — Cetatea Nouă de la Roman, Neamțul și Suceava — puteau încă rezista cu bune rezultate oricărui asediu dacă rezistența lor ar fi fost completată, ca altă dată, cu unitatea tuturor forțelor sociale ale țării în apărarea pămîntului străbun. Cum însă în 1538, în timpul marii campanii a sultanului Soliman în Moldova, vîrfurile boierimii au preferat să închine țara turcilor în loc să sprijine pe domn și forțele populare în apărarea independenței, cetățile Moldovei și-au deschis porțile în fața invadatorului, fără luptă, punînd astfel capăt, prin trădare,

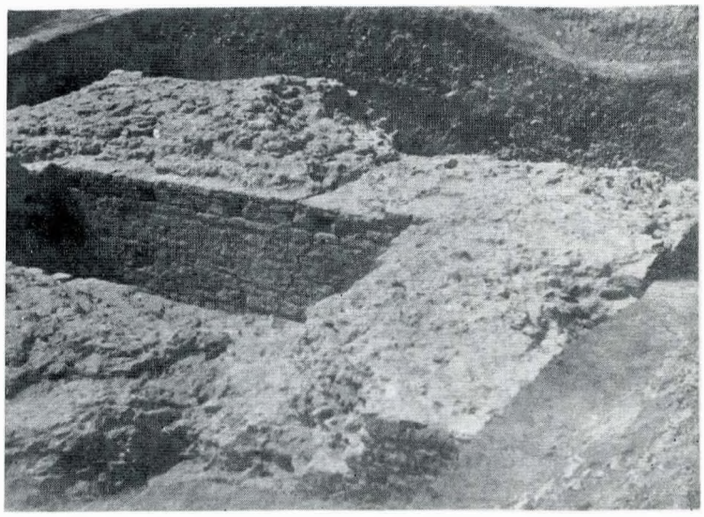

Resturi ale zidurilor interioare, din secolul al XVII-lea, de la Cetatea Nouă de la Roman (aspect din timpul cercetărilor).

unei glorioase epoci din istoria Moldovei și a fortificațiilor sale.

Căderea fără luptă a cetăților Moldovei în 1538 este dovedită atît de cercetările arheologice ce nu atestă pentru această vreme nici un fel de asediu sau deteriorare, cît și de izvoarele scrise contemporane ce subliniază tăria deosebită a cetăților din piatră ale Moldovei, atît în acest timp cît și mai apoi. Cronicarul Macarie, relatînd unele aspecte din istoria țării în secolul al XVI-lea, ne informează că cetatea Hotin și Cetatea Nouă de la Roman erau prevăzute *„cu turnuri puternice“*[15], lucru dovedit dealminteri și de cercetările arheologice. Tot așa, literatul francez Blaise de Vigenère afirmă că în același secol al XVI-lea Suceava era *„întărită de minune și aproape de necucerit“*[16]. Dealtminteri, însăși predarea cetăților fără luptă în 1538 este menționată de unele izvoare scrise. Așa de pildă, Itinerarul turc din 1538 atestă prezența otomanilor la Suceava predată de boieri fără luptă[17], iar una din cronicile noastre interne relatează cu multă tristețe că *„și preafrumoasa cetate a Sucevei s-a supus turcilor și ca o mireasă prea împodobită, ca o roabă au rușinat-o“*[18].

După înlăturarea din domnie a lui Petru Rareș în 1538 și înscăunarea lui Ștefan Lăcustă — primul domn al Moldovei impus de Poartă — sultanul s-a întors la Constantinopol luînd cu sine tezaurul pe care l-a găsit în Cetatea de Scaun a Sucevei[19], nu înainte însă de a lăsa în capitala Moldovei o garnizoană turcească și de a trece partea de sud-est a țării sub autoritatea sangeacului de la Cetatea Albă.

Toate aceste evenimente care au urmat înfrîngerii fără luptă din 1538 au însemnat nu numai încheierea epocii de aur a fortificațiilor Moldovei, ci însuși sfîrșitul independenței țării. De acum încolo rolul de apărare a cetăților moldovene

[10] Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, XV, 1, p. 317—318.

[11] Radu Popa, *Cetatea Neamțului*, București, 1968, p. 171.

[12] G. F. Ceobotarenco. К вапросу о времени возникиовения Сорокской, крепости, in „Материалы и исследования по археологии и етнографии Молдавской ССР“ Chișinău, 1964, p. 216.

[13] Hurmuzaki, *Documente* ... XV, 1, p. 432.

[14] G. F. Cebotarenco, loc. cit., p. 211.

[15] „Cronicile slavo-române din sec. XV—XVI, ed. P. P. Panaitescu, București. ,1959, p. 99, 102.

[16] „Călători străini despre țările române“, II, București, 1970, p. 641.

[17] Hurmuzaki, *Documente* ... II, 1, p. 197—206; Călători străini despre țările române“, I, București 1968, p. 385.

[18] „Cronica lui Macarie“ în „Cronicile slavo-române“, ed. cit. p. 101.

[19] „Călători străini ...,“ I., p. 421.

http://patrimoniu.gov.ro

6. Resturile unui turn semicircular de la Cetatea Nouă de la Roman (aspect din timpul cercetărilor).

scade treptat, ele devenind din ce în ce mai mult centre administrative, tot așa cum atribuțiile pîrcălabilor devin, odată cu scăderea rolului militar al cetăților, tot mai predominant administrative și judecătorești[20]. În același timp cetățile devin locuri de refugiu, în vremuri de restriște, pentru membrii familiei domnitoare și pentru averile lor, sau chiar puncte de sprijin pentru cetele armate străine, chemate să intervină în luptele tot mai dese dintre diferiți pretendenți la tronul Moldovei. În 1561, de pildă, pentru sprijinul primit la ocuparea domniei, Despot Vodă dăruiește cetatea Hotin lui Albert Laski, voievod de Sieradz[21], de la care o va lua însă la 14 ianuarie 1563 și va pune în fruntea ei pe pîrcălabii moldoveni Avram și Moghilă[22]; la Cetatea Neamțului în tot cursul domniei lui Despot garnizoana cetății era compusă din mercenari străini comandați de Ioachim Prudentius, același care-l va însoți pe Despot pe ultimul său drum la Areni în 1563 împărtășindu-i soarta. Se pare că în timpul lui Despot numai Soroca își îndeplinea pe mai departe rolul de pavăză împotriva tătarilor întrucît în 1562 agentul imperial pe lîngă Despot, Ioan Belsius, scrie din Roman, că *„tătarii au fost greu înfrînți de către Nicolae Lugosici din cetatea Soroca“*[23].

Constatăm, însă, că în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, cînd lupta pentru înlăturarea dominației otomane începe să se accentueze, pentru a slăbi și mai mult posibilitățile de luptă ale Moldovei, Poarta nu s-a mulțumit numai cu intervenții directe în țară pentru schimbarea domnilor nesupuși ci a intervenit și mai brutal cerînd direct și ferm lui Alexandru Lăpușneanu, în cea de a doua domnie (1564—1568), distrugerea cetăților existente în țară. *„Deci* — spune Grigore Ureche — *Alexandru vodă făcîndu pre cuvîntul împăratului, umplîndu toate cetățile de lemne, le-au aprinsu de au arsu și s-au risipit, numai Hotinul l-au lăsat, ca să fie apărătură dinspre leși“*[24]. Așa cum au demonstrat însă cercetările arheologice se pare că Lăpușneanu n-a îndeplinit această dispoziție, el organizînd o simulare a distrugerii cetăților și nicidecum o distrugere efectivă a lor, întrucît pe de o parte, tot arheologic se constată o continuitate neîntreruptă de viață și activitate în cetățile Moldovei în tot secolul al XVI-lea, iar pe de altă parte izvoarele scrise, mai numeroase și mai amănunțite acum, atestă și ele funcționarea pe mai departe a cetăților moldovene.

La 15 aprilie 1572, de pildă, Bogdan Lăpușneanu, care se mai intitula încă *„voievod și domn al Moldovei“* și încerca să reia domnia de la Ioan Vodă, încredințează, pentru trei luni, Hotinul unei garnizoane polone condusă de Martin Dobrosolowschi, unul dintre tinerii poloni aflați în anturajul său încă din timpul domniei[25]. Cetatea este însă predată de către Dobrosolowschi lui Ioan Vodă în a doua jumătate a lunii iulie 1572 din porunca palatinului Rusiei, care, după moartea regelui polon Sigismund II, la 7 iulie 1572, dorea să aibă liniște la granița polonă[26]. În tot timpul domniei eroului de la Jilișteе, Hotinul a constituit locul de adăpostire a tezaurului domnesc și a familiei voievodului. Pentru aceasta cetatea a fost condusă permanent chiar de socrul domnului, Lupe Hurul, care, la aflarea sfîrșitului tragic al bătăliei de la Cahul, a părăsit, cu întreaga familie a domnitorului erou, cetatea Hotin și s-a retras în Polonia[27].

Dealtminteri, existența în stare de funcționare a cetăților Moldovei o constatăm chiar la sfîrșitul secolului al XVI-lea cînd lui Mihai Viteazul i se supun fără lupte, o dată cu întreaga țară, și principalele cetăți — Cetatea Nouă de lîngă Roman (în care Mihai și-a stabilit, timp de mai multe zile, cartierul său general și de unde și-a condus cele trei oști ce înaintau din trei direcții diferite în Moldova)[28], Suceava și Neamțul. În fața înaintării irezistibile a oastei lui Mihai Viteazul, Ieremia Movilă s-a retras la Hotin și de acolo, peste Nistru, în Camenița la poloni. Referindu-se la evenimentele din Moldova anului 1600, Miron Costin ne aduce știrea că după ce i s-au închinat primului unificator politic al țărilor române, *„și Cetatea Sucevei și a Neamțului ... cetatea Hotinului grijisă bine Ieremie Vodă cu slujitori de ai săi nemți ce avea iar el singur au trecut la leși* pentru ajutoriu“. Și mai departe, cronicarul adaugă: *„Mihai Vodă cu toată oștirdia bătе cetatea Hotinului, glonțurile lui să cunoaște în zidurile cetății, pînă la surparea cetății, avîndu nădejdea că dacă va lua și aceia cetate, va putea stăpîni prea lesne și țara Moldovei“*[28]. Văzînd însă că eforturile sale sînt zadarnice și că se apropie trupele polone, Mihai Viteazul *„au lăsat Hotinul și au purces spre Suceava“*[29].

Nu putem încheia aceste considerații finale fără a consemna dovada unanimă pe care cercetările arheologice au adus-o în anii din urmă în ceea ce privește dăinuirea principalelor cetăți de piatră ale Moldovei — Cetatea de Scaun a Sucevei, Cetatea Neamțului, Cetatea Nouă de lîngă Roman ș. a. — pînă în secolul al XVII-lea. În afară de corectarea substanțială ce se face pe această cale informației unor cronici interne care susțineau că distrugerea cetăților Moldovei s-ar fi făcut în timpul domniei lui Alexandru Lăpușneanu, se aduce dovada materială palpabilă care demonstrează indubitabil, împreună cu conținutul documentelor interne de cancelarie, că distrugerea și încetarea activității politice a cetăților moldovene s-au petrecut nu în timpul lui Lăpușneanu ci în ultimul sfert al secolului al XVII-lea. Întrucît cercetările arheologice, efectuate pînă acum în *toate* cetățile mai sus amintite, sînt unanime în a demonstra distrugerea lor în ultimul sfert al secolului al XVII-lea, mai exactă ni se pare a fi informația lui Ion Neculce potrivit căreia în 1675: *„Scris-au atunce vizirul la Dumitrașco-Vodă, ieșind nemții din cetățile Țării Moldovei, să trimită să le strice toate, ca altă dată să nu mai vie oști să între întrînsăle“*. Și, mai departe, Ion Neculce adaugă: *„Trimis-au Dumitrașco-Vodă pe Panaitachii ușerul Morona c-un agă turcu, pentru să strîce cetățile, și cu alți boieri. Și atunce, ieșind nemții din Suceava, au intrat acel Panaite, tălmaciu agăi, și cu acel agă ș-au spart seările și hădzile unora și altora, care au fostu pusă acolo, și multe lucruri scumpe și odoară au luatu, de s-au împlut de avere ... Dece atunce au stricat Cetatea Sucevei ș-a Neamțului ș-a Hotinului“*[30]. Ținînd seama de consensul unanim al cercetărilor arheologice, al documentelor interne și al cronicii lui Ion Neculce, a atribui distrugerea și încheierea activității politice, statale, a cetăților Moldovei în 1675 și implicit domniei lui Dumitrașcu

[20] Nicolae Stoicescu, *Sfatul domnesc și marii dregători din Țara Românească și Moldova* (sec. XIV—XVII), București, 1968, p. 210.

[21] „Cronicile slavo-române“, ed. cit., p. 185.

[22] „Călători străini despre țările române“, II, București, 1970, p. 215.

[23] Ibidem, p. 208.

[24] Grigore Ureche, *Letopisețul țării Moldovei*, ed. P. P. Panaitescu, București, 1958, p. 197.

[25] Dinu C. Giurescu, *Ioan Vodă cel Viteaz*, ed. II, București, 1966, p. 47.

[26] Ibidem, p. 58.

[27] Ibidem, p. 180.

[28] Miron Costin, *Opere*, ed. P. P. Panaitescu, București, 1958, p. 51.

[29] Ibidem, p. 52.

[30] Ion Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. Iorgu Iordan, București, 1963, p. 64.

http://patrimoniu.gov.ro

Cantacuzino ni se pare a fi, în stadiul actual al cercetărilor, concluzia cea mai apropiată de adevăr.

Luptele, uneori legendare, ce se vor desfășura de acum încolo sub protecția zidurilor minate ale vechilor cetăți ale Moldovei, vor avea caracter episodic și local în lupta poporului român pentru eliberarea de sub dominația străină și nicidecum un caracter statal ca pînă atunci. Epoca importanței statale a cetăților Moldovei se încheiase.

SUMMARY

The author of this paper deals with the history and significance of the fortifications to be found in the Romanian feudal state of Moldavia as a whole, dwelling upon the ones having been erected during the 16th—17th centuries. In this way he found out a full concordance between the independence of the Romanian state and the improvement of its system of defence. During the 14th—15th centuries, when the independence of the Romanian state was ensured, the defence system of Moldavia reached the summit of its development, as the fortresses of the time were perfectly built in point of military technique in Europe.

The defence system of Moldavia was unitary and efficient, comprising strong stone fortresses and wooden and earth ones. Especially during Stephen the Great's reign (1457—1504), that system was the fundamental belt for territorial protection and state independence.

Since 1484, when the Turks conquered the main Southern fortresses, namely Chilia and Cetatea Albă, and particularly since the tenth decade of the 16th century, when the Ottoman domination started oppressing Moldavia, the defence system gradually loosened, while the foreign domination got ever stronger. The military role of the old fortresses — i.e. that of defending — was continuously diminishing, and they became rather administrative centres. The Ottoman Porte was not allowing other fortifications to be erected, insisting for the extant ones to be destroyed. In those new political circumstances, the Romanian state of Moldavia started striving for liberation, aiming at conquering back the Romanian fortresses and territories the Turks had occupied in 1484 and 1538; this fight took place in the 16th—17th centuries, the Romanians strengthening at the same time the Eastern boundary, where the Tartars were frequently trying to penetrate into Moldavia. In the fifth decade of the 16th century, during the second reign of Prince Petru Rareș (1527—1538; 1541—1546), the stone stronghold of Soroca was built—through the assistance of a builder from the town of Bistrița — on the place of the former wooden stronghold having been erected in 1499 by Stephen the Great. By the construction of the Soroca stronghold and of a few additional buildings made by the same mason from Bistrița at Hotin, the construction of fortresses in Moldavia was closed. From now on, their defending role gradually diminishes and the Porte is more and more asking for the demolition of all fortresses. Thus, in 1675, the Moldavian Prince Dumitrașcu Cantacuzino obeyed the Porte's order and demolished the fortresses of Moldavia.

CÎTEVA ELEMENTE DE FACTURĂ GOTICĂ DESCOPERITE LA CURȚILE DOMNEȘTI DE LA VASLUI

RICA POPESCU

În anul 1930, savantul francez Paul Henry, în lucrarea sa „*Bisericile din Moldova de nord de la origini pînă la sfîrșitul secolului* XV", vorbea despre o „*civilizație moldovenească*". Era vorba despre Moldova lui Alexandru cel Bun, în timpul căruia a reușit să atingă o remarcabilă înflorire economică și politică, menținută apoi, pe o durată de mai bine de 100 de ani, în vremea urmașilor săi și îndeosebi a lui Ștefan cel Mare. Ritmul excepțional de rapid al dezvoltării tînărului stat sub aspect economic, social, militar și cultural se explică prin existența pe teritoriul de atunci al Moldovei a unor așezări umane organizate în cele două medii (rural și urban), cu mult înainte de întemeierea de la 1359. Evoluția ascendentă a avut la bază doi factori de importanță deosebită: în primul rînd existența în Moldova a unor importante elemente creatoare; în al doilea rînd contactele strînse și inteligent folosite cu statele mai puternice, sub raport militar și politic, și mai evoluate sub raportul creației spirituale, îndeosebi în zonele europene învecinate.

Originalitatea formelor de cultură din acest stat feudal se datorează tocmai capacității selective și de adaptare creativă la fondul cultural autohton a experiențelor și reușitelor din alte zone ale civilizației europene, potrivit unor necesități și unei concepții de viață de o neobișnuită vigoare. De exemplu din arhitectura gotică au fost preluate doar elementele de tehnică și de decorație, programul arhitectonic rămînînd în întregime subordonat concepției spațiale de tradiție bizantină și adaptat cerințelor de cult ortodox dacă ne referim la construcțiile religioase. Același lucru se va vedea și mai clar în timpul lui Ștefan cel Mare cînd un întreg șantier devine întreaga Moldovă, al cărei program de construcții trebuia pus în slujba unor necesități politico-culturale și cultural-religioase. Din rîndul acestor edificii Curțile Domnești dețin, după cetăți, un rol principal.

Curțile Domnești de la Vaslui au jucat un rol deosebit în tot secolul al XV-lea, vestigiile arheologice rămase în special din timpul lui Ștefan cel Mare confirmînd din plin tocmai importanța de care s-a bucurat Vasluiul în timpul marelui voievod.

Din documentele emise de Ștefan cel Mare reiese că acesta rezida la Suceava aproximativ din noiembrie pînă la sfîrșitul lunii aprilie sau mai; din nevoia de a deține în fiecare din orașele principale ale țării cîte o reședință, reprezentînd totodată centrul militar și administrativ al domniei, acesta va reface tocmai vechile reședințe ale înaintașilor săi.

Din săpăturile arheologice întreprinse la Vaslui în anii 1958 și 1959 s-a scos la iveală o construcție de mari proporții considerată ca locuință domnească, deasupra unui subsol sau pivniță datînd din prima jumătate a secolului al XV-lea[1].

Din materialele rezultate, bucățile de ceramică decorativă care căptușeau probabil pereții din interior, în special cele cu Sf. Gheorghe omorînd balaurul, ne îndreptățesc să afirmăm, cel puțin deocamdată, ambianța gotică a acestei construcții de început de secol XV. Dealtfel și la mănăstirea Bistrița, casa domnească din timpul lui Alexandru cel Bun a fost placată cu plăci ornamentale care sînt de factură transilvăneană[2]. Din păcate, în afară de fragmentele ceramice cu motivele Sf. Gheorghe omorînd balaurul, nu avem alte elemente din repertoriul decorativ sau arhitectural de obîrșie gotică pentru acea-

[1] Alexandru Andronic, Ec. Neamțu, F. Banu, *Săpăturile de salvare de la Vaslui*, în „Materiale și cercetări arheologice", VIII, p. 95.

[2] V. Drăguț, *Arta gotică în România*, București, 1979, p. 149.

http://patrimoniu.gov.ro

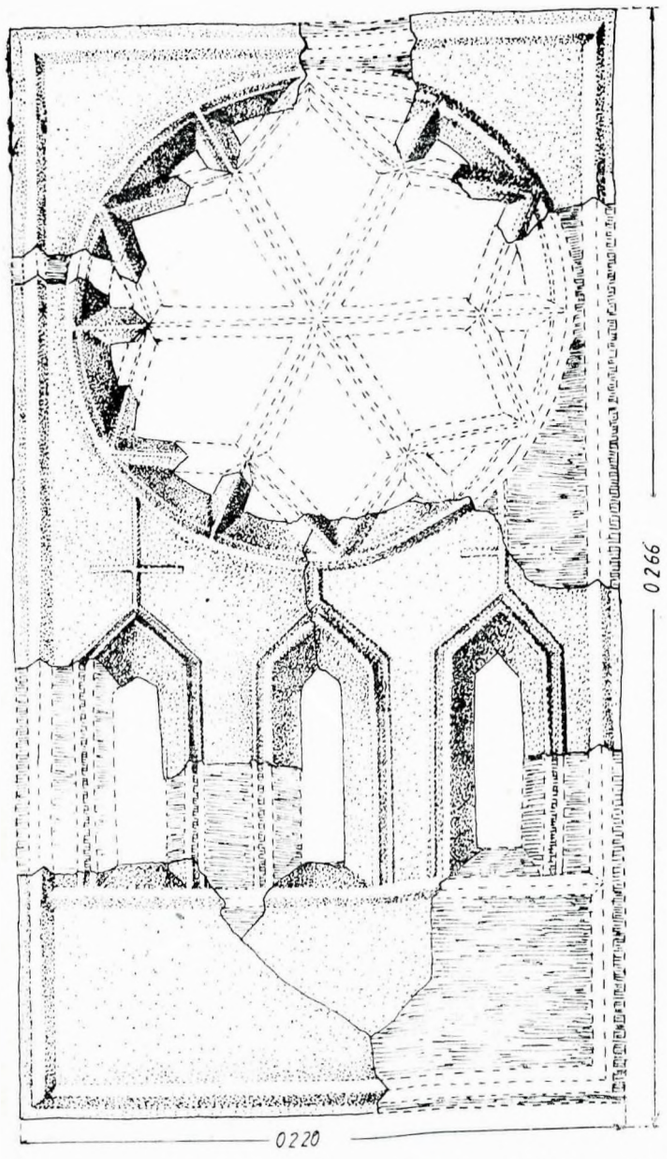

1. Curțile domnești Vaslui. Placă traforată, prima jumătate a secolului al XV-lea

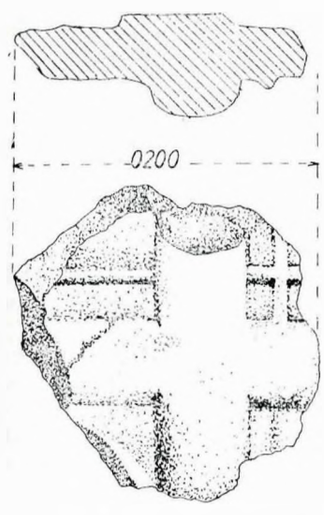

2. Curțile Domnești Vaslui, Fragment de ancadrament, sec. XV.

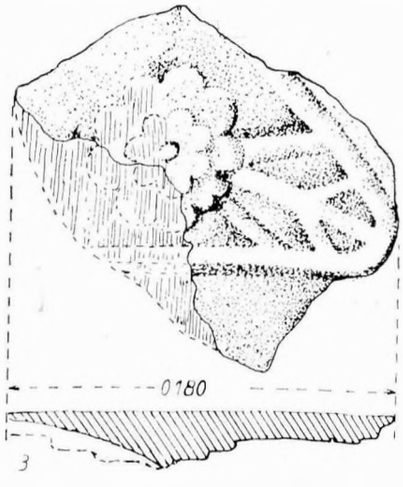

3. Curțile Domnești Vaslui, Fragment de cheie de boltă, sec. XV.

stă perioadă de început a construcției Curții Domnești de la Vaslui dacă ne referim la categoria aceasta de cahle. Săpăturile din 1959 au scos la iveală unele bucăți de chirpic ars păstrînd fragmente de plăci decorative cu aceeași motivistică de factură gotică, dar de data aceasta cahle traforate (fig. 1).

Pentru prima fază de construcție a Curților Domnești la Vaslui avem puține știri privitoare la detaliile de construcție. În orice caz cronicarul polon Jan Dlugosz o consideră neîntărită și slab apărată[3].

Cea de a doua fază de construcție a Curților Domnești de la Vaslui o atribuim lui Ștefan cel Mare. Pînă în prezent au fost dezvelite fundațiile unei construcții de mari dimensiuni de 18/12, compartimentată în trei, a cărei încăpere centrală de 9/12 a fost poditâ cu dale de piatră. În partea de sud a acestui complex a existat un pavaj de piatră de rîu care ne indica locul fațadei clădirii. Destinația probabilă este, prin analogie cu descoperirile de la Curtea Domnească din Huși, aceea de grajd domnesc[4].

A doua construcție importantă este de formă dreptunghiulară, cu pereții, în grosime de 1,70 m, adînciți în sol pînă la 3,50 m, cu patru piloni patrulateri care susțineau bolțile. Această construcție o atribuim arealului Curților Domnești de la Vaslui avînd ca primă funcționalitate pe cea de palat domnesc. Pînă acum nu s-a găsit zidul de incintă care fără îndoială a existat; sperăm că cercetările ulterioare vor scoate la iveală acest element deosebit de important pentru apărarea complexului vasluian.

Data exactă a edificării construcțiilor vasluiene încă nu este cunoscută, dar dacă urmărim documentele emise la Vaslui se poate presupune că acestea au fost înălțate între anii 1490 și 1491[5], punîndu-le în legătură cu ridicarea bisericii Sf. Ioan Botezătorul.

Despre gradul de confort al palatului domnesc de la Vaslui întîlnim cîteva amănunte la călătorii străini din secolul al XVII-lea care vorbesc despre *„frumoasa stucatură“*[6] a acestui edificiu. Ion Neculce în cronica sa pomenește despre *„locurile de petrecere“*[7], făcînd o deosebire netă între această construcție și cele cu caracter militar. Se pare că la Vaslui înclinația spre confort a fost precumpănitoare, lucru dealtfel confirmat în 1636 și de călătorul polon Krasinski ce semnala existența unei băi.

Elementele caracteristice ale arhitecturii de factură gotică pe care le întîlnim la Vaslui se observă în primul rînd la fragmentele de ancadramente care au fost scoase la iveală din săpături, ele oferind cele mai multe date comparative.

4. Capitel din marmoră de la Curțile Domnești Vaslui, sec. XV (azi la Muzeul de Istorie R.S.R.).

[3] Jan Dlugosz, *Historia Poloniae*, I, col. 308.
[4] Alexandru Andronic, I, Ioniță, Fl. Banu, *Șantierul arheologic Vaslui*, în „Materiale și cercetări arheologice“, VIII. p. 798—799.
[5] C. Nicolescu, *Case, conace și palate vechi românești*, București, 1979, p. 69.
[6] *Călători străini despre Țările Române*, V, p. 117.
[7] Ion Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei*, Ed. Iorgu Iordan, Buc., 1955, p. 108.

http://patrimoniu.gov.ro

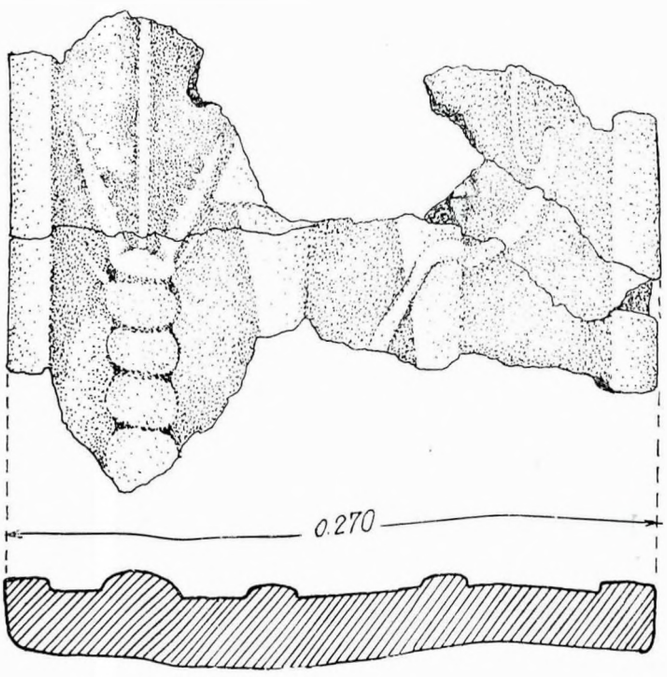

5. Curtile Domnești Vaslui, Fragment de placă cu motivul „Sf. Gheorghe omorînd balaurul" sec. XV.

6. Curtile Domnești Vaslui, Fragment de placă cu motivul „Sf. Gheorghe omorînd balaurul", sec. XV.

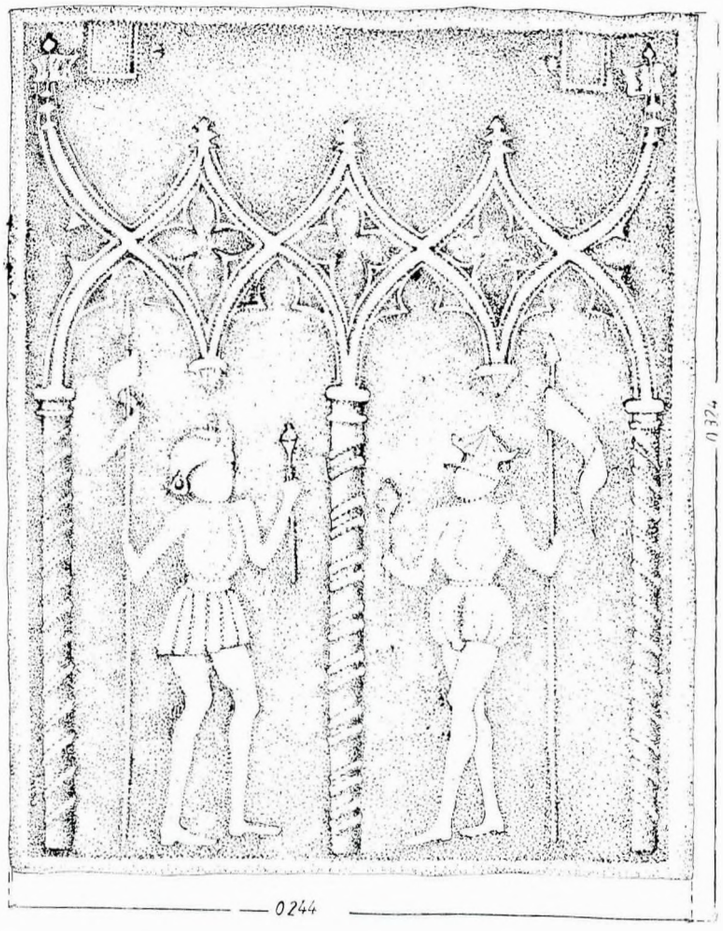

7. Curtile Domnești Vaslui, Reconstituire placă decorativă cu cavaleri, sec. XV.

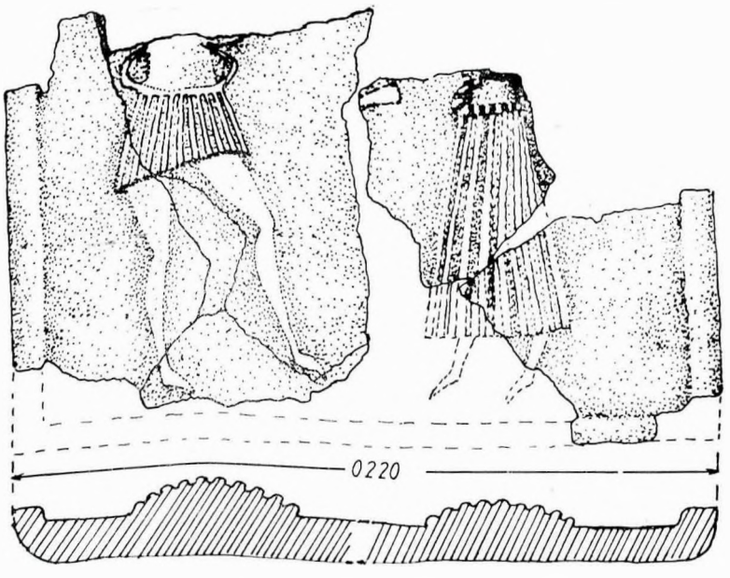

8. Curtile Domnești Vaslui, Placă cu două personaje, prima jumătate a secolului al XV-lea.

Unul din cele mai semnificative fragmente de ancadramente este cel cu *baghete în cruce* (fig. 2), similară cu cele de la ferestrele cu muluri gotice de la bisericile din Borzești, Piatra Neamț, Voroneț și Humor. Acest tip de ancadrament nu s-a întrebuințat niciodată în arhitectura gotică religioasă în țările de baștină ale acestui stil[8], fiind o creație a meșterilor pietrari moldoveni. Aceste elemente le putem întîlni în Transilvania în special la construcțiile civile și militare, ca de exemplu la turnurile de apărare.

Un alt element pe care îl încadrăm în grupa sus-amintită este fragmentul de *cheie de boltă* (fig. 3), decorat cu o floare cu două rînduri de petale, sprijinită pe o frunză.

Un alt element deosebit pe care îl discutăm este *capitelul* din marmură albă (fig. 4) sculptat cu deosebită îngrijire, cu elemente vegetale la colțuri. Este singura rămășiță a portalului de intrare spre ușa principală și care lega cele două aripi ale apartamentului domnesc, ce trebuia străbătut pentru a ajunge la sufragerie, aceasta dacă ne orientăm după distribuția încăperilor de la Curtea Domnească din Iași[9].

Elemente constructive de factură gotică de la acest palat domnesc sînt în special pornirile de boltă ale pivniței. Pilonii, dispuși pe întreaga lungime a pivniței, sînt încastrați în zidăria fundației (cei doi din margine), iar pornirea bolții gotice începe de la 1 m.

Ceramica smălțuită folosită la decorarea fațadelor este întîlnită și la Vaslui.

[8] Vasile Drăguț, *Op. cit.*, p. 159.

[9] Corina Nicolescu, *Op. cit.*, p. 73.

http://patrimoniu.gov.ro

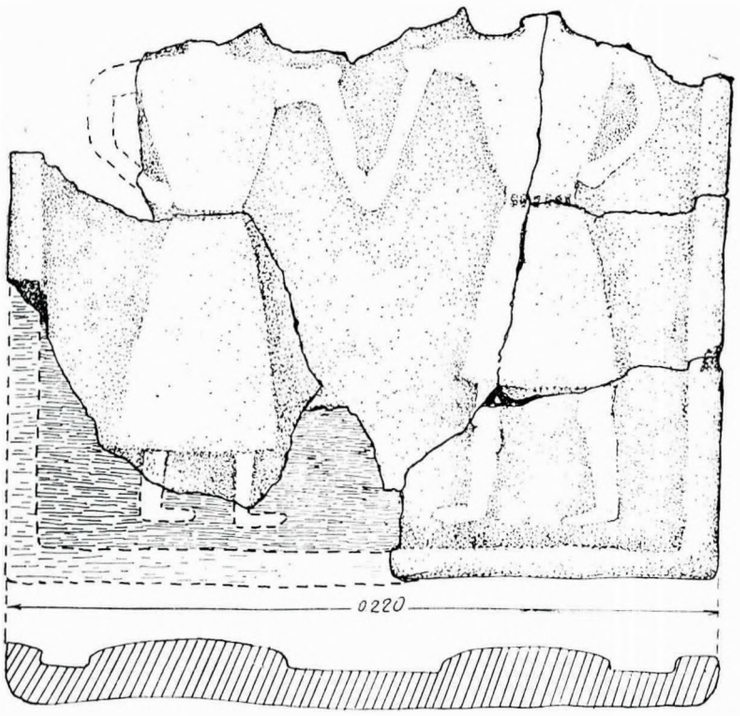

9. Curțile Domnești Vaslui, Placă cu două personaje, sec. XV.

11. Curțile Domnești Vaslui, Placă cu trei personaje, sec. XV.

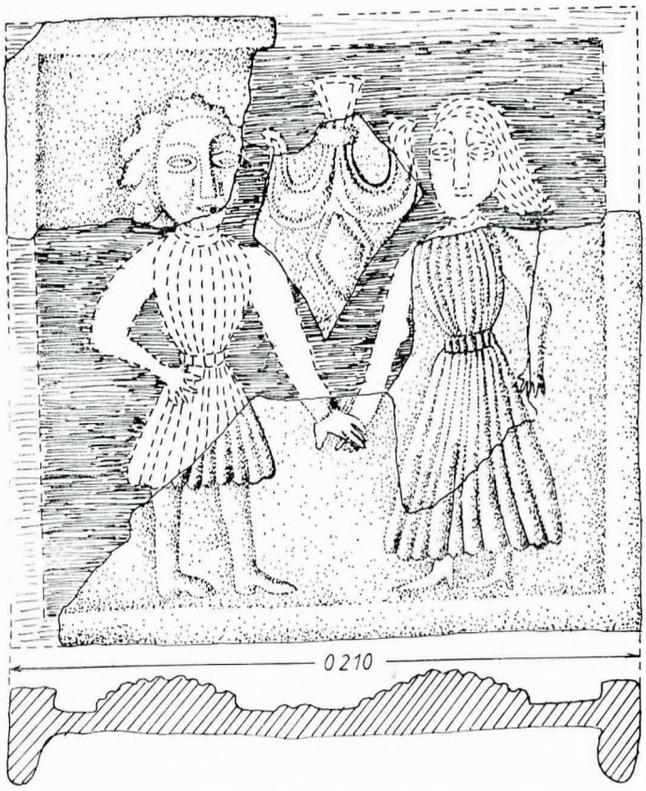

10. Curțile Domnești Vaslui, Placă cu două personaje, sec. XV.

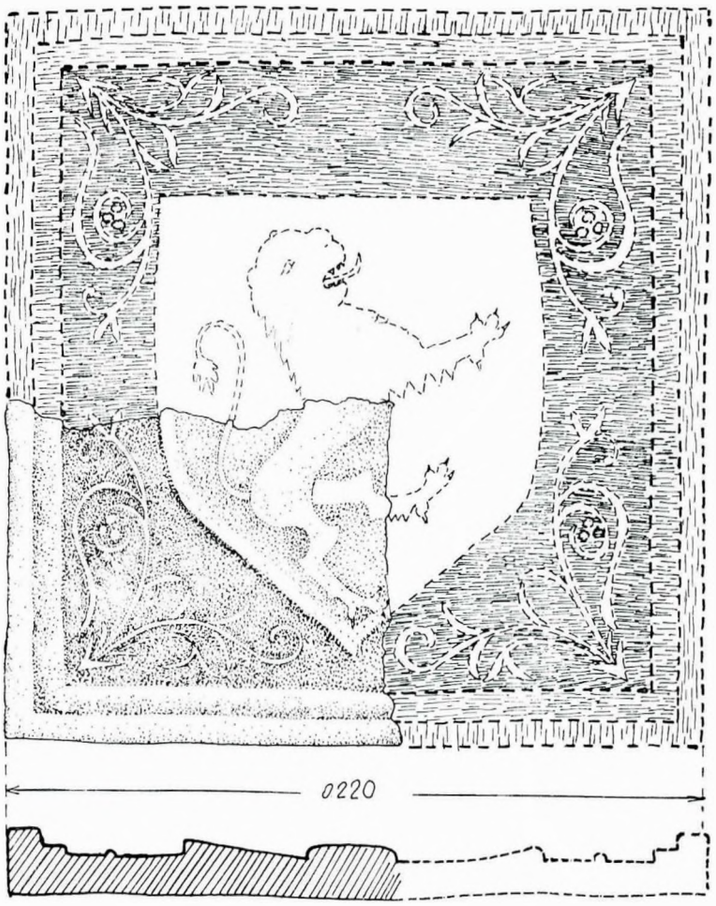

12. Curțile Domnești Vaslui, Placă cu leu rampant, sec. XV.

Frecvent întîlnite la Vaslui sînt *cahlele de sobă* care, datorită variației motivistice, se pot categorisi după următoarele motive:

— Motivul „Sf. Gheorghe omorînd balaurul" în trei variante.

1. Prima placă este datată din prima jumătate a secolului al XV-lea provenind de la casa domnească a lui Alexandru cel Bun sau Ștefan al II-lea[10].

2. Fragmentul de placă cu smalț galben lucrat într-o manieră realistă, cu detalii deosebit de bine redate, întreaga compoziție degajînd vigoare și forță (fig. 5).

3. A treia placă cu același motiv este de mari dimensiuni în grosime de 2,7 cm cu smalț verde crom, pigmentat cu brun. De data aceasta fragmentul în discuție are personajul central

[10] Raport de săpătură, material în manuscris (Muzeul județean Vaslui)

http://patrimoniu.gov.ro

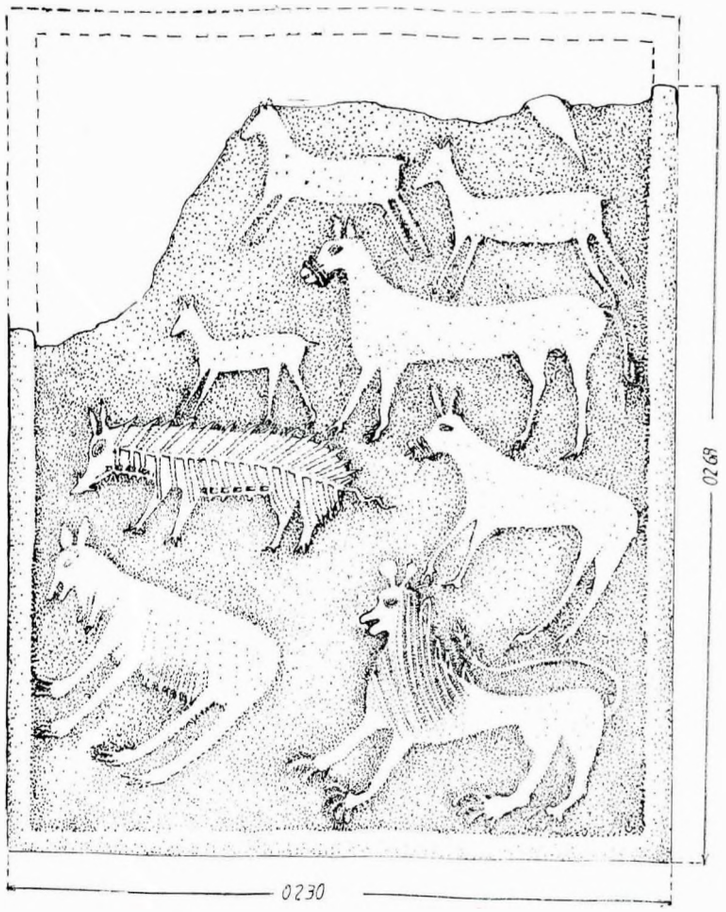

13. Curtile Domnești Vaslui, Placă decorativă cu animale.

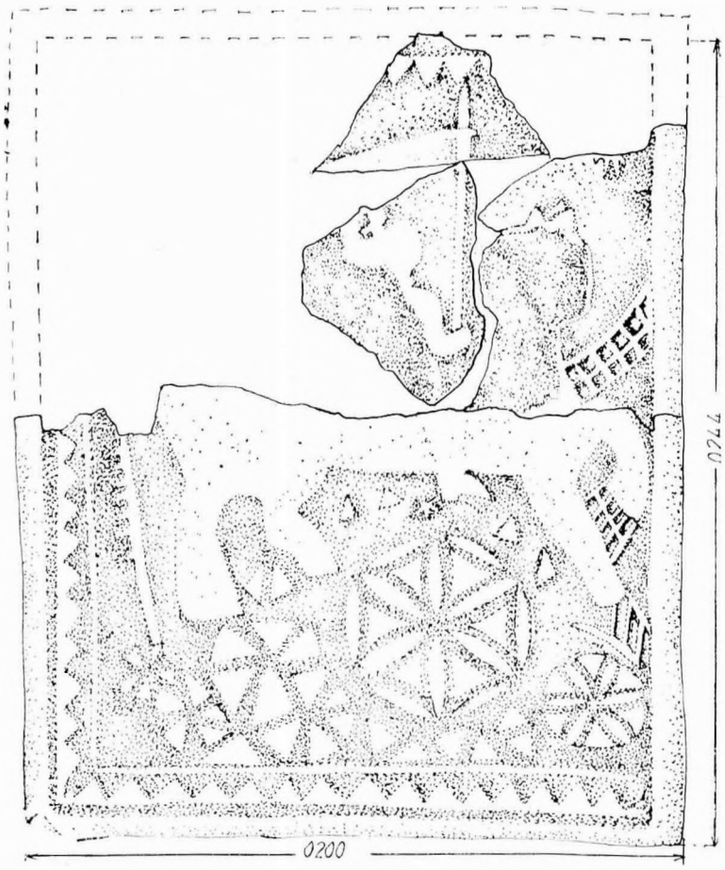

15. Curtile Domnești Vaslui, Placă decorativă cu motivul cavalerului cu flamură și decor geometric.

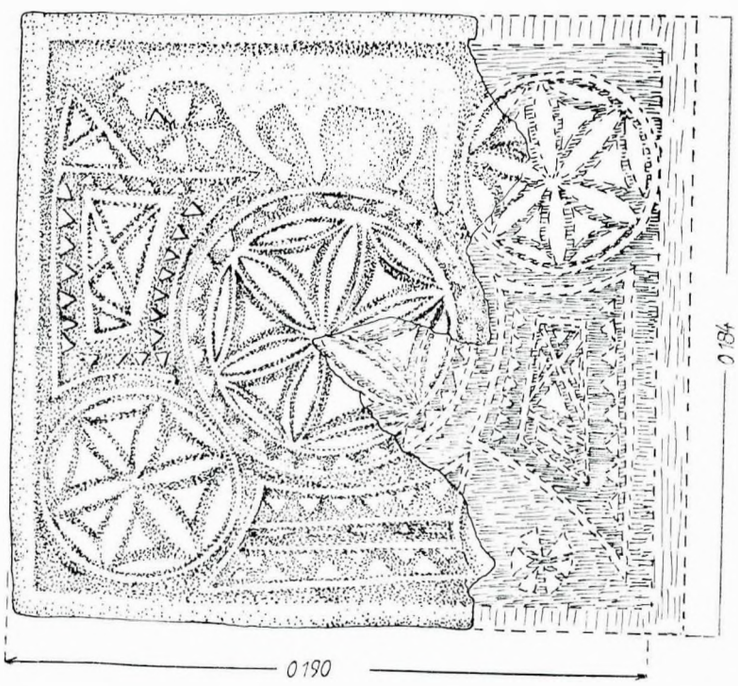

14. Curtile Domnești Vaslui, Placă decorativă cu motive geometrice și animaliere.

nu pe cal, ci ține în mînă sulița, înfiptă în gura balaurului. Se mai observă coada animalului care este trecută peste unul din picioarele cavalerului (fig. 6).

Un alt grup de plăci decorative sînt cele cu personaje în costume de epocă aflate în fața intrării unui portal gotic (fig. 7). Această placă este în două variante, cu smalț verde și fără. Cele două personaje sînt așezate una în fața celeilalte avînd într-o mînă flamurile de cavaleri și în cealaltă cîte un sceptru de formă rombică. Personajul din stînga plăcii are pe cap coiful de la armură și platoșă-bombată. Mijlocul îi este strîns cu cingătoare iar partea de jos a costumului este terminat cu o fustă de epocă. Personajul din dreapta poartă pe cap o pălărie deosebită, pieptul îi este acoperit cu platoșă, mijlocul este încins cu aceeași cingătoare iar costumul este completat cu pantalon bufant. Cele două personaje par a se îndrepta unul către celălalt ca pentru a schimba însemnele unei investituri. În al doilea plan, portalul care se sprijină pe coloane în torsadă, iar în partea de sus sînt cele patru arcuri gotice cu muluri lobate și trilobate care au deasupra două sau trei imitații de traforuri cu patru lobi, închizînd între ele motivul trifoiului cu patru foi. Acestea ar marca dealtfel intrarea propriu-zisă în castel care este într-un fel străjuită cu cele două personaje în costume de epocă. Analogii pentru această piesă le găsim la Suceava dar în afară de decorul lobat mai apare și personajul din stînga plăcii în discuție.

Alt grupaj de plăci decorative aparținînd aceleiași motivistici gotice îl reprezintă cele cu două sau trei personaje, în trei variante. Prima este cahla care înfățișează cele două personaje de la briu în jos (fig. 8), descoperită în campania din anul 1958—1959. Personajul masculin este îmbrăcat cu o fustă scurtă de epocă, probabil plisată, avînd o cingătoare la mijloc. Are pantaloni—ciorap iar pantofii sînt din cei cu vîrful ascuțit. Personajul feminin are o fustă lungă în pliseuri bogate cu o cingătoare făcută din paftale mici, iar în picioare aceiași pantofi cu vîrf ascuțit.

A doua variantă, pe care noi o considerăm inedită cu aceeași motivistică, cu două personaje este cu smalț verde și galben (fig. 9). Cele două personaje sînt puternic reliefate și bine proporționate. Spre deosebire de placa anterioară costumația este foarte sobră, fără a mai apare rochii în falduri, conduri ascuțiți sau tunica scurtă bărbătească. Personajul masculin poartă o cămașă pînă sub genunchi fiind încins cu o pafta, mîna stîngă e pe șold, umerii puternici scoși în evidență. Personajul feminin are o rochie pînă aproape de glezne, mîna dreaptă se sprijină pe șold. Cele două personaje par a schița pași de dans. Întregul ansamblu respiră robustețe și în același timp o mișcare foarte hotărîtă. Spre deosebire de placa anterioară mîna meșterului nu a mai fost atît de sigură în redarea anatomiei trupului ca și a detaliilor.

http://patrimoniu.gov.ro

A treia placă din această categorie este cea cu două personaje despărțite de crinul angevin (fig. 10) cu analogii la Suceava, Iași și Hîrlău.

O altă placă este cea cu trei personaje (fig. 11), două dansînd iar cel de al treilea personaj fiind cimpoerul.

Din categoria plăcilor decorative cu motive gotice înscriem și pe cea care prezintă un leu rampant într-un scut (fig. 12). Fragmentele apărute sînt cu smalț verde și galben. În cele patru colțuri ale cahlei sînt dispuse vrejuri care încadrează scutul. Leul este așezat în profil, ridicat pe labele din spate. Ca analogie găsim aceeași figură pe un fragment de cheie de boltă la Suceava[11], unde leul ține în labe un sul. Asemenea chei de boltă cu același motiv heraldic se întîlnesc și la biserica din Bălinești și la castelul din Hunedoara[12].

O altă placă, deosebit de frumos lucrată, este cea care prezintă animale sălbatice (fig. 13). Se distinge, lecturînd din partea de jos, un leu cu coada aruncată pe spate, iar picioarele terminate cu ghiare ascuțite. În același registru apare un urs cu blană mare, picioare puternice cu ghiare ascuțite. În al doilea registru, o căprioară cu picioare lungi și zvelte, iar alături un porc mistreț al cărui păr este deosebit de bine redat. În registrele superioare apar căprioare de diverse dimensiuni ca și un cal. În partea de sus a cahlei nu știm ce animale mai sînt dat fiind că nu s-au putut recupera fragmente din partea superioară. Această placă este unicat.

Ultimele plăci puse în discuție sînt cele care îmbină motivele decorative geometrice cu cele animaliere (fig. 14) ca și cu motivul cavalerului cu flamură (fig. 15). În prima placă, în partea de sus figurează un animal iar restul plăcii este decorat cu motivul solar și dinți de lup. A doua placă prezintă în planul central un cavaler cu flamură pe cal, cu pinteni la picioare, iar în partea de jos același motiv solar dispus în diverse registre; pe trei laturi, dinți de lup.

Ne oprim aici cu descrierea elementelor gotice, întîlnite cu ocazia cercetărilor arheologice efectuate la Curțile Domnești din Vaslui, folosite ca decorații interioare sau exterioare. Acestea și, în special, varietatea lor, acuratețea și minuția cu care au fost lucrate, ca și ineditul unora din ele, toate dovedesc o grijă deosebită a marelui Ștefan cel Mare pentru înfrumusețarea reședinței sale de la Vaslui.

[11] Corina Nicolescu, *Arta în epoca lui Ștefan cel Mare*, în „Cultura moldovenească din timpul lui Ștefan cel Mare", 1964, p. 331, fig. 36.

[12] Ibidem, p. 336.

Notă. Desenele sînt executate de către Vrînceanu Georgeta.

SUMMARY

During the archaeological excavations carried out at the Princely Courts of Vaslui, a big number of fragments were discovered, having been former window frames, doors, stoves and ornamental plaques containing gothic elements, which show again the high level attained by the development of the building technique during the 15th century.

ÎNSEMNARE DESPRE O CTITORIE CANTACUZINEASCĂ NECUNOSCUTĂ

MONICA GÂȚEIU, NICOLAE STOICESCU

Între cărțile vechi aflate în patrimoniul cultural al fostului județ Ilfov se află — printre alte numeroase opere valoroase — un *Evangheliar* tipărit la Snagov în 1697, care provine de la biserica din satul Manasia, aflat acum la mănăstirea Cernica. După cum rezultă dintr-o însemnare din 1874, această carte — fiind deteriorată — a fost trimisă la 1842 de Efrem Obrenovici, stăpînul satului din acea vreme, în Serbia unde a fost legată din nou în scoarțe acoperite cu catifea roșie, cu ornamente de argint. Este, după cîte știm, una din puținele cărți vechi românești legate în străinătate.

Dar importanța acestei cărți nu constă numai în legătura ei, ci mai ales într-o interesantă însemnare, scrisă pe primele file ale cărții, care amintește despre o ctitorie cantacuzinească din epoca lui C. Brâncoveanu, necunoscută din alte izvoare.

Iată textul însemnării (descifrată cu concursul colegului C. Bălan): *„Dentru ale lui Șerban Cantacuzino, sin Drăghici Cant<acuzino> și al Păunii, s-au dat sfintei biserici în sat ce să chiamă Bărcănești, în ostrov, unde este hramul sfinților arhangheli, în vecinică pomenire părinților mei și a soțului meu Marii; care lîngă aciastă sfîntă biserică în ostrov am făcut și case dintru a lui Dumnezeu voie, muncind eu împreună cu soțul meu Marie; și încă, fiind eu la Beci (*Viena*) sol, singură trudindu-să, au făcut cîte pe lîngă sfînta biserică să vădu și odihnă la mul<i> săraci să fie în mila sa și lauda domnului Hristos... Care s-au semnat ca ci<ne>ar cuteza au o ar lua au o or vinde au o o dărui să fie anathema și blestemat de domnul Hristos și supt urgie sfinților Arhangheli; și măcar ar cuteza a o fura, Doamne usucă-i mâinile și limba, întru slava numelui tău, ca a nu mai face alții văzînd și ca să să slăvească numele tău pururea. Ș<erban> Cantacuzino"*.

Autorul acestei interesante însemnări, Șerban Cantacuzino (al II-lea, primul fiind domnul cu același nume), numit și Măgureanu (deoarece avea case la Măgureni-Prahova), era fiul lui Drăghici Cantacuzino, mare spătar. El a fost căsătorit prima oară cu Maria, fiica lui Ghinea Rustea-Văleanu, mare vornic, care a murit în 1696 la nașterea fetiței sale, pe cînd Șerban — pe atunci mare comis — se afla la Constantinopol.[1]

Șerban Cantacuzino a ocupat mari demnități, fiind: mare căpitan (1682—1684), mare comis (1692—1696), mare paharnic (1700—1703) și mare vornic (1706—1709). El a fost unul din marii ctitori ai epocii brâncovenești, cînd a construit schitul Bascoavele — Argeș (1695), biserica Sf. Apostoli din Roșiorii de Vede (1708) și a zugrăvit biserica mănăstirii Cozia (1704—1705); a fost ctitor de asemenea la bolnița mănăstirii Bistrița, la biserica Șelari din București și a refăcut mănăstirea Comana, unde a fost îngropat în 1710[2]. La toate aceste ctitorii trebuie să adăugăm acum ctitoria de la Bărcănești (de fapt Ulu(i-Manasia, cum vom vedea mai jos), despre care se vorbește în această însemnare făcută de marele boier.

După cum rezultă din această însemnare, lucrările au început înainte ca ctitorul său să plece la Beci (= Viena) ca sol. Din cronicile timpului știm că Șerban Cantacuzino a făcut

[1] *Inscripțiile medievale ale României I, Orașul București*, p. 615, 783.

[2] N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova*, p. 144.

http://patrimoniu.gov.ro

parte din solia trimisă de unchiul său, Șerban vodă Cantacuzino, la Viena în 1688[3]; împreună cu Iordache spătarul, el a fost oprit la Viena de „chesariul" (împăratul) vreme de 3 ani, întorcîndu-se în țară la 1691[4]. În timpul lipsei sale din Țara Românească — după cum se spune în însemnare — lucrările au fost continuate de soția sa Maria, care a construit și case pentru săraci. Pe baza acestor informații, putem data construcția din Bărcănești-Uluiți în 1688—1690.

Însemnarea de pe această Evanghelie a mai fost reprodusă parțial în anul 1870 în răspunsul la chestionarul trimis în țară de Al. Odobescu pentru a afla date despre „antichitățile" existente. Cu acest prilej se oferă comisiei de la București știri foarte interesante despre ctitoria lui Șerban Cantacuzino și a soției sale, date care confirmă și întregesc pe cele din însemnarea făcută de acest boier.

Iată ce se spune despre ctitoria de la Uluiți—Manasia, pe acea vreme în județul Ialomița: *„se afla în mijlocul pădurii Uluiți, fiind compusă dintr-un beciu, a cărui lungime* (este) *de 11 stînjeni* (circa 22 m) *și întinderea spre nord și lărgimea de 9 stînjeni* (circa 18 m); *cu bolta de zid de cărămidă groasă, pe coloane. Deasupra beciului, cu fața spre sud, se aflau clădite case cu un etaj, cu mai multe încăperi, tot de zid, acoperite cu șindrilă. De la beci spre sud erau clădite mai multe chilii (cu fața spre vest) pentru săraci, lipite una de alta, astfel încît peretele din spre est forma un singur zid"* Cîte chilii vor fi fost nu se poate constata, dar după temelia murului, a cărui lungime este ca de 30 stînjeni (circa 60 m!), se vede că au fost multe. De la aceste chilii spre vest, la o distanță de 15 stînjeni, se află o bisericuță de zid, cu bolta tot de zid, de o soliditate rară, cu hramul Sf. Voievozi (același hram din însemnare-n.a.). Pe peretele de la antreul acestei biserice, în dreapta și în stînga ușii, pe partea din lăuntru, erau zugrăvite portretele familiei Cantacuzinilor.

[3] *Istoria Țării Românești 1290—1690. Letopisețul Cantacuzinesc*, Buc. 1690, p. 188.

[4] Radu Iogofătul Greceanu, *Istoria domniei lui Constantin Basarab Brîncoveanu voievod (1688—1714)*, Buc. 1970, p. 91.

Fig. 1. Fila de titlu a Evangheliei. Snagov, 1697.

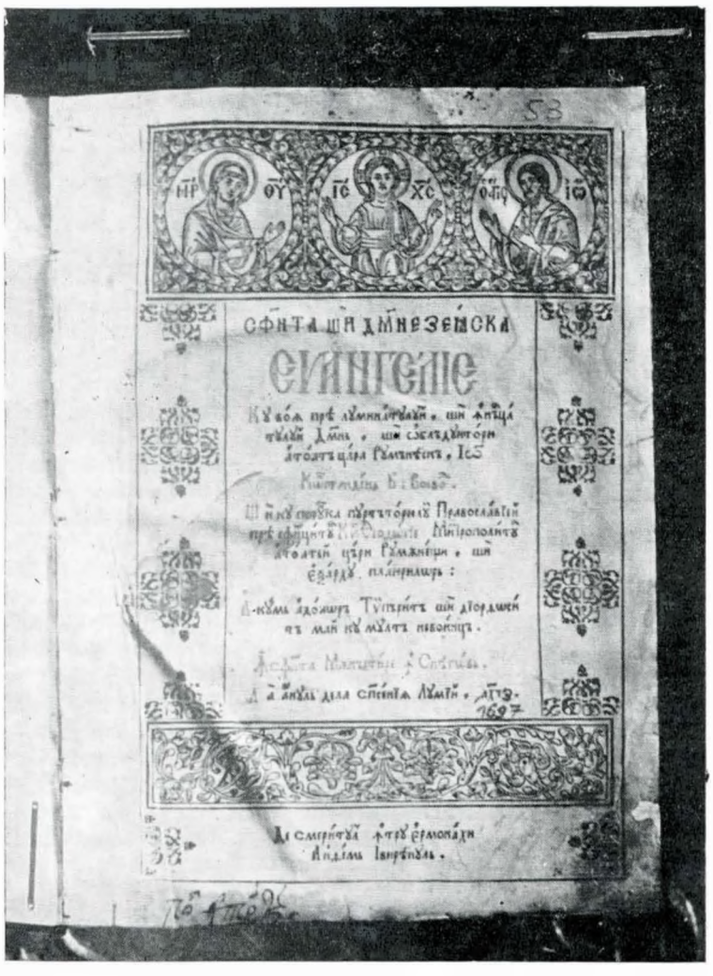

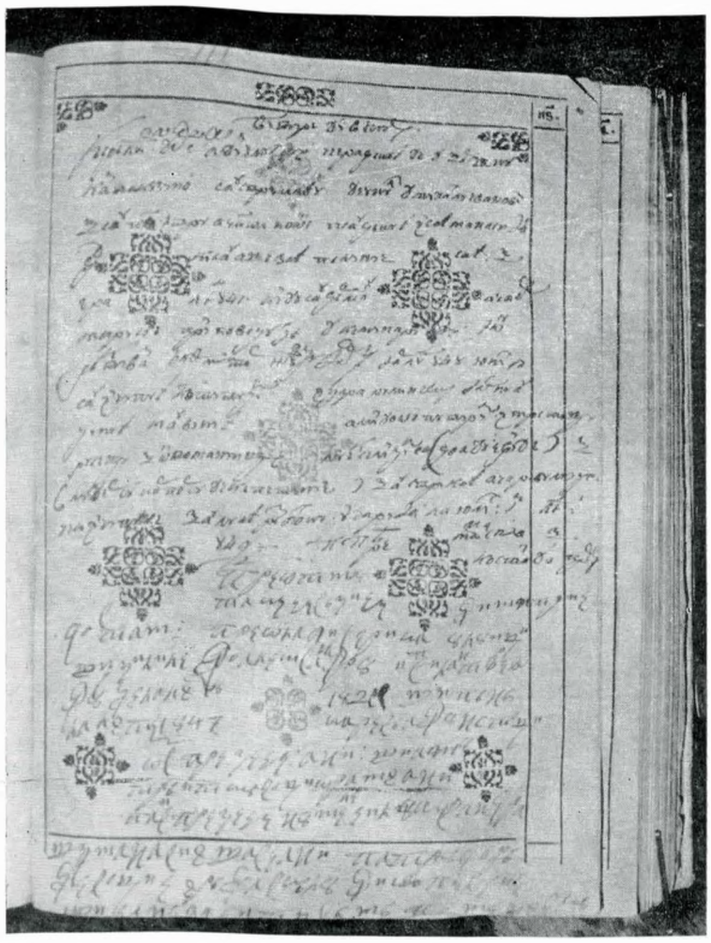

Fig. 2. Fila 56, recto, a Evangheliei. Snagov, 1697.

Toate aceste clădiri erau situate într-un ostrov al Ialomiței (amintit și în însemnare — n.a.), dar — de teamă de a nu dărîma clădirile — oamenii tăiaseră cotul rîului care ocolea ostrovul. Data ruinării caselor nu se cunoștea. Biserica fusese stricată de Mihail Iovanovici în anul 1842 (fapt confirmat și de o altă însemnare la care vom reveni mai jos), unde se spune că — cu acest prilej — Evanghelia a fost dusă la biserica din Manasia. Mai departe în răspunsul la chestionar se arăta: „azi nu se mai cunoaște din acele zidării de cît numai șanțurile temeliei, căci cărămida parte s-a scos și s-a pus la biserica cea nouă din comuna Manasia de către Iovanovici, parte s-au luat de alți oameni"[5].

În acest fel a dispărut una din ctitoriile deosebit de însemnate ale epocii brâncovenești, ale cărei construcții erau foarte mari și solide (numai chiliile pentru adăpostirea săracilor măsurau circa 60 de m lungime).

Însemnarea de pe Evanghelia din 1697 dovedește că Șerban II Cantacuzino trebuie considerat și un iubitor al cărții vechi[6], pe lîngă un mare ctitor.

În stadiul actual al cunoștințelor noastre nu cunoaștem prea multe date despre ctitoria cantacuzinească dispărută. Așa cum se spune în însemnarea analizată mai sus, cei doi ctitori au făcut și „case". Informația este confirmată de un document din 15 noiembrie 1762 care amintește casele și biserica Mariei Cantacuzino[7], ca și de generalul Bawr care menționează la Uluiți case boierești și două biserici[8] (probabil una a satului și alta boierească).

În filele *Evangheliarului* se găsesc și alte însemnări din secolele XVIII și XIX, făcute de preoții din Uluiți—Manasia.

[5] Acad. R. S. România, ms. rom. 227, f. 185, 186; reprodusă de N. Stoicescu, *Monumentele Țării Românești acum un secol: biserici și mănăstiri* „Mitropolia Olteniei", 1969, nr. 11—12, p. 927.

[6] El nu figurează între boierii Cantacuzini posesori de cărți, cunoscuți lui C. Dima-Drăgan, *Biblioteci umaniste românești*, Buc., 1974, p. 40—48.

[7] Acad. R. S. România, DCCVII/15. Dintr-un document din 1847 rezultă că moșia se numea Uluiți sau Manasia (*ibidem*, MCLXXXIX/204). Despre reparațiile necesare bisericii din Uluiți vezi și documentul din 1797 la V. A. Urechia, *Istoria românilor*, VII, p. 13.

[8] *Mémoires historiques et geographiques sur la Valachie*, Frankfurt-Leipzig, 1778, p. 140.

http://patrimoniu.gov.ro

În una din acestea se spune: „*Vestire din..., cărînd-o(?) de la sf. biserică din Ulueți ce era făcută de d-lui Șerban Cantacuzino, s-au stricat de unul d-lui Mihailu Evanovici și s-au pus întru această nouă ce s-au făcut în sat Manasii, iar fiindcă s-au așăzat pe linie sat și era leatul 1841 cîndu s-au fărîmat această biserică, prin povățuirea d-lui căminarului Ion Răctivan, ocîrmuitoru județului Ialomița. Iar luna lui iunie 2 <1848> s-au început constituția în Țara Românească iar nu a ținut că au venit amîndouă puterile împărătești, rusești și otomanivești, cu ecselența sa Fuadu efende și Lidersu cu corposul de căpetenie și-au stricat acea revoluție ce să începuse; și au luat război cu Ungaria la iulie 10, leat 1849*".

Foarte importantă este știrea despre sistematizarea sau „tragerea" „*pă linie*" a satului Manasia, din care pricină a fost nevoie să se dărîme vechea biserică[9]. Această operație de sistematizare a satelor a avut loc în timpul perioadei regulamentare, începînd din 1832. După cum s-a arătat într-un interesant studiu, în anul 1844, în județul Ialomița „*proporția satelor aliniate era de 34,4%*"[10], între care intra și satul Manasia, aliniat la 1841, după cum rezultă din această însemnare. De această acțiune răspundeau ocîrmuitorii de județe, ceea ce explică citarea lui Ioan Rahtivan, ocîrmuitorul județului Ialomița[11], ca „povățuitor" al tragerii la linie a satului.

Autorul însemnării se dovedește bine informat și cu privire la revoluția din 1848. Precum se știe, revoluția a izbucnit la 9 iunie prin citirea proclamației de la Izlaz[12]; această acțiune a ușurat apoi izbucnirea revoluției și la București, unde mișcarea revoluționară a început la 11 iunie. Cît privește „*constituția*" de care se vorbește în însemnare, aceasta a fost aprobată de popor la 15 iunie pe Cîmpul Libertății la București[13]. Cum spune și autorul însemnării, revoluția a fost înăbușită de forțele armate turcești, conduse de Fuad pașa, și de cele rusești, conduse de generalul Lüders, care au trecut Milcovul la 15 septembrie 1848.[14] Fuad pașa a reinstaurat regimul regulamentar, cerînd „*să piară cu totul orice urmă a revoluției*", iar Lüders a trecut apoi în Transilvania, unde a luptat cu oștile revoluționare maghiare. Este greu de spus la ce bătălie se referă însemnarea (10 iulie 1849), deoarece luptele principale au fost la alte date: 16 iulie la Sighișoara—Albești, 28 iulie la Timișoara și 1 august la Șiria—Arad.[15]

Iată deci cîte date interesante putem afla din cîteva însemnări pe o veche carte românească. În concluzie, subliniem încă odată însemnătatea primei însemnări reproduse în acest articol care atestă existența unei importante ctitorii cantacuzinești dispărute. Cercetări efectuate pe teren ar putea duce la identificarea temeliilor acestei construcții.

[9] Noua biserică a fost construită în anii 1842—1852 de Efrem Obrenovici, fratele principelui Miloș Obrenovici al Serbiei, pe atunci stăpînul satului (N. Stoicescu, *Bibliografia Țara Românească*, p. 116)

[10] Ilie Corfus, *Încercări de sistematizare a satelor din Țara Românească sub Regulamentul Organic*, „Revista arhivelor", X, 1967, nr 2, p. 207—208.

[11] Un Ianache Rahtivan medelnicer este amintit în 1825 (G. Potra *Documente privitoare la istoria orașului București*, II, Buc. 1975, p. 198).

[12] *Istoria României*, IV, Buc., 1964, p. 69 și urm.

[13] *Ibidem*, p. 87.

[14] *Ibidem*, p. 111.

[15] *Ibidem*, p. 160.

CONSIDERAȚII PRIVIND TIPOLOGIA MONUMENTELOR ISTORICE DE LEMN DIN JUDEȚUL CLUJ*

dr. IOANA CRISTACHE-PANAIT

În pofida procesului impetuos de înlocuire a bisericii de lemn cu cea de zid, resimțit spre sfîrșitul secolului al XIX-lea[1] ca și în prima jumătate a celui următor[2], harta monumentelor de lemn din perimetrul actual al județului Cluj constituie o puternică dovadă a frecvenței lor de odinioară. Cunoașterea și studierea acestora în scopul protejării, conservării și valorificării lor științifice constituie totodată și căile posibile pentru corectarea unor afirmații, cu acest conținut: „Biserici de lemn se găsesc în special în regiunile reformate ale Transilvaniei. Cele mai cunoscute sînt bisericile de lemn din zona Călatei. Acestea le-au construit lemnarii sătești maghiari și tot ei au construit și bisericile de lemn ale valahilor din împrejurimi, fapt pe care oamenii de știință valahi azi nu vreau să-l recunoască"[3].

Nu încape îndoială că printre cele 288 construcții de cult românești înregistrate în această parte a Transilvaniei de funcționarii generalului Bucov, în 1760—1762, edificiul de lemn era precumpănitor[4].

Reliefînd cu alt prilej izvoarele antice ale motivelor ornamentale săpate în lemnul acestui remarcabil grup de monumente[5], ne propunem, de această dată, să subliniem semnificația istorică a formelor de plan, forme preluate de la edificiile pe care le precedau și pe care aveau menirea să le continue peste veacuri.

* Comunicare expusă la sesiunea anuală a Muzeului de Istorie a Transilvaniei, mai 1980.

Desenele au fost realizate de arh. Ion Scheletti.

[1] Proces surprins în lucrarea lui Kádár József, *Szolnok Doboka Vármegye monografiája*, vol. II—VII, Dej, 1900—1905; Ioana Cristache-Panait, *Decorația sculptată a monumentelor istorice de lemn din jud. Cluj*, în „Revista muzeelor și monumentelor — Monumente istorice și de artă" 1/1980, p. 42—47.

[2] Dispariția, pînă la H.C.M. 1160/1955, a unui număr important de lăcașuri de lemn menționate, ca existente, atît în lucrarea citată a lui Kádár József, cît și în *Șematism*, Blaj, 1900; *Șematism*, Gherla, 1914, ș. a.

[3] Bátky Zsigmond, Györffy István, Viski Károly, *A magyarság néprajza*, I, Tárgyi néprajz, Ed. III-a, Budapesta, 1941, p. 273, pl. XXXIV (după Leontin Ghergariu, *Arhitectura monumentală de lemn din Sălaj*, lucrare în mss.).

[4] Conscripția lui Bucov publicată de Virgil Ciobanu, *Statistica românilor ardeleni din anii 1760—1762*, în „An. Inst. de Ist. Naț". III., Cluj, 1926, p. 616—700; Identificările au fost posibile grație lucrării lui Coriolan Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, vol. I—II, Ed. Academiei R.S.R., Buc. 1967—1968; Din 435 așezări ale jud. Cluj am identificat în conscripția lui Bucov 307. Un număr de 90 sate actuale constituie fie așezări înfiripate ulterior, fie așezări ce s-au dezvoltat din foste cătune; Din cele 288 lăcașuri înregistrate de conscripție 227 erau ortodoxe și 61 unite.

[5] I. Cristache-Panait, *Op. cit.* p. ...

http://patrimoniu.gov.ro

Fig. 1. Harta monumentelor istorice din județul Cluj.

Obiecte de patrimoniu cultural, icoane, însemnări pe file de cărți manuscrise și tipărite, inscripții, indică, adesea, modelul urmat la o nouă ctitorie. Astfel, prețiosul triptic dăruit monumentului de la Agîrbiciu, în 1555, atestă existența edificiului românesc de cult anterior celui conservat pînă astăzi, după cum tripticul, din 1563, de la Bica îl surprinde pe cel din această așezare, și pe care monumentul actual l-a înlocuit în 1765. Tot vechea construcție era înzestrată, în 1708, cu un Chiriacodromion de Alba Iulia, iar jupînul Ilea Ion din Bica, dregător în Mănăștur, îi cumpără un Antologhion de Rîmnic[6]. O Psaltire românească din secolul al XVI-lea atestă edificiul românesc de cult de la Ocolișel[7], mistuit în evenimentele anului 1848, după cum un exemplar din Apostolul de București, 1683, evocă amintirea străbunului lăcaș din satul de munte Livada[8] (fost Știopi), dispărut în aceleași împrejurări istorice, amîndouă continuate prin monumentele prezente. Pe o carte românească de învățătură se nota, la 1736, înălțarea construcțiilor de cult din Someșul Cald: „... *și în sat și în munte de nou...*"[9]. Dintr-o inscripție săpată în lemnul monumentului de la Muncel aflăm că în „*1790 luna maiu s-au prefinoit biserica din lemn prin mine, Radu Petre meșterul de lemn de la Ogna*". În primii ani ai secolului al XIX-lea"... *s-a zidit de* iznov"... monumentul de lemn de la Așchileul Mic și care domină așezarea de pe înălțimea dealului.

Dincolo de mărturiile scrise, pe plaiurile clujene s-au păstrat și numeroase monumente istorice de lemn, dovezi incontestabile ale fidelității meșterilor față de moștenirea artistică a înaintașilor, față de tradițiile constructive cărora le transmiteau autenticitatea.

Analiza propusă, în prezentul articol, a formelor de plan cuprinde un număr de 65 monumente de arhitectură, obiective ce se înscriu în opt variante tipologice. Nu sînt cuprinse aici monumentele din: Ticu Colonie, Sălișteа Nouă, Ciucea, provenite din județul Sălaj, de la Tămajda, Buzaș și respectiv Gălpîea: ca și lăcașurile de lemn care, deși sînt vechi, nu au fost trecute în lista monumentelor istorice din cauza modificărilor ce li s-au adus, exemple fiind Moldovenești, Filea de Sus, Ciuleni, Cojocna, Osoi, ș.a. (situație asupra căreia va trebui să se revină). Au fost cuprinse în discuție, deși nu mai există, lăcașul de la Mărtinești, demolat, din eroare, în 1977, ca și cel al fostei mănăstiri Nicula, ars în 1973, și înlocuit prin cel de la Năsal-Fînațe).

Planul dreptunghiular cu absida decroșată poligonală cu cinci laturi, întîlnit, cu frecvență, în toate provinciile istorice românești[10], strînge la un loc aproape jumătate (30) din aceste construcții istorice clujene (monumentele din: Agîrbiciu, Așchileu Mare, Așchileu Mic, Bădeni, Berchieșu, Bica, Chidea, Chiuești, Crișeni, Dealu Negru, Dîncu, Dîngău Mic, Finișel,

[6] Carte aflată în patrimoniul parohiei Bica.

[7] Carte văzută aici în 1971, O însemnare așternută pe filele ei, în 1840, cerea să fie păstrată cu grijă fiind prima tipăritură de Apostol în limba română.

[8] Cartea se află acum în Biblioteca Academiei R.S.R., Filiala Cluj, BRV. 257.

[9] Ilie Corfus, *Însemnări de demult*, Ed. Junimea, Iași, 1975, p. 192.

[10] Eugenia Greceanu, *Tipologia bisericilor de lemn din zona centrală a Transilvaniei*, în „Monumente istorice". Studii și lucrări de restaurare", București, 1969, p. 34—40; I. Cristache-Panait și Titu Elian, *Bisericile de lemn din Moldova* în „BMI.", 2/1972, p. 45; I. Cristache-Panait, arh. Fl. Dimitriu, *Bisericile de lemn ale Banatului*, Timișoara, 1971, p. 11; Radu Crețeanu, *Bisericile de lemn din Muntenia*, Ed. Meridiane, București, 1968.

http://patrimoniu.gov.ro

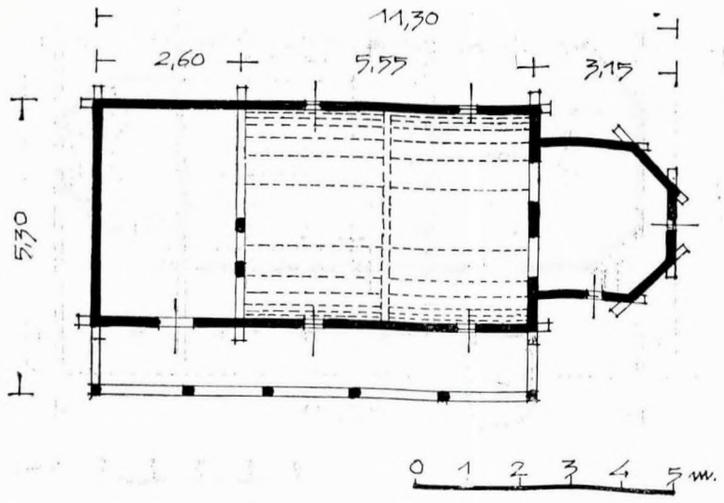

Fig. 2. Monumentul de lemn din Păniceni. Plan.

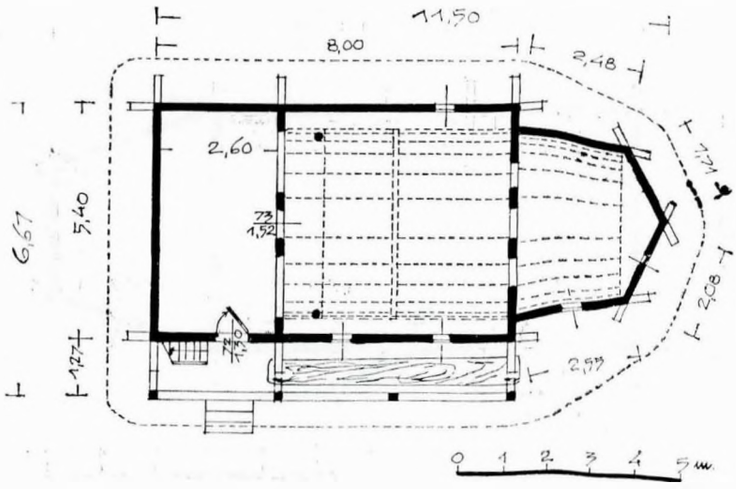

Fig. 4. Monumentul de lemn din Sic. Plan.

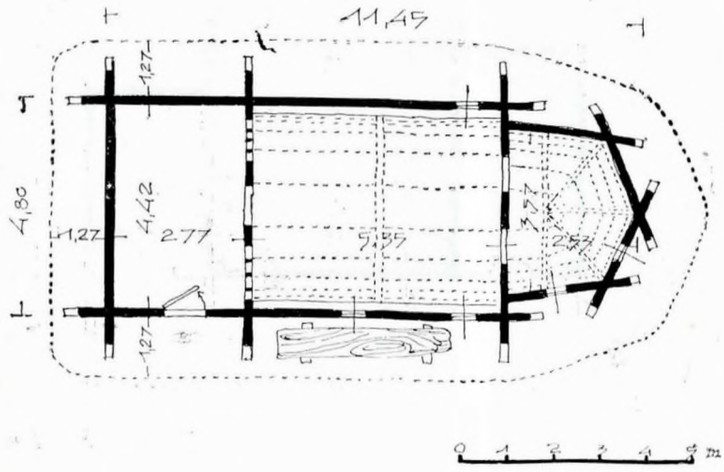

Fig. 3. Monumentul de lemn din Vechea. Plan.

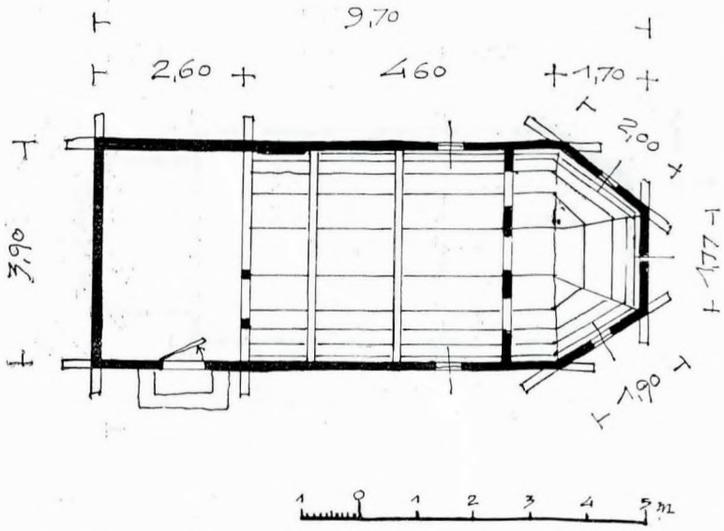

Fig. 5. Monumentul de lemn din Leurda. Plan.

Frata, Ghirolt, Livada, Măgura Ierii, Mărtinești, Muncel, Muntele Rece, Ocolișel, Păniceni, Pintic, Sălișca, Sălișteː, Silvaș, Sînpaul, Someșu Rece, Surduc, Tăuți. De același plan sînt lăcașurile din Ciuleni, 1707, Moldovenești, 1744, Cojocna, refăcut 1796 și ulterior. Amintim că aceeași formă de plan o înfățișa lăcașul din Năoi, prăbușit în 1971). Edificatoare pentru vechimea și persistența acestei forme de plan sînt nu numai prezența sa în toate părțile județului, pînă în satele de pe crestele munților, exemplu ales fiind Muntele Rece, dar și durata și urmărirea pe trei secole de istorie în limitele cronologice ce ne sînt oferite. Pornind, astfel, socotirea vremii de la Berchieșu[11], 1656, la Sălișca, 1680, la Păniceni, același secol (anul 1730 săpat pe o bîrnă la exterior, în stînga intrării, indică probabil construirea sau reparația turnului-clopotniță), ajungem la etitoriile tîrzii, din al XIX-lea veac, de la Șutu[12], din 1858, sau de la Dîngăul Mic, din 1862, sat greu de aflat printre dealuri (Tradiția construirii din lemn a lăcașului de cult s-a păstrat, în satele de munte, și în secolul nostru, exemplu grăitor fiind cel din Mărcești (comuna Rîșca), edificat în 1946).

Pe teritoriul județului Cluj a rezistat timpului cel mai mare număr de monumente cu plan dreptunghiular a căror absidă, decroșată poligonală, prezintă particularitatea unghiului în ax. Dintre cele unsprezece obiective cu această formă[13] amintim remarcabilele realizări de la Sălișteа Veche, ale cărei începuturi se pot apropia de finele secolului al XVI-lea, de la Vechea, care, în 1726, reînnoia lăcașul străbunului schit din apropierea Clujului[14], ca și edificiul de cult, din 1731, al puternicii comunități românești de la Sic[15]. Absidei poligonale cu unghi în ax, prezentă în așezări transilvănene, adesea foarte izolate, dar și la sud și răsărit de Carpați[16], cercetările recente de teren[17], la care se adaugă unele rezultate ale săpăturilor arheologice din Scheii-Brașovului[18], vin să-i confirme izvodul în arta meșterilor locali[19].

[11] *Sematism*, Blaj, 1900, p. 262.

[12] Ridicată în locul celei atestate de conscripția lui Bucov, cf. V. Ciobanu, Op. cit., p. 639.

[13] Aghireș, Apahida, Bucea, Nadășu, Sălișteа Veche, Sic, Stolna, Tioltiur, Tîrgușor, Turea, Vechea.

[14] I. Cristache-Panait, *Semnificația istorică și valoarea artistică a bisericii de lemn din Vechea* (jud. Cluj), în „R.M.M. — M.I.A.", 2/1976, p. 52.

[15] Monumentul înlocuia atunci edificiul anterior. În secolul al XVIII lea era sediul de protopopiat, după cum atestă însemnarea din 1767 de pe un exemplar din Evanghelia de București, 1760, aflat în casa parohială de la Buza, județul Cluj.

[16] Amintim, în acest sens, monumentul de lemn din Gura Văii (fost Răpile), județul Bacău, dar mai semnificativ lăcașul de lemn, rămas în plină cîmpie, la Poiana (com. Ciulnița).

[17] I. Cristache-Panait, arh. Marinel Daia, *Biserica românească din Săndulești (jud. Cluj)*, în „B.M.I.", 2/1974, p. 36.

[18] Luminița Munteanu și Mariana Beldie, *Rezultatele cercetărilor arheologice de la biserica Sf. Nicolae din Scheii-Brașovului — etapa 1975*, în „Revista muzeelor și monumentelor — Monumente istorice și de artă" 1/1976, p. 52—56.

[19] Afirmația făcută de prof. Virgil Vătășianu, cu patru decenii în urmă, în *Biserici vechi de piatră din județul Hunedoara*, Cluj, 1929; afirmație discutată de Eugenia Greceanu, *Influența gotică în arhitectura bisericilor românești de zid din Transilvania*, în „S.C.I.A.", tom 18, 1/1971, p. 39.

http://patrimoniu.gov.ro

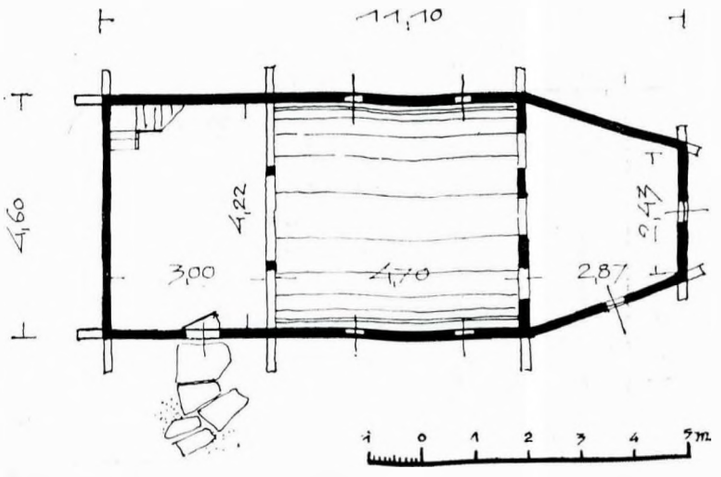

Fig. 6. Monumentul de lemn din Ticu-sat. Plan.

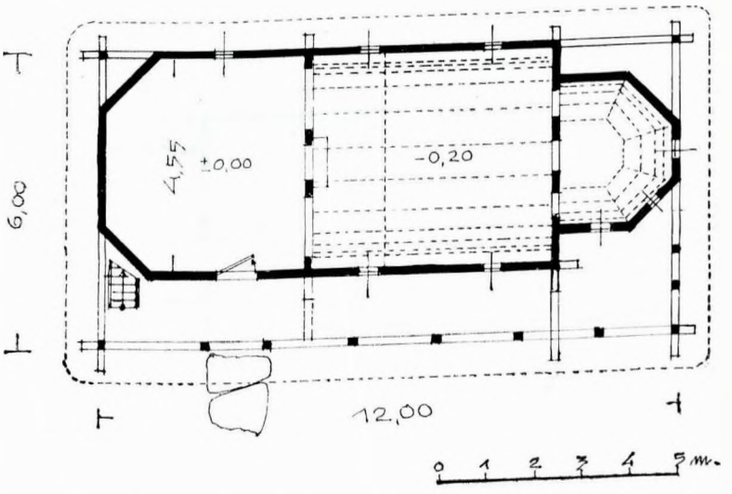

Fig. 8. Monumentul de lemn din Păduriș. Plan.

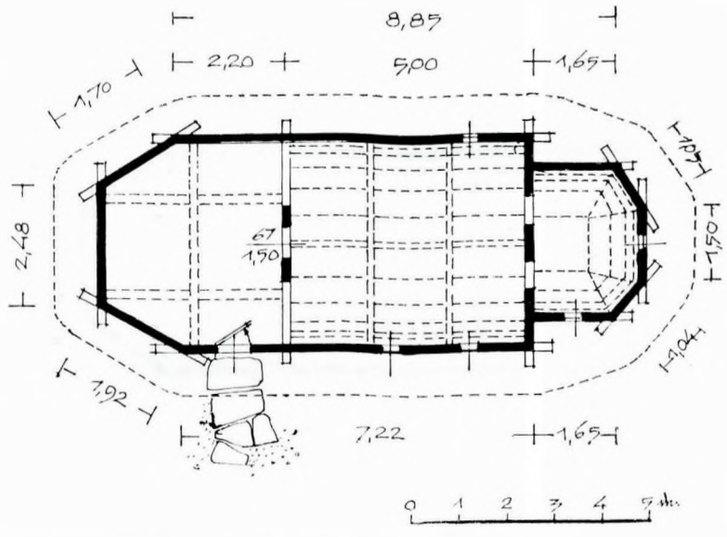

Fig. 7. Monumentul de lemn din Gârbou-Dejului. Plan.

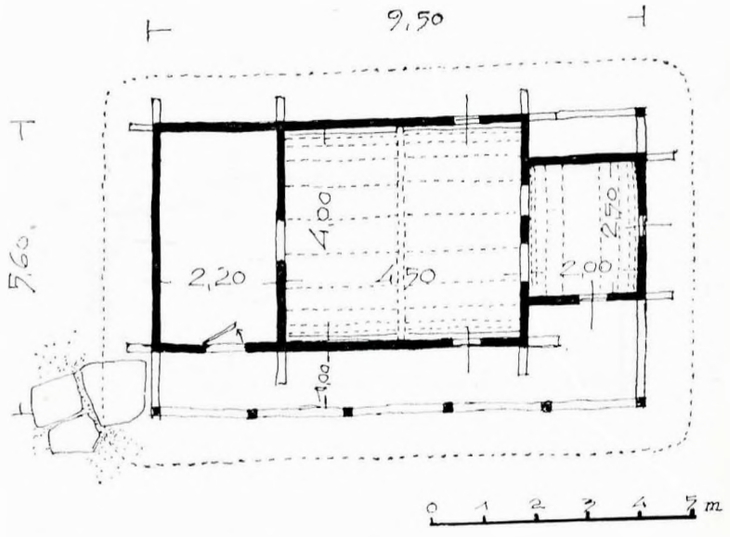

Fig. 9. Monumentul de lemn din Calna. Plan.

Planul dreptunghiular cu absida nedecroșată poligonală (cu trei, cinci sau șapte laturi), unanim socotit a fi unul din tipurile primare, întîlnit pe întreg cuprinsul țării[20], este reprezentat, în zona preocupărilor noastre, de șase edificii[21]. Celui de la Leurda, unde se ajunge anevoios, străbătînd adînca vale a Sălătrucului, tradiția îi fixează începuturile în veacul al XV-lea, mai păstrîndu-se despre el știrea că, după alte peregrinări, a ajuns aici cu 50 de ani în urmă de pe „dealul Podului". Pentru edificiul străvechi de la Ticu-sat inscripția consemnează: „ano d/o/mi/ni/ 1641 vacon zidirii".

Nouă monumente de lemn clujene[22] au comună forma de plan dreptunghiulară cu o absidă răsăriteană decroșată poligonală și partea de vest tot poligonală. Am ales, pentru nominalizare, armoniosul edificiu, din 1600, de la Năsăl-Fînațe[23] (acum la Nicula), pe cel, de aceeași vîrstă, de la Gîrbou-Dejului[24], iar în vecinătățile Cheilor Turzii, monumentul de la Păduriș, dăltuit, în 1750, de vestiți meșteri din Aghireș. Menționînd că această formă de plan se regăsește pe întreaga arie românească[25], îmbrăcată de numeroase monumente moldovene[26] sau din cele ale județului Bistrița-Năsăud[27], că influența sa a trecut în arhitectura de zid, i-am conturat — se poate spune — îndestul deosebita semnificație istorică.

Decît semnalarea în ultima vreme a numeroase exemple de construcții a căror absidă răsăriteană are forma pătrată[28], socotim a fi, mai importante, în aprecierea acestei structuri tipologice, rezultatele cercetărilor arheologice obținute la Dăbîca, Ilidia, Streisîngiorgiu[29], și care, confirmînd vechimea

[20] Radu Greceanu, *Op. cit.*, p. 11; I. Cristache-Panait, arh. Fl. Dimitriu, *Op. cit.*, p. 9—10; I. Cristache-Panait, arh. Marinel Daia, *Noi rezultate ale cercetării arhitecturii de lemn din județul Sălaj*, în „R.M.M. — M.I.A." 1/1976, p. 76.

[21] Leurda, Șardu, Ticu-Sat (absidă cu trei laturi); Sumurduc și Berindu (cinci laturi); Bonț (șapte laturi).

[22] Cutca, Gîrbou Dejului, Lacu, Năsal-Finațe, Nicula, Pădureni, Sava, Simboieni, Sîntejude.

[23] Construit la Țop (azi Pădureni, com. Mintiu Gherlii) a fost strămutat, în 1935, la Năsad-Finațe, iar, în 1971, la mănăstirea Nicula (în locul celui care a ars).

[24] Monumentul ajuns în stare de ruină a fost restaurat în 1975.

[25] I. Cristache-Panait, arh. Marinel Daia, *Noi rezultate ale cercetării arhitecturii de lemn din Sălaj* „R. M.M. — M.I.A.", 1/1976, p. 76.

[26] I. Cristache-Panait, Titu Elian, *Op. cit.*, p. 45.

[27] I. Cristache-Panait, Ion Scheletti, *Monumentele de lemn din jud. Bistrița-Năsăud în lumina istoriei*, în „B.M.I.", 1/1975, p. 69—71.

[28] Eugenia Greceanu, *Tipologia bisericilor de lemn*, p. 51, 53—55; I. Cristache-Panait, Ion Scheletti, *Bisericile de lemn din Sălaj*, în „B.M.I.", 1/1971, p. 36; I. Cristache-Panait și arh. Marinel Daia, *Op. cit.*, p. 76; I. Cristache-Panait, arh. Ion Scheletti, *Monumentele de lemn din jud. Bistrița-Năsăud* „B.M.I.", nr. 1, 1975, p. 72; Datele contrazic afirmația despre existența sporadică a acestei forme de plan ca și despre apariția sa ca urmare „a unor permanente căutări de soluții noi", susținută de Grigore Ioneseu, *Tipologii specifice ale clădirilor populare din lemn*, în „R.M.M. — M.I.A.", 2/1977, p. 36.

[29] Șt. Pascu, M. Rusu și colab., *Cetatea Dăbîca*, în „Acta Musei Napocensis", IV, 1968, p. 169; Ștefan Matei, *Cîteva considerații privind arhitectura romanică în Banat*, în „Banatica", II, Reșița, 1973, p. 315, 319; Radu Popa, *Streisîngiorgiu. Mărturii de istorie românească din secolele XI—XIV în sudul Transilvaniei*, în „R.M.M. — M.I.A.", 1/1978, p. 29—30 și nota 83.

http://patrimoniu.gov.ro

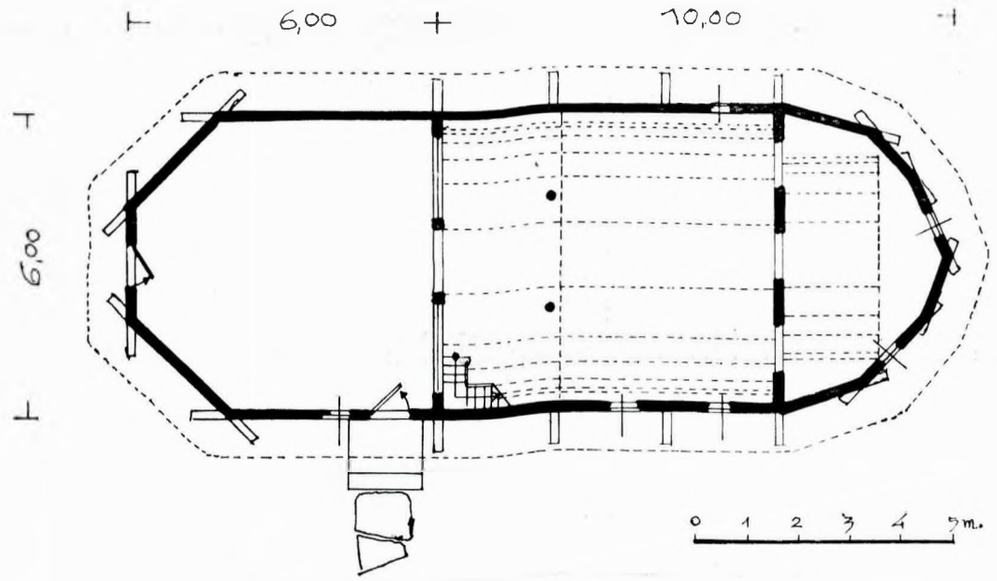

Fig. 10. Monumentul de lemn din Năsal. Plan.

acestei structuri tipologice[30], îndreptățesc totdeodată afirmația privind transpunerea ei în zid după modelul în lemn[31]. În ceea ce privește prezența în perimetrul clujean a acestei forme de plan (la monumentele din: Aghireș-Fabrică, adus de la Dumbrava, comuna Căpușu Mare, Calna, Cremenea, Măcău, Pruneni, Chesău — la ultimul, absida prezintă tendințe spre trapez), următoarele aspecte le găsim semnificative: aflarea la Oșorhel, în 1965, pe unul dintre dealurile învecinate Bobîlnei, a ruinii, dispărute apoi, a străvechiului lăcaș de cult al așezării, cu absida pătrată, databil în secolul al XVI-lea[32]; surprinderea spre sfîrșitul secolului al XVIII-lea, în munți la Rogojel (fostul district al Călățelelor), a reproducerii în zid a acestui plan (monument existent), după modelul lăcașului de lemn mistuit de foc ca și datarea certă, în secolul al XVII-lea, a două din construcțiile cu acest plan — Calna, din 1671; Cremenea din 1676.

Monumentul de la Dretea, din 1672, ca și cel de la Năsal, databil în același veac XVII, constituie, din punct de vedere tipologic, rezultatul îmbinării a două străvechi forme de plan, compunînd un dreptunghi cu absida răsăriteană nedecroșată poligonală, cu particularitatea unghiului în ax, și partea de vest tot poligonală[33].

Cu monumentul de la Straja a cărui absidă decroșată este realizată din două segmente de cerc, amintind înrîurirea arhitecturii de zidărie, încheiem distribuirea în grupe tipologice

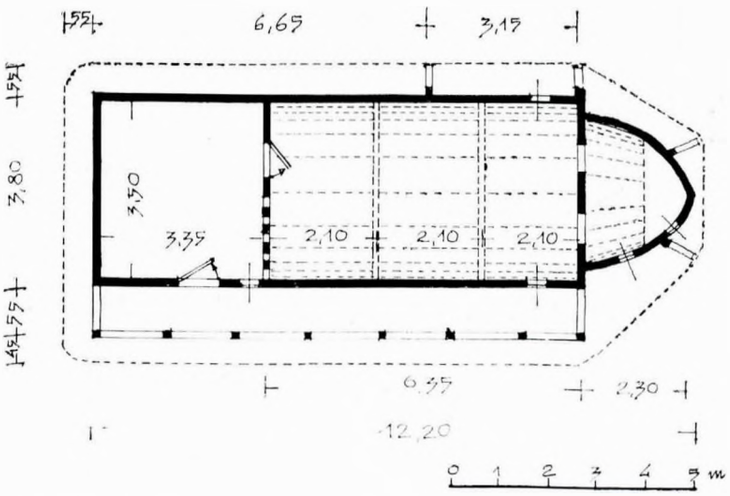

Fig. 11. Monumentul de lemn din Straja. Plan.

a construcțiilor populare de cult cu valoare istorică din județul Cluj.

Singuratice pe dealuri, atestînd vechile vetre sătești (ca Sîntejude sau Tîrgușor), edificatoare în ceea ce privește originea etnică românească a unor așezări ca Bădeni[34], sau Măcău[35], tezaur documentar pentru străvechi sisteme constructive și decorative[36], monumentele de lemn clujene reprezintă o cronică vie, evocatoare a existenței de veacuri a poporului nostru în această parte a României, a luptei pentru păstrarea ființei naționale.

[30] Pentru vechimea acestei forme de plan și a locului său în arhitectura bisericilor ortodoxe, vezi Ján Dekan, Josef Poulik, Velka *Morava*, Bratislava, 1976, p. 257.

[31] V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române*, vol. I, București, 1959, p. 73; Idem, *Istoria artei europene*, I, Ed. didactică și pedagogică București, 1967, p. 118—119.

[32] Pledează pentru această datare, în primul rînd, dimensiunile foarte mici, elementele decorative, urmele unei inscripții în limba slavă. În 1970 ruinele dispăruseră.

[33] Formă de plan întîlnită și la Crivina de Sus (Banat), 1677, ca și Strugureni, județul Bistrița-Năsăud, începutul secolului al XVII-lea, cf. I. Cristache-Panait, arh. Fl. Dimitriu, *Op. cit.*, p. 10 și respectiv, I. Cristache-Panait, arh. Ion Scheletti, *Op. cit.*, p. 64—66.

[34] Lăcașul românesc, din 1753, a rămas izolat, pe un deal din nordul așezării.

[35] Monumentul, databil cel mai tîrziu în secolul al XVII-lea, a rămas pe un deal de la marginea satului.

[36] Sisteme comune întregii arhitecturi populare românești, cf. Grigore Ionescu, *Op. cit.*, p. 30.

SUMMARY

Relying on historic information, the author points out the significance of the wooden monuments having been kept in the county of Cluj, and which are just a continuation of typological structures characterizing the foundations having been erected in ancient times.

All the 65 monuments which were analyzed are rectangular and comprise as many as eight typological categories, according to the shape of the Eastern apsis or the Western one. They represent an ancient tradition, being telling proofs of a particularly old civilization of wood and of the continuity and unity of the Romanian people in their ancestors' abode.

http://patrimoniu.gov.ro

CÎTEVA DATE DESPRE ACTIVITATEA COMISIUNII MONUMENTELOR ISTORICE

DAN MOHANU

Monumentele noastre au, fără îndoială, o istorie pe cît de frămîntată, pe atît de semnificativă.

Gîndiri înțelepte și pătrunzătoare ale unor personalități de prestigiu, de felul lui Al. Odobescu, D. Onciul, N. Iorga, Gr. Cerchez, N. Ghika-Budești, Gh. Balș, toată acea *„flanșă de cercetători și iubitori ai monumentelor"* de care vorbește Aurelian Sacerdoțeanu evocînd activitatea Comisiunii Monumentelor Istorice[1], au redeschis într-un sens cu mult mai nobil altarele vechilor ctitorii, redînd monumentelor noastre înțelesurile adînci și eterne, luptînd pentru salvarea lor.

Din păcate însă, inerțiile au continuat și, ceea ce nădăjduia să realizeze Iorga prin *Sfaturile pe întunerec*, a rămas ecoul îndepărtat sau nedeslușit al unui mare strigăt[2]. Așa se face că o arhivă de felul celei a Comisiunii Monumentelor Istorice a putut fi lăsată într-o nedreaptă părăsire, descompletată și ignorată de-a lungul a cîtorva decenii. Ceea ce mai există nu a fost temeinic studiat și — ceea ce ar fi fost întîi de toate necesar — pus în bună stare de conservare.

Am răsfoit prin sondaj[3] cîteva din dosarele cu file prăfuite, subțiate și fragilizate de vreme, ce au supraviețuit din vechea arhivă a Comisiunii Monumentelor Istorice. Referate, scrisori, devize, adnotări, procese verbale, oferte se succed într-un spectacol aparent șters, plin de acea lehamite birocratică ce învăluie adeseori noile acte și documente. Privite în ansamblu, reînviate de bunăvoința și imaginația noastră, aceste documente reconstituie în modul cel mai amănunțit și mai cinstit viața Comisiunii. Comparată cu ceea ce s-a publicat în „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice" și în „Anuarul Comisiunii", arhiva reprezintă materialul brut, cu neașteptate amănunte de culise, cu detalii de ordin economic, administrativ, organizatoric ce treceau în chip firesc neobservate sau neimportante pentru contemporani. Din rămășițele acestei arhive s-ar putea alcătui un studiu amănunțit asupra modului în care își desfășura activitatea o instituție al cărei stindard a fost, neîndoielnic, ideea salvării tezaurului nostru de monumente istorice.

Preocuparea pentru salvarea și restaurarea monumentelor noastre a parcurs un drum greu, împovărat de neînțelegeri și indiferențe, de numeroase greutăți materiale. Ceea ce vreau

Fig. 1. Biserica Domnească din Curtea de Argeș. Imagine din timpul restaurării „... se vor desființa turlele de scînduri acoperite cu tinichea care s-au făcut — nu este demult — precum și construcția informă din fața intrării care nu au nici o legătură cu clădirea primitivă a bisericii".

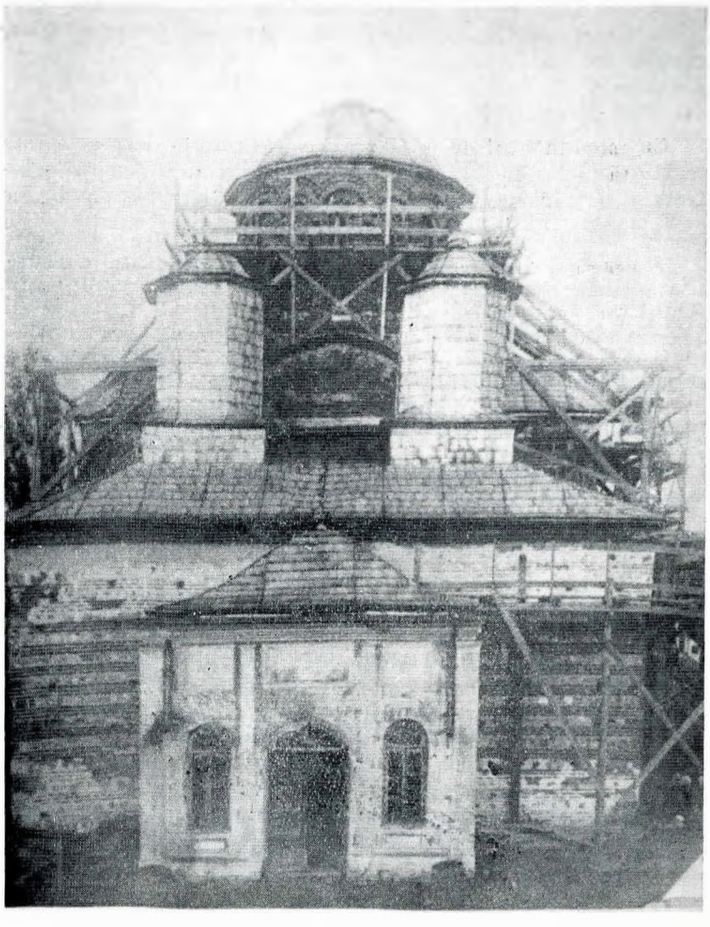

[1] Aurelian Sacerdoțeanu, *Comisiunea Monumentelor Istorice la 80 de ani*, „Buletinul Monumentelor Istorice", nr. 3, 1972.

[2] „Lăsăm să decadă, să se distrugă atîtea lucruri a căror importanță n-ar fi greu s-o înțelegem, dacă ne-am opri un singur moment asupra lor. Cîte case strălucite nu s-au risipit, ajungînd depozite de grîne, grajduri poate, locuințe rău îngrijite ale unor oameni cari nu sînt în stare să le prețuiască, după o expropriere care trebuia făcută nu în grabă, de o administrație nepregătită și cu preocupări demagogice, ci cu grija de a nu strica nimic din gospodării, din care cele moldovenești, vechi de secole,. meritau fără îndoială tot respectul și toată prețuirea" (*Ce e o hîrtie* veche, p. 35). Vezi și *Ce s-a făcut pentru arhivele noastre*, p. 40, N. Iorga, *Sfaturi pe întunerec*, Ed. militară, 1977.

[3] Cercetarea noastră datează de la finele anului 1977.

http://patrimoniu.gov.ro

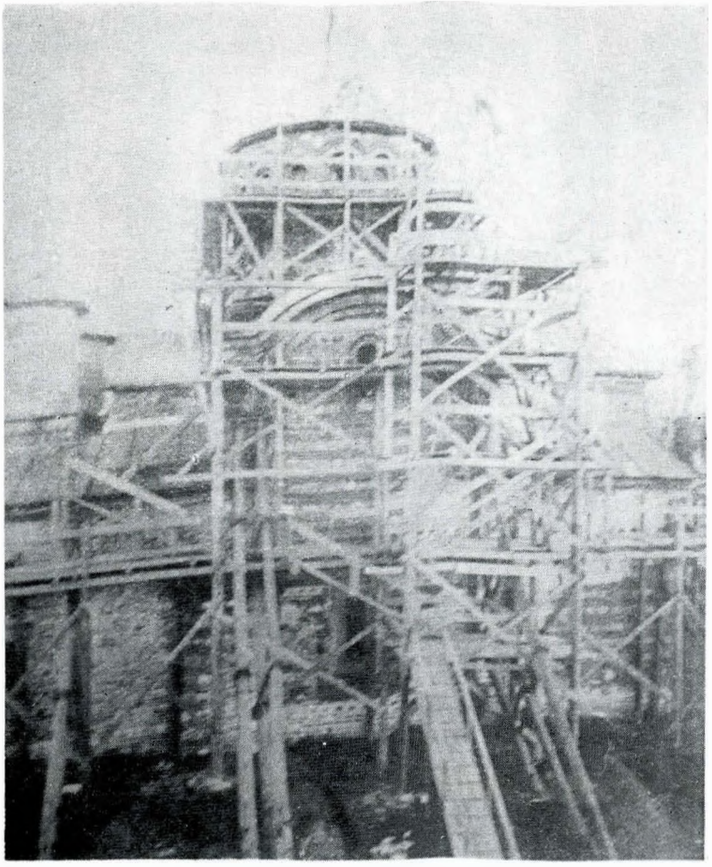

Fig. 2. Biserica Domnească în timpul restaurării.

să subliniez este faptul că, trăgînd învățăminte în chip obiectiv din aspectele bune și rele, din reușitele și erorile unei instituții cum a fost Comisiunea Monumentelor Istorice, putem croi un drum nou, cu perspective mult mai largi și mai înțelepte în ceea ce privește soarta patrimoniului nostru artistic.

Spicuind cîteva documente din arhiva Comisiunii, ne-am propus în cele ce urmează să ilustrăm soarta unor monumente.

I

Biserica Domnească din Curtea de Argeș are pentru noi valoare de simbol. Ne gîndim, desigur, înainte de toate la istoria marilor Basarabi, întemeietori de țară, pentru amintirea cărora zidurile bătrînei ctitorii pot deveni imagine heraldică, asemenea pajurei cu două capete. Vechile ziduri ale bisericii Domnești sînt, în același timp, un neîntrecut simbol pentru formarea și impunerea unei concepții românești în restaurare opusă metodei împămîntenite de Lecomte Du Nouy[4].

Gîndirea înțeleaptă, pornită din adîncă simțire românească, s-a impus. Iată cum apar cumințenia și noblețea acestei gîndiri într-o scrisoare adresată de Gr. Cerchez și N. Ghika ministrului Cultelor:

3 mai 1910

D-le Ministru,

Conform însărcinării ce ni s-a dat în urma ședinței Comisiunii Monumentelor Istorice am examinat la fața locului Biserica Domnească din Curtea de Argeș și am constatat că stricăciunile ce prezintă această biserică și cari au produs zvonul că amenință cu căderea și urmează să fie dărîmată nu mai sunt așa periculoase în urma proptirilor cari s-au făcut și cari dacă se vor întreține în bună stare pot feri biserica de prăbușire.

Aceste stricăciuni au provenit mai ales din pricina apei care a pătruns prin învelitoarea care n-a fost întreținută la vreme. Apa nu numai că înmuind zidăriile bolților și arcurilor au slăbit rezistența lor, dar înghețînd iarna le-a dezgrădinat. La aceasta s-a mai adăugat și greșeala care i-a făcut de a tăia coardele de lemn care slujeau la nimicirea împingerii bolților.

În momentul de față învelitoarea care este de tinichea se află stricată aproape pretudindeni și cum ne aflăm în sezonul ploilor, va trebui fără nici o întîrziere a se repara această învelitoare pentru a opri cel puțin de acum înainte pătrunderea apei în interior și progresarea stricăciunilor.

Va trebui în urmă să se facă lucrările de consolidare care socotim că se pot face fără a dărîma aproape nimic din construcție, păstrînd chiar zugrăveala în starea în care se află azi.

Proiectul acestor lucrări de consolidare îl vom studia cu amănuntul și vom avea onoarea a vi-l spune îndată ce va fi gata. Părerea subsemnaților este chiar că ar fi bine să nu se facă nici o altă restaurare acestei biserici în afară de lucrările de consolidare și refacerea învelitoarei conservînd astfel biserica așa cum s-a păstrat într-atît îndelung de ani, cu caracterul ei de vechime și cu zugrăveli astfel cum sunt făcute.

Bineînțeles că se vor desființa turlele de scînduri acoperite cu tinichea care s-au făcut — nu este demult — precum și construcția informă din fața intrării cari nu au nici o legătură cu clădirea primitivă a bisericii.

Primiți...

Gr. Cerchez
N. Ghika

Fig. 3. Biserica domnească din Curtea de Argeș „... ar fi bine să nu se facă nici o altă restaurare acestei biserici în afară de lucrările de consolidare și refacerea învelitoarei conservînd astfel biserica așa cum s-a păstrat într-atît îndelung de ani, cu caracterul ei de vechime și cu zugrăvelile astfel cum sînt făcute".

Restaurarea Bisericii Domnești din Curtea de Argeș a fost cea dintîi bătălie cîștigată în lupta pentru impunerea unei concepții sănătoase în ceea ce privește monumentele, izvorîtă din pricepere și bun simț, precum și dintr-o adîncă înțelegere a artei noastre vechi.

La ctitoria Basarabilor s-a desfășurat și una din importantele lucrări de restaurare a picturilor murale. Un document

[4] A se vedea Grigore Ionescu, *Începuturile lucrărilor de restaurare a monumentelor istorice în România și activitatea în acest* domeniu a arhitectului francez André Lecomte du Nouy", în „Revista muzeelor și monumentelor — monumente istorice și de artă", nr. 1, 1978, p. 63—70. Metoda la care ajunsese arhitectul francez și căreia i-au căzut victimă monumente românești de prim rang precum bisericile Trei Ierarhi și Sf. Nicolae din Iași sau Mitropolia din Tîrgoviște, era „... *dărîmarea monumentului și reclădirea pe același loc a unui edificiu nou care, conceput în stilul celui vechi n-a mai fost ținut să respecte nici formele întocmai și, cum se va vedea, nici dimensiunile celui vechi, deși după toate aceste monumente care au căzut pradă noii metode fuseseră executate în prealabil relevle exacte și minuțioase...*".

http://patrimoniu.gov.ro

Fig. 4. Conacul Goleştilor, „... loc de pelerinaj, altar de închinare pentru toţi Românii, care să se ducă acolo ca să se sfinţească din mările amintiri şi din tradiţiile dătătoare de puteri ale neamului nostru".

din 20 septembrie 1919 face cunoscută hotărîrea Comisiunii în legătură cu acest lucru:

„Avem onoarea a vă face cunoscută rezoluţia Comisiunii din şedinţa de la 8 sept. a.c. cu privire la restaurarea picturii bisericii Domneşti din Curtea de Argeş care trebuie să înceapă îndată sub conducerea D-lui Gr. Cerchez.

Onor Comisiunea aprobă modul de executare a lucrărilor efectuate sub direcţiunea D-lui Cerchez cum şi în principiu propunerile D-lui P. Antonescu hotărînd deocamdată ca pictorul să se mărginească numai a scoate la iveală restul picturilor vechi, fie prin spălare, fie prin extragerea picturilor suprapuse şi să le consolideze.

Cînd lucrarea aceasta va fi terminată Comisiunea va hotărî modul de completare a părţilor lipsă. După propunerea D-lui D. Onciul se hotărăşte a se aloca în bugetul Comisiunii suma de lei 50.000 anual din care se va plăti pictorul Norocea cu un salariu de 700 lei lunar, plus sporul de scumpete cuvenit funcţionarilor cu începere de la 1 aprilie 1919; 2 pictori ajutători cu un salariu fix lunar de 800 lei, un lucrător cu 200 lei lunar; pentru zidari şi materiale pictorul va face cererea aparte, după trebuinţă.

Pictorul va fi îndatorat să înainteze rapoarte detaliate lunar de mersul lucrărilor şi să anexeze schiţe şi fotografii.

Preşed. Onciul

Picturile murale din biserica Domnească au fost amănunţit relevate şi fotografiate. Este vorba de copii în acuarelă ce pot fi puse în legătură cu o bună tradiţie franceză. După cum se ştie, în cadrul preocupărilor sale pentru inventarierea şi restaurarea monumentelor franceze, Viollet le Duc a iniţiat o serie de copii după picturile murale, copii ce alcătuiesc astăzi surse documentare de o excepţională valoare.

Aşa cum aflăm din arhiva Comisiunii Monumentelor Istorice, în 1912 pictorul francez Neylies a executat o serie de relevee după picturile din interiorul bisericii Domneşti (4 profeţi, 4 evanghelişti şi medalioane). Mai tîrziu, pictorii Gh. Teodorescu şi I. Mihail au executat de asemenea relevee ale picturii.

Tot ceea ce priveşte restaurarea bisericii Domneşti din Curtea de Argeş a fost cuprins într-un volum al „Buletinului Comisiunii", apărut în 1923 şi închinat marelui istoric al neamului — Dimitrie Onciul[5].

[5] „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice", X—XVI, 1917—1923.

Fig. 5. Conacul Goleştilor. Imagine din pridvor.

II

Un alt moment asupra căruia ne oprim este **Cozia**. Despre soarta ctitoriei lui Mircea cel Bătrîn aflăm, de asemenea, fapte semnificative consemnate în arhiva Comisiunii.

În planul de lucru al anului 1929 Cozia se află printre priorităţi, alături de Dobrovăţ, biserica Sfinţilor şi cea a Cotrocenilor din Bucureşti. La Cozia, aşa cum rezultă din memoriul-deviz, se vor continua lucrările de curăţire şi reparaţie a picturii. Restaurarea, terminată în 1931, s-a datorat pictorilor G. Teodorescu şi I. Mihail.

http://patrimoniu.gov.ro

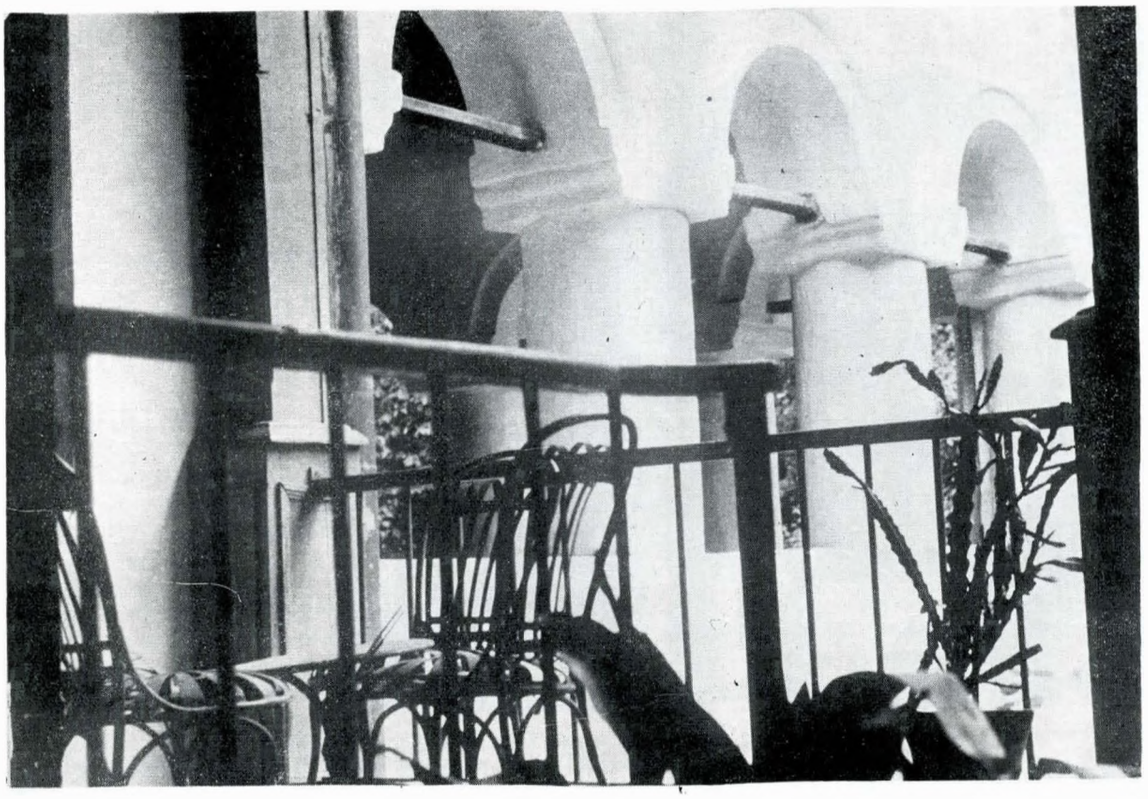

Fig. 6. Conacul Goleștilor. Foișorul.

Anul 1931 găsește Cozia într-o stare jalnică pe care o zugrăvește perfect scrisoarea adresată lui Iorga de către senatorul Lascarov Moldoveanu. Citim:

„S-a început de către Comisia Monumentelor Istorice restaurarea mănăstirii. Printre altele s-a început și acoperirea ei cu aramă. Dar nenorocirea e că la noi toate lucrările bune se opresc la jumătate. Așa s-a întîmplat cu această memorabilă biserică. Din lipsă de fonduri (?) o jumătate din biserică este acoperită cu carton gudronat, ba încă pronaosul nu e acoperit nici cu atît. Are o simplă pînză, zice-se impermeabilă, deasupra. Și ploaia a pătruns acum în biserică șurloind picturile lui Mircea, lui Neagoe și lui Constantin Brîncoveanu. O parte din această pictură din această cauză va trebui să cadă".

Referatul lui Horia Teodoru confirmă această stare de lucruri:

„În pronaosul bisericii, pe intradosul bolții cilindrice, apa a pătruns în trei locuri și anume în colțurile Est, Nord-Est și Nord-Vest, din fericire în locurile ocupate mai mult de ton neutru... Se poate să fie infiltrații și în naos".

Realitatea este neîndoielnică, în ciuda faptului că N. Ghika încearcă să tempereze, printr-o notă din 29 iulie 1931, vîlva stîrnită în jurul acoperișului Coziei. Desigur, Comisiunea Monumentelor era confruntată cu probleme copleșitoare. Lipsa fondurilor, vremurile grele ce au urmat declanșării războiului, lipsa unor lucrători specializați, dificultatea supravegherii muncitorilor pe șantiere, toate acestea făceau extrem de anevoioasă munca de salvare și restaurare a vechilor monumente.

La 29 martie 1933 arhitectul Atanasescu înaintează Comisiunii un memoriu asupra lucrărilor executate la Mănăstirea Cozia, fotografiile bisericii înainte și după restaurare, precum și mărturiile fotografice ale urmelor găsite din arhitectura originală.

În 1938 se întreprind lucrări de reparații la stăreție și chilii. Din mai 1941 există devize estimative referitoare la lucrările de refacere, consolidare și restaurare a paracliselor de la Miază-Noapte și Miază-Zi, de refacere a fîntînii din partea de Nord a mănăstirii, de întreținere și consolidare a stăreției, de reconstrucție a turnului-clopotniță.

Devizul estimativ din 18 octombrie 1941 ne vorbește despre lucrările de restaurare, consolidare și întreținere necesare pentru Bolnița Coziei.

Epopeea acoperișurilor nu se terminase. În martie 1944, după mai bine de doi ani de amînarea învelitorii pentru Bolnița Coziei, mănăstirea cere permisiunea ca monumentul să se acopere cu șiță impregnată „Soltz". Între timp, cartonul gudronat care acoperea și aici monumentul se rupsese. Ploaia pătrundea peste frumoasele picturi interioare ce alcătuiesc una din cele mai de preț mărturii ale artei românești din veacul al XVI-lea. În final, după încă un efort nereușit de a acoperi monumentul, de data aceasta cu olanele unui antreprenor din Călimănești, Bolnița Coziei primește un acoperiș de șindrilă impregnată în carbolineum. „Din cauza grelelor vremuri de război", cum spunea într-o scrisoare starețul.

III

În sfîrșit, ilustrînd destinul unor monumente, așa cum se reflectă în actele fostei Comisiuni a Monumentelor Istorice, ne vom opri asupra unui ansamblu arhitectural cu adînci rezonanțe în istoria noastră: conacul Goleștilor.

O schiță istorică expresivă ne oferă rîndurile Elenei Perticari Davila, anexate situației exproprierii caselor (2 iunie 1941):

„...Casa a fost clădită în anul 1634 (ca și biserica), lăsată moștenire lui Radu Golescu și acesta a lăsat-o moștenire fiului său cel mai tînăr, Dinicu, care se apropia mai mult de vederile democratice și patriotice ale tatălui său.

Dinicu și-a ilustrat viața prin opere de binefacere, a desrobit locuitorii, a înființat prima școală românească în acest cămin de cultură, în care a adus ca învățător pe Aaron Florian, după o călătorie făcută în străinătate în vremea exilului său...

Dinicu a fost, după cum știe o lume întreagă, un mare patriot, prieten statornic al lui Tudor Vladimirescu, a cărui mișcare a îmbrățișat-o și favorizat-o.

Dinicu Golescu, Constantin Radovici din Golești, cum îi zic unii, a fost căsătorit cu Zinca Farfara, ilustra femeie numită de contemporani „Mama Grachilor".

Au avut cinci copii: Anica, căsătorită cu Alexandru Racoviță, și patru băieți, cei patru frați Golescu, Ștefan, Niculae (Generalul), Alexandru și Radu, al căror rol însemnat în istoria Renașterii Române nu am nevoie să vi-l semnalez.

Ei au fost sufletul înfocat al revoluției de la 1848, jertfindu-și averea pentru îndeplinirea scopului ce-l urmăreau, vînzînd proprietățile ce le aveau și păstrînd numai moșia Golești. Iară mama lor a vîndut Gostavățul și alte moșii ce le aveau în Romanați, spre a ajuta cu banii ei acțiunea de propagandă a fiilor săi, scopul ce-l urmăreau însuflețindu-i încă prin marele ei suflet.

De la Coutrai, D-na Fanny Abaz scrie mamei mele vorbind de sforțările încercate de fiii săi pentru binele țării: „ils se sont

http://patrimoniu.gov.ro

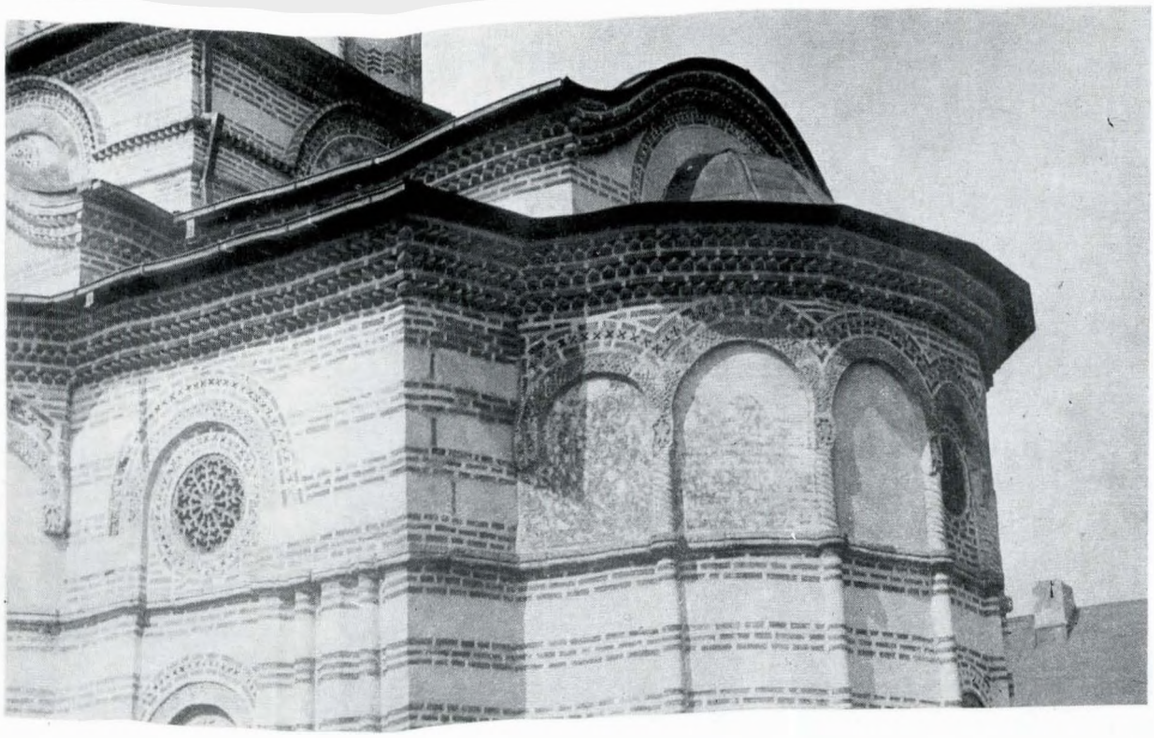

Fig. 7. Cozia. Biserica Mănăstirii.

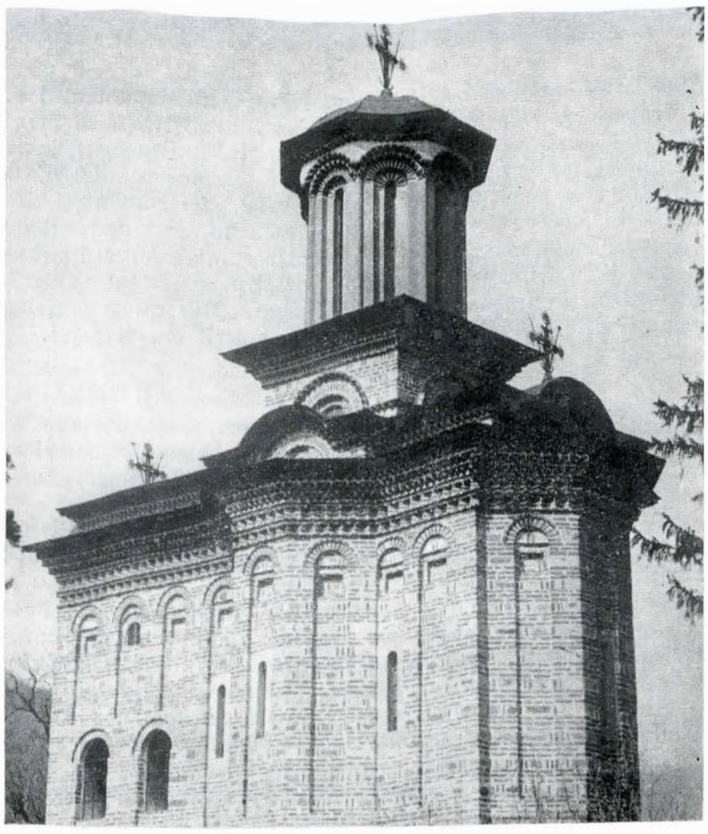

Fig. 8. Biserica bolniței, mănăstirii Cozia.

ruines a cette tache, mais je n'aurais pas voulu qu'ils ne l'eussent pas entreprise". (Scrisoarea depusă la Academia Română). Ea a fost exilată cu fiii săi. Cînd la tratatul de la Paris cele șapte puteri garante au încuviințat românilor dreptul de a-și alege un domn pămîntean. Niculae Golescu, care nu era un orator, dar a cărui părere și cuvînt erau precumpănitoare, fiind consultat, dădu ideea de a se întîrzia alegerea în Muntenia a unui Domn (la care fusese propus chiar el) pentru a aștepta alegerea Domnului din Moldova — Alexandru Ioan Cuza — ca la rîndul lor Munteniі să hotărască pentru alesul Moldovei și prin acest fapt să se facă Unirea Principatelor, la care se opuneau puterile protectoare (Et le tour était joué).

Lui Dinicu Golescu, marele patriot ale cărui virtuți au fost recunoscute, i s-a ridicat o statuie din inițiativa Băncii Naționale, statuie ce pe vremea aceea fu așezată într-o mahala a Bucureștilor — dar care azi se află așezată pe bulevardul pe care trec toți străinii și călătorii care sosesc prin Gara de Nord — neinaugurată pînă acum decît printr-un viscol puternic care, suflînd într-o zi de iarnă, a sfîșiat pînzele ce învăleau pe marele logofăt, descoperindu-l trecătorilor".

Casele din Goleşti au fost declarate monument istoric prin decretul regal din 30 iunie 1936. Cu toate acestea, aflăm că în 1939 „imobilul se distruge". Tot Elena Perticari Davila, într-o scrisoare din 25 mai 1941, ne zugrăvește tristul tablou al monumentului:

„În 1939 s-a dispus cumpărarea acestui locaș pe suma de un milion, actele au fost dresate, sunt înscrise la Tribunal și în Monitorul Oficial din mai, cred dar, cu toate că Statul e posesor, nu a intrat în posesie, deoarece nu a plătit moștenitorilor suma hotărîtă /.../.

În ultimul timp, au fost adăpostite în ea refugiați, apoi legionarii au venit, și-au făcut de cap, au smuls dușumelele, a luat foc și acoperișul și dacă nu se vor lua măsuri imediate de reparare casa va fi o ruină.

D-l Titeanu era însărcinat cu plata /.../ banii s-au volatilizat? Anul trecut cînd am fost la fața locului cu ministrul Budișteanu care hotărîse atît plata cît și reparațiile, acestea din urmă se ridicau la un total de 700 000 lei cu împrejmuirea, acoperișul și îngrijirea, restaurarea acaretelor din dosul casei".

Elena Perticari Davila, fiica Anicăi Davila, născută Racoviță, a fost cea care a pus mult suflet pentru salvarea conacului Goleștilor. Încă din 1910 a donat statului ceea ce i se cuvenea din casele Goleștilor cu condiția ca acesta să devină proprietarul casei și parcului, conservîndu-le ca monument istoric. Intenția era de a transforma conacul într-un *„muzeu al Renașterii naționale"*. Tratativele cu moștenitorii din familia Golescu anunțîndu-se lungi și anevoioase, singura soluție a fost *„exproprierea pentru cauză de utilitate publică"*. A urmat, de asemenea, anevoioasa căutare de fonduri pentru restaurare. Ținutul Bucegi — unde se afla conacul — nu putea oferi sume mari. Comisiunea Monumentelor avea în sarcina sa *„atît de multe lucrări de restaurare a bisericilor"*.

În 1941 Horia Teodoru a fost delegat pentru cercetarea caselor din Goleşti în vederea trecerii monumentului asupra Ministerului Apărării Naționale. În sfîrșit, anul 1942 a marcat începutul lucrărilor de restaurare, urmărite îndeaproape de către arhitectul Horia Teodoru.

Casa Goleștilor avea să devină — așa cum prefigura G. Moroianu într-o scrisoare adresată profesorului Fotino — *„loc de pelerinaj, altar de închinare pentru toți Românii, care să se ducă acolo ca să se sfințească din marile amintiri și din tradițiile dătătoare de puteri ale neamului nostru"*[6].

[6] Vasile Novac, *Despre începuturile muzeului Goleşti*, în „Museum", Muzeul Goleşti, 1974, p. 161.

http://patrimoniu.gov.ro

CRONICA CASTELULUI MEDIEVAL BÁNFFY DIN BONŢIDA, JUDEŢUL CLUJ

DR. AUREL LOŞONŢI

În arhive şi biblioteci există numeroase mărturii documentare despre existenţa castelului medieval al familiei Bánffy din Bonţida, aşezare veche de pe Someşul Mic, situată la o distanţă de 30 km, în partea de nord-est a municipiului Cluj-Napoca.

În aceste locuri se presupune că a existat încă înainte de anul 1070 o fortificaţie sau curte domnească, mărturie fiind ruinele de la locul numit „Pălută", cercetări arheologice viitoare putînd să precizeze în ce măsură a existat în acel loc o cetate.

De fapt Nicolae Olahus pomeneşte de mai multe cetăţi în diferite părţi ale Transilvaniei şi anume între izvoarele Someşului Mic, Crişului Repede şi Munţii Românilor (Alpes Valahorum), respectiv cetăţile Almaş, Gilău, Huedin, Oşorhei, Sic, Iclod, Mintiu, Olpret, Recea-Cristur şi Mihăieşti[1], multe din acestea datînd din perioada stăpînirii romane.

De asemenea, izvoarele scrise, cercetările istoricilor şi arheologilor dovedesc existenţa cetăţii Dăbîca, încă din secolul al X-lea, *castrum juxta flavium Samus positus*; în anul 1068 este atestată *urbs Doboca*, iar în 1210 *castrum Doboka*. În secolul al XIII-lea cetatea se pare că aparţinea banului Mykud. După ce a îndeplinit funcţiile unei cetăţi voievodale, a sfîrşit prin a fi cetate şi centru de comitat, înconjurată de ziduri puternice în formă de patrulater, din piatră fasonată, cu colţurile rotunjite; în secolul al XIV-lea decade brusc, odată cu mutarea capitalei comitatului la Bonţida[2].

Decăderea importanţei cetăţii Dăbîca încă la începutul secolului al XIV-lea şi mutarea sediului comitatului la Bonţida presupuneau existenţa unor importante clădiri, chiar fortificate în noua capitală de comitat. Dealtfel locul „Pălută" este un platou, înalt, cu laturi abrupte, în părţile de nord şi vest avînd înălţimea între 3—6 m.

Un alt argument care pledează pentru creşterea treptată a importanţei localităţii, în detrimentul cetăţii Dăbîca, îl constituie şi faptul că Bonţida, în anul 1205, era posesiunea lui Bánk Pál, voievod al Transilvaniei, iar capitlul de Alba Iulia a şi instalat aici preoţi dominicani care sînt atestaţi ca existenţi în Bonţida încă prin anul 1221[3]. În evul mediu timpuriu, Bonţida a fost proprietate regală şi aparţinea de ocna regală de sare de la Sic, ceea ce presupunea existenţa unor clădiri fortificate aici.

Istoricul Biró József susţine că Bonţida s-a dezvoltat în secolele XII şi XIII, dar invazia tătarilor, din anul 1241, a pustiit-o, rămînînd numai pietrele arse din zidul bisericii. Mai departe, afirmă că această biserică a fost reconstruită în semicerc, în timpul domniei regelui Béla al III-lea, şi nu-i exclus ca odată cu aceasta să fi fost ridicată şi vreo fortăreaţă la Bonţida, care *„nu este cunoscută, dar este posibilă"*[4]. Presupunerea este verosimilă mai ales că pe terenul din partea de sud-est al bisericii reformate a existat, pînă în secolul al XX-lea, o curie cu ziduri groase din piatră.

Istoricul maghiar Csánky Dezső afirmă, din documente scrise dar needitate, că în anul 1321 localitatea *Villa Bonchyda* era cel mai însemnat centru al comitatului Dăbîca. Aici comitatul îşi ţinea adunările şi tot aici exista un punct de vamă precum şi mori, aşezarea era *possessio regalis*, fără a primi încă privilegiul de *oppidum*[5].

În jurul anului 1366 Bonţida era localitate importantă după cum o atestă faptul că regele Nagy Lajos I a administrat personal procesul pentru diferendele de hotare ivite între Bonţida şi oraşul Sic.

În anul 1360, voievodul ardelean Imre dă o poruncă Conventului de la Kolozsmonoster să delimiteze graniţa între hotarele coloniştilor din Bonţida şi nobilii din Luna de Jos, ceea ce s-a şi definitivat în anul 1370. Şi în acest an localitatea figurează tot sub denumirea de *„Villa regalis, possessio regalis Bonchyda"*,[6] locuită de români şi maghiari,[7] realitate consemnată şi de alt document despre satul Aşchileu: *„Anonymus Belae R. Notaris, au juratu românii credinţa lui Tuhutum, pe carele şi l-au alesu domnu' (Tunc habitatores terrae videntes mortem domini sui — Gelou ducis Blacorum)*[8].

O mare însemnătate pentru dezvoltarea localităţii Bonţida a avut-o, încă la jumătatea secolului al XIV-lea, existenţa unor căi de comunicaţii între localităţi, marcate pe hărţile vremii. Astfel, din comitatul Turda se trecea uşor în cele megieşe, la Solnoc şi Dăbîca, unde documentele amintesc un număr relativ mare de drumuri, foarte importante, dintre care unele vechi, poate din vremea romanilor. Un „drum mare al sării" (Sohtus magwta) exista pe la anul 1366, care ducea de la Sic, adică de la Ocnele de sare din hotarele acestui sat, la Bonţida şi de aici mai departe pe Someş.

Prin anul 1370, un alt „drum mare" se desprindea din drumul sării mergînd de la Bonţida la Juc şi făcînd legătura între comitatele Dăbîca şi Cluj[9].

În anul 1400 localitatea, capitală de comitat, era denumită *„Civitas Bonchyda"*, ceea ce însemna că exista aici o cetate. Deci, se poate presupune fără nici o rezervă că în secolul al XIII-lea în Bonţida exista o cetate, o fortificaţie, dar condiţiile nu au favorizat o dezvoltare mai mare, dată fiind apropierea de alte centre urbane deja dezvoltate: Gherla şi Cluj.

În anul 1487 localitatea este atestată ca tîrg, *„Oppidum Bonchyda"*[10].

Din anul 1387 familia Bánffy a locuit în Bonţida aproape neîntrerupt. În prima jumătate a secolului al XV-lea s-a construit curtea-cetate de la Gilău pentru episcopii ardeleni, iar în anii 1438—1439, cetatea de la Beclean. Din aceeaşi perioadă datează şi castelul vechi fortificat al familiei Bánffy din Nuşfalău, judeţul Sălaj.

Evenimentele din anul 1437 au confirmat ulterior grija pe care au manifestat-o nobilii în ridicarea de fortăreţe, care

---

[1] Ştefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. II, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1979, p. 290.

[2] *Idem*, p. 256.

[3] Hodor Károly, *Doboka vármegye, Természeti és polgári esmertetése*, Kolozsvárt, 1837, p. 49 şi 682.

[4] Dr. Biró József, *A bonczhidai Bánffy-kastély, Erdélyi tudományos füzetek, Minerva Irodalmi és nyomdai müintézet Rt. nyomasa*, 1935, p. 1—36.

[5] *Idem*, p. 7.

[6] Biró József, *Oklevéltár*, I, C.C. XXV. sz., în articolul citat, p. 8.

[7] *Idem*, p. 465.

[8] I. Cav. Puşcariu, *Date privitoare la familiile nobile române*, Sibiu, 1892, Tiparul tipografiei arhidiecesane, p. 100.

[9] Ştefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. II, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1979, p. 317; după Zimmermann-Werner, *Urkundenbuch*, II, p. 118—119; *Károlyi család levéltára*, I, p. 231—234, Csánky Dezső, *Magyarország történelmi földrajza*, V, p. 681—682, 701, 702 şi 723.

[10] Ştefan Pascu, *Lucrare citată*, vol. II, p. 159.

http://patrimoniu.gov.ro

Castelul din Bonțida, fațada nordică, construcție plasată între bastioanele nord-est și nord-vest, datînd din anii 1650—1675

pînă la sfîrșitul secolului al XV-lea au apărut în foarte multe localități, ridicate pentru apărarea familiilor nobiliare și împotriva pericolului turcesc.

Cetatea-castel de la Bonțida prezintă o formă pătrată regulată, cu laturi închise avînd 1—2 etaje și bastioane la colțuri. În aripa vestică a construcției a fost inclus probabil și edificiul mai vechi cu ziduri late de 2 m și boltire în piatră la pivniță care, după constatările lui Filter Kamil, poate fi considerată ca existînd, ca și biserica reformată, din perioada reconstruirii ei, adică din secolul al XIII-lea. Această părere este susținută de componența materialului pietros, identic cu cel din cariera de piatră a Clujului, de mult timp epuizată. În exterior toate porțile sînt astupate cu zid.

Pentru cunoașterea arhitecturii feudale în vederea restaurării unor obiective s-au făcut între altele studii și la castelele din Bonțida, Mănăstirea și Gilău. S-a ajuns la concluzia că și la castelul din Bonțida construirea turnului și a bastioanelor s-a realizat după aceleași proiecte ca și castelele Lăzarea, Iernut și Aghireș. Aici se găsesc curți și grădini interioare. Palatul a avut multe colțuri, iar bastioanele nu au fost uniforme, locul și mărimea lor fiind fixate de meșteri constructori după acordul și gustul proprietarilor. După aceste asemănări, construcția curții nobiliare cu turn și bastioane cu siguranță s-a realizat în a doua jumătate a secolului al XV-lea[11].

În 1624 figurează, de asemenea, în documentele arhivei familiare, denumirea construcțiilor *„Bonczyda cum curia nobiliari"*. Felul în care sînt descrise cele patru colțuri, turnurile și edificiul înconjurat cu șanț, în care se dădea drumul la apă din albia Someșului Mic, atestă existența unei fortărețe datînd cu cel puțin două secole în urmă. O altă mărturie[12] din anul 1624 este aceea referitoare la șanțul cu apă alimentat de Someșul Mic, actualul canal al Morii, ca și la podul-mișcător, mlaștinile din jurul cetății, iar mai departe la cetatea-colonie din partea de sud-vest (lîngă biserica reformată). Această zonă se identifică cu construcțiile care s-au ridicat în secolul al XIII-lea.

Cea mai veche imagine păstrată a castelului din Bonțida apare mai tîrziu în tabloul lui Martin van der Meytens (1695—1770), înfățișînd portretul contelui Bánffy Dénes, șeful grajdurilor imperiale. Acest tablou a fost pictat în jurul anului 1742. De remarcat că în planul al doilea al portretului este vizibil un castel înalt, închis, patrulater, cu turnuri la colțuri și turn-portal. În partea nordică se observă urme de fortificații, iar la est edificiile unei presupuse cetăți. După părerea dr. Biró József reprezentarea ar corespunde structurii schiței cetății-castel Bonțida, de la începutul secolului al XVIII-lea, dar este neîndoielnic că Meytens niciodată n-a văzut Bonțida, el executînd pictura cu castelul numai după imaginea formată din descrierea orală a lui Bánffy Dénes.

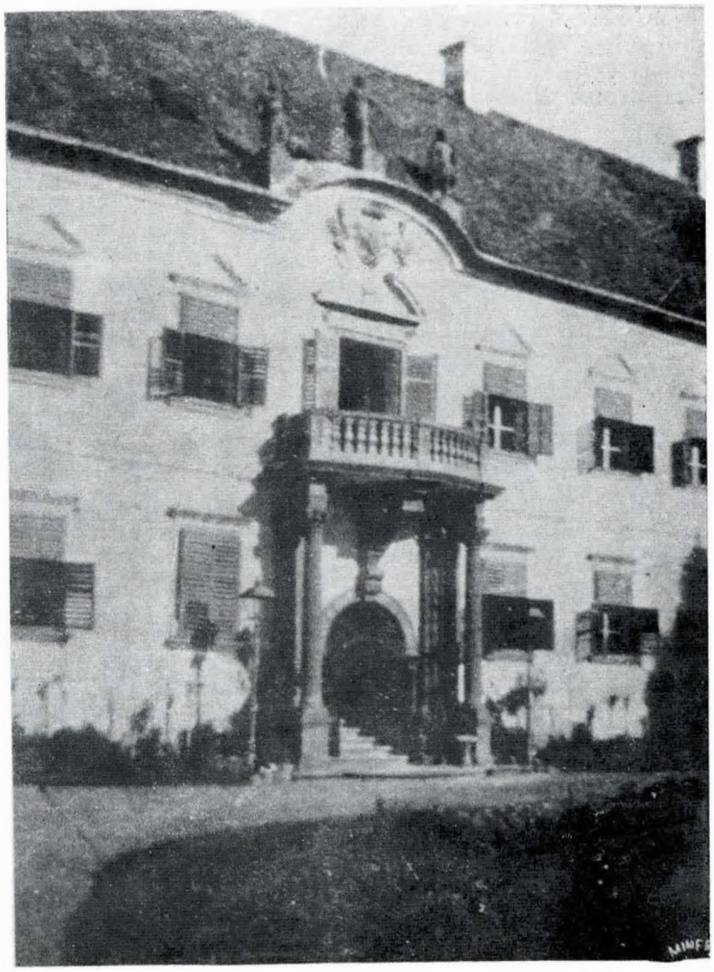

Aripa nordică a castelului, fațada interioară cu poarta lui Blaumann

Într-adevăr, turnurile din colțuri și turnul-portal de la mijlocul fațadei principale existau și în schița-plan a lui Léder József, de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, executată în vederea efectuării transformărilor. Turnul-portal a existat pînă în jurul anului 1816, cînd, datorită unor încercări nereușite de lățire, arcurile de boltă ale porții despicîndu-se, a trebuit total să fie demolat. Bánffy Dénes a reconstruit castelul. A fost una din figurile proeminente și talentate ale aristocrației ardelene, trăind în vremea muribundului „absolutism-duodec", despre care cu competență spunea Székfü Gyula, că *„i-a întrecut pe toți aristocrații din vremea lui prin eleganță, curaj și putere"*[13]. Forța continuă a lui Bánffy Dénes și activitatea lui au provocat gelozia celorlalte vîrfuri nobiliare inclu-

[11] B. Nagy Margit, *Varak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiek látták*, Editura Kriterion, Bukarest, 1973, p. 36 și 38.

[12] Biró József, *articol citat*, p. 12.

[13] Homan-Szekfü, *Magyar Történet*, V, 262, 1.

http://patrimoniu.gov.ro

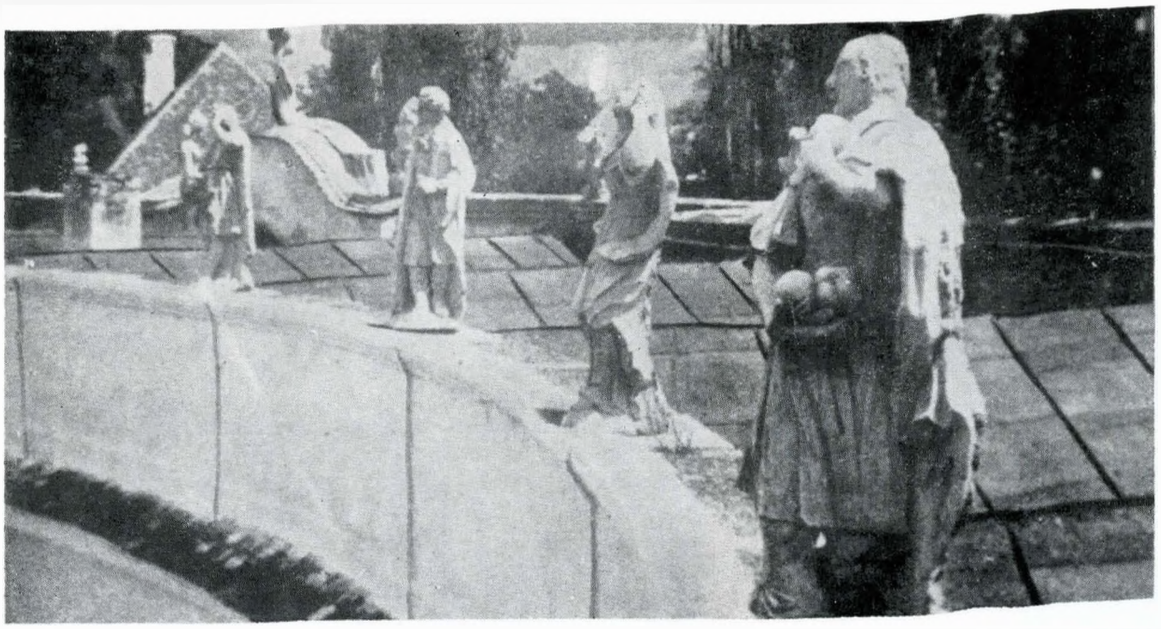

O parte din galeria de statuete sculptate de Nachtigáll János. La dreapta figura lui Ceres

siv a voievodului Transilvaniei Apaffy Mihály I, care în cele din urmă i-a semnat condamnarea la moarte, deși prin soția lui, Bornemissza Kata, Dénes era cumnat cu voievodul.

Despre detaliile edificiilor ridicate de el la Bonțida, nu s-au păstrat documente în arhiva familiei. Explicația este dată de dr. Biró József, care susține că arhiva de la Bonțida a fost distrusă în decembrie 1674 de către secuii răsculați, care au ars și prădat tot ceea ce au găsit în castelul nou, construit și mobilat cu multă pompă și lux. Cea mai mare pagubă o constituie însă și pentru prezent distrugerea, respectiv arderea arhivei existente aici din secolele XIV—XVII, în care se păstrau documentele familiei și o parte din celeale comitatului Dăbîca și care ar fi constituit cele mai timpurii izvoare privitoare la cetatea-castel de la Bonțida.

Bánffy Dénes a reconstruit cetatea-castel Bonțida din pietrele zidurilor cetății Dăbîca, afirmație aparținînd lui Rettegi György (1718—1784), apreciat ca cel mai bun scriitor de memorii din Transilvania, în secolul al XVIII-lea. Informația acestuia este autentică și importantă și prin aceea că în epoca războaielor cu turcii, cetatea-castel din Bonțida a făcut parte din rîndul celor mai bune fortificații din Transilvania[14]. Reconstrucția castelului din Bonțida a durat neîndoielnic pînă în jurul anului 1675, deci aproape 25 de ani; la această reconstruire nu a existat un plan unic sau schiță: imaginația bunicului și tatălui și apoi sigur cea a sa au imprimat ansamblului nota vremii.

În secolul al XVII-lea, în Ungaria și Transilvania reînviase tipul de cetate cu patru bastioane la colțuri. Pe fundamentele construcțiilor medievale timpurii s-au ridicat total sau parțial o serie de cetăți-castel ca cele de la Eger, Nagybieske și Bozók din Ungaria, precum și cele de la Iernut, Mediașul Aurit, Bonțida ș.a. din Transilvania[15]. Curtea strîmtă și aripile scurte ale castelului de la Iernut demonstrează că maestrul lor, Agostino Serena de la Veneția, — constructorul preferat al lui Rákoczi György —, la începutul reconstrucției nu se folosește de o schiță-plan, adoptată la începutul secolului al XVI-lea, ceea ce era similar și altor cetăți. Dealtfel, turnurile în formă pătrată de la Bonțida coincid și cu structura bastioanelor cetății de la Mediașul Aurit, realizată în perioada 1630—1647, de unde pare verosimilă începerea reconstrucției castelului din Bonțida în jurul anului 1650.

Se mai cunoaște că la Bonțida, castelul era încadrat la colțuri cu bastioane, fundamentul avîndu-l în formă de cerc, similară dealtfel cu restul castelelor ridicate sau reconstruite în secolul al XVII-lea. Castelele de la Iernut, Mediașul Aurit și Bonțida au trăsături comune și după felul în care s-au încheiat lucrările la partea superioară a ferestrelor, unde există bordură sprîncenată în triunghi, caracteristică stilului Renais-

Urnă ornamentată de la fațada exterioară a grajdului, sculptată de Nachtigáll János

sance. De aici se poate conchide că reconstrucția cetății-castel de la Bonțida a fost dirijată de italianul Agostino Serena.

În secolele XVI și XVII meșterii constructori ai orașelor din Ungaria și parțial din Transilvania sînt aproape exclusiv italieni și au împînzit teritoriile acestora cu tipul cetăților-castel din nordul Italiei. După toată certitudinea, castelul din Bonțida, în ultimă instanță, este cel mai apropiat ca stil de construcție de cel de la Mediașul Aurit. Finalizarea artistică însă la cel de la Bonțida este mult mai evoluată, mai senină. Organizarea fațadei este mai armonioasă, proporțiile sînt mai plăcute și explicații sigur că există. În primul rînd, restructurarea ansamblului a început după circa trei ani de la terminarea lucrărilor la castelul de la Mediașul Aurit și, în al doilea rînd, au intervenit gusturile lui Bánffy Dénes, mai evoluate,

[14] Kővary László, Erdély régiségei, 1852, p. 204—205.
[15] Varju Elemér, Magyar várak, Budapest, p. 10—11.

http://patrimoniu.gov.ro

Poarta manejului, opera lui Hoffmayer József și Simon

mai inventive și mai pretențioase. Tocmai de aceea Balogh Jolán afirmă că este greu să atribui castelului din Bonțida stilul baroc, deoarece la acest castel se găsesc și caracteristici predominante stilului Renaștere[16]. La reconstruire s-au alipit părți de clădiri existente. Plasarea celor patru bastioane, de mărimi diferite, demonstrează acest fapt. Bolta turnului din partea de sud-vest este mai înaltă, de asemenea există o încăpere cu boltă la semietaj, iar deasupra, acoperișul se sprijină pe ziduri înalte. Zidurile turnului din partea sud-vestică sînt de circa 3,3 m grosime, sala de la parter este joasă cu boltă în cruce față de bolțile-pupitru ale bastioanelor din partea dinspre nord. Este posibil ca dintre cele patru turnuri, mai timpuriu să fie bastionul din partea de sud-vest, cu diametrul de 9,4 m iar în perioada vieții lui Bánffy Dénes să fi fost construit cel din partea de sud-est, cu diametrul de 9 m. Cele din partea nordică au diametrul de 11,5 m (nord-est) și respectiv de 13,4 m (nord-vest). Zidurile lor sînt mai masive, bolțile mai joase, iar ferestrele mai mici. Nici prin plasarea lor și nici prin aripile de clădiri alăturate, de atunci sau de mai tîrziu, nu se poate schița un pătrat regulat. De aici apare o altă concluzie că bastioanele și construcțiile s-au realizat la restructurare pe zidurile cetății-castel ridicate în secolele anterioare.

Aripa din partea nordică, lungă de 50,4 m, reprezintă cu siguranță construcția lui Bánffy Dénes, păstrată pînă azi, și constituind o reușită unitate arhitectonică.

De la bastioanele care mărginesc aripa nordică pornesc înspre sud aripile clădirilor vechi. Aripa estică, ce a inclus turnul-portal, ducea pînă la bastionul sud-estic, cu lungimea de 60 m. Din aripa vestică, cea mai veche, numai 22 m mai există și era mai lată cu 5,6 m decît aripa estică. Aripa de sud, dintre cele două bastioane (sud-est și sud-vest), a fost demolată încă din secolul al XVIII-lea.

În planul parcului, întocmit de grădinarul Johan Cristian Erras din Marchegg, în care figura un parc la Bonțida în stil baroc francez, aripa răsăriteană era indicată ca edificată pînă la capăt, dar jumătatea aripei vestice era menționată ca distrusă prin ardere[17]. În partea sudică, în aceeași schiță, a lui Erras, exista o clădire cu un nivel de utilitate gospodărească închizînd astfel între ele bastioanele sudice.

Pe harta următoare, fără dată, semnată de Johan Roschkoschnik, privind domeniul Bonțida, făcută cu scopul de a delimita posesiunea între grofui Bánffy Dénes și baronul Bánffy Farkas, nu mai apare vizibilă aripa sudică a clădirii, iar cele din aripa estică au un alt plasament.

Frontul nordic privit din interior (adică dinspre sud) este cu 15 axe, iar la bastioane se deschid cîte trei ferestre. În secolul al XVII-lea, șirul ferestrelor nu a fost întrerupt. Partea centrală a aripei nordice avea scări, balcon la etaj, sculpturi.

Frontul nordic indică înspre bastioane o deviere în unghi ascuțit, axele marginale se îngustează, ceea ce demonstrează că bastioanele au fost construite mai înainte de secolul al XVII-lea.

La etaj, ferestrele prezintă, deasupra, un unghi, iar cele de la parter sînt ornamentate cu bordură de sprîncene orizontale, frumos profilate. Bordura-cordon nu a împiedicat finisarea maiestuoasă, liniștită și armonioasă a fațadei, ceea ce indică gustul lui Bánffy Dénes de orientare a clădirii spre castel și nu spre cetate cum dealtfel se întîmplă la Iernut și Mediești Aurit.

Bonțida, fără îndoială că a reprezentat în epocă unul din cele mai frumoase castele Renaștere din Transilvania, chiar dacă această concepție nu este scoasă din primul moment la lumină, datorită *„souvenirilor quasi cetate ale turnurilor"*, precum și adăugirilor de mai tîrziu în stil baroc-rococo, empire și romantic.

Stilul Renaștere, ieșit în evidență la ferestre, s-a păstrat la toate cele patru bastioane, ornamentîndu-le frumos și dîndu-le amprenta originalității. Această soluție se observă și pe

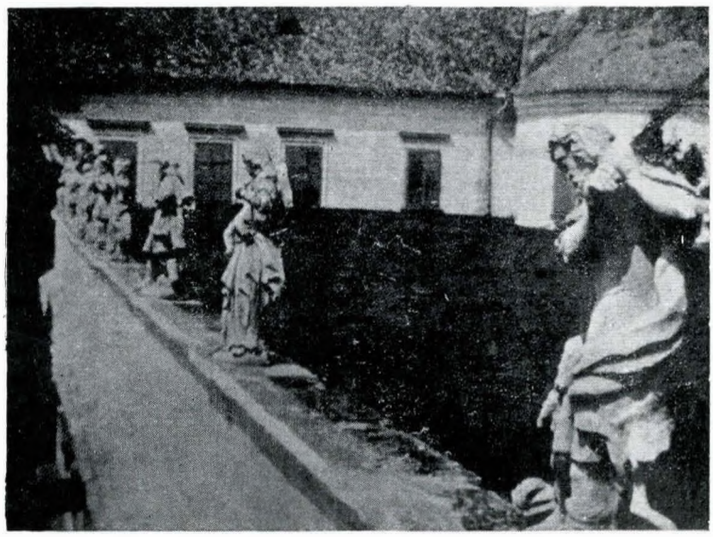

Parte din galeria de statuete de Nachtigáll János. Din dreapta spre stînga: Theseus, Medea și Acteon

fațada aripii nordice și anume la partea ei dinspre sud (curtea interioară) de 11 axe. Aici însă apar o bordură-cordon cu lizenă la etaj, apoi sculpturile lui Nachtigáll János și portalul cu balcon al lui Blaumann, cu elemente ale barocului.

În ceea ce privește finisările din interior, sălile de la parter au dungi-pupitru, cele de la etaj sînt acoperite cu plafon neted. Balustradele scării principale și ornamentele în stucco sînt din secolul al XVIII-lea. Nici edificiile aripilor actuale și nici altele nu și-au păstrat amprenta originală. Vor interveni în secolele XVIII și XIX noi meșteri care vor aduce noi adăugiri.

După decapitarea lui Bánffy Dénes în anul 1674, atît familia cît și construcțiile realizate pînă atunci, castelul, fortificațiile de apărare, precum și curtea domnească din partea de sud-est a bisericii reformate, au avut mult de suferit. Prima stare deplorabilă a construcțiilor de la Bonțida au lăsat-o se-

[16] Balogh Jolán, *A renaissance-építészet és szobrászat Erdélyben*, Magyar Művészet, X, 1934, p. 154.

[17] Gezaishnet v. mit. Johan Cristian Erras, Gärtnerzu Marchegg (după dr. Biró József, *articol citat*, p. 16).

http://patrimoniu.gov.ro

Poarta principală cu blazonul familiei

și anume: poarta de la intrare din stejar, podul de la intrarea în curtea domnească din lemn de brad, ferestrele și ușile de la intrare din stejar sculptat, acoperișul din șindrilă al clădirii de la intrarea principală. În curtea interioară spre stînga se afla închisoarea, ale cărei geamuri și uși erau din stejar, fixate în broaște din metal. Pe aceeași parte, o clădire mai elegantă, cu ferestre frumoase, și sobe de teracotă în interior, în care locuiau trabanții (soldații) din garda principelui. Mai departe, prin curte se trecea pe lîngă casa de sus de unde apoi se intra în locuința prefectului de comitat. Locuința era construită din cărămizi, pavimentată cu cherestea de brad, ușile avînd broaște și balamale din metal. Geamurile, deosebit de frumoase, erau șlefuite fiecare și încadrate în ramă de zinc.

Tot în inventarul respectiv figurează numele tîmplarilor de la curte: Asztalos Márton și Asztalos Mihály, sculptorul Roșu Juon, precum și morarii Oltyán Vonul, Morar Alexa și Morar Togyer[20].

Bánffy Dénes, fiul lui György, consilierul intim al împărătesei Maria Terezia, intendentul grajdurilor imperiale vieneze, a preluat cauza castelului neglijat din Bonțida. Corespondența purtată din Viena cu familia sa avea să fie presărată cu gîndurile și dorința lui de a vedea castelul strămoșesc al familiei, de la Bonțida, în rîndul castelelor din capitala imperiului austriac. Datorită lui castelul din Bonțida se va îmbogăți în epoca barocului cu detalii constructive, arhitectonice, precum și de ordin plastic.

În secolul al XVIII-lea printre zidurile Clujului au trăit mulți oameni talentați, arhitecți, dăltuitori în piatră, sculptori, aici se creează cele mai însemnate opere, de aici sînt chemați de către biserici, de familiile aristocrate în toată Transilvania, pentru a împodobi bisericile, curțile nobiliare și palatele. Meșterii constructori trăiau în atelierele alăturate bisericii Sfîntul Mihail.

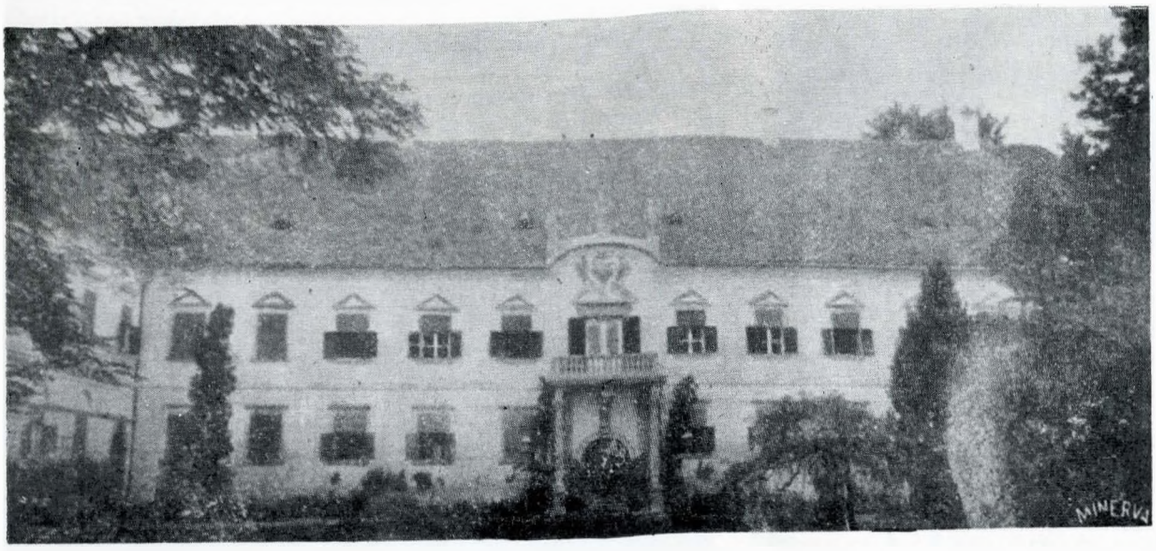

Curtea interioară, aripa nordică și parțial cea vestică, văzută dinspre sud

cuii răsculați, care, în decembrie 1674, au pătruns pe domeniul văduvei Bánffy Dénes prădînd și incendiind clădirile, arhiva și obiectele familiei. Astfel, dr. Biró József afirmă, după relatări ale unor martori oculari, și păstrate în arhivele altor familii nobiliare, că Bonțida se găsea într-o stare slăbită și neglijată[18], la cumpăna dintre secolul al XVII-lea și cel de al XVIII-lea.

Bánffy György, guvernator al Transilvaniei, obținea în anul 1696 titlul de conte și reprimea posesiunile confiscate.

Despre clădirile ansamblului din Bonțida, o știre din anul 1699 precizează că edificiul avea două niveluri, la etaj fiind locuințele familiei Bánffy, iar la parter bucătăria, cămara de alimente, spălătoria și brutăria[19].

În anii 1736—1737, cu ocazia inventarierii bunurilor domeniului feudal Bonțida, au fost descrise părțile constructive

În anul 1748, grofui Bánffy Dénes adresează la Sibiu o scrisoare către grofui Teleki Ádám în care solicită aprobarea pentru exploatarea pietrei de construcție din zăcămîntul aflat pe teritoriul localității Luna de Jos. Astfel, în scrisoare se arată că acolo unde se află piatra nu există fînețe, pășuni sau teren arabil și că poate da ordin supușilor lui să transporte piatra la Bonțida pentru construcțiile de la castel.

Pe șanțurile estice ale castelului vechi Bánffy Dénes a construit grajdul nou și hipodromul, cele două clădiri avînd, ca punct de plecare, fațada estică a castelului, respectiv bastioanele sud-est și nord-est. De acestea în jurul anului 1750 erau legate diferite clădiri gospodărești (ateliere, brutărie, spălătorie, locuințele angajaților).

În construcția grajdului și a hipodromului s-a plecat de la cele două bastioane în formă de semicerc, cu fațada pînă în apropiere de podul de pe Canalul morii, peste care se trecea prin pasajul arcuit. Curtea, în formă de potcoavă, avea lungi-

[18] Dr. Biró József, *articol citat*, p. 18.

[19] B. Nagy Margit, *Reneszánsz és barokk Erdélyben*, Editura Kriterion, Bukarest, 1970, p. 87.

[20] B. Nagy Margit, *lucrare citată*, p. 308.

http://patrimoniu.gov.ro

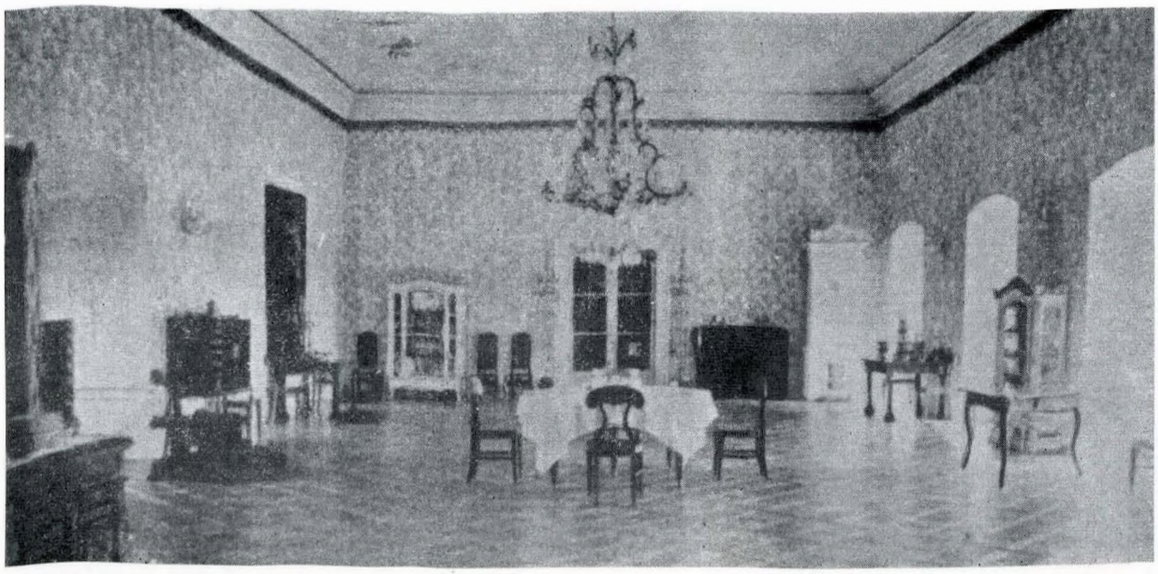

Sala de recepție de la etaj, fotografiată înainte de anul 1940

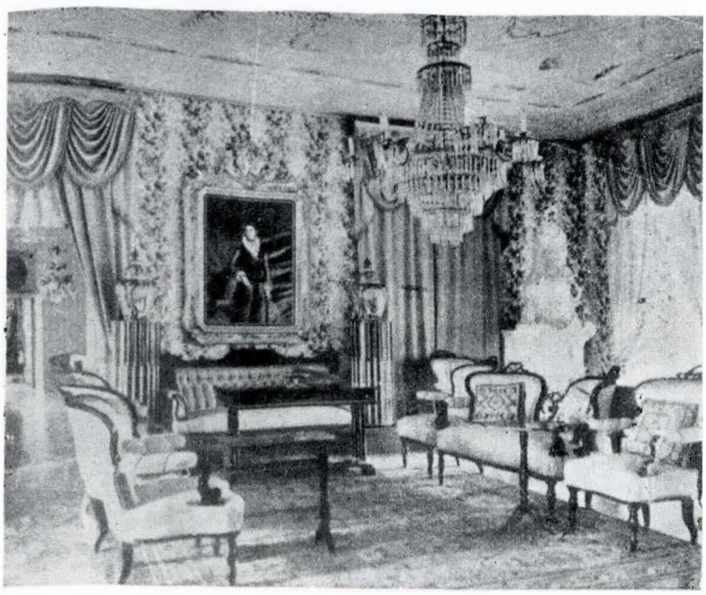

Vedere interioară a unui salon, fotografiat înainte de 1940

mea de 51 m, iar lățimea de 40 m, dînd o perspectivă spațială; în concepția lui Bánffy Dénes era asemuită unei „cour d'honneur", diferită de castelele cu aripile în prelungire.

La acest castel Renaissance, cu patru bastioane la colțuri, se atașează o curte imensă cu flori, care, cu poarta ei ornamentală, cu cele ale hipodromului și grajdului de o frumusețe rară, și apoi galeria de sculpturi înșiruite pe atică, constituie un cadru princiar adevărat, bastioanele belicoase fiind atenuate de pompa rococoului.

Odată cu cadrul monumental al castelului s-au refăcut fațadele și interiorul. Acestea s-au armonizat cu părțile realizate în secolul al XVII-lea.

Concepția constructivă din secolul al XVII-lea, de la grajdul unde puteau fi găzduiți 32 de cai, aparține cu siguranță Hofstallung-ului vienez, avînd aceleași detalii, deci grajdul de la Bonțida este făcut după planul celui de la Viena[21], fiind vorba de concepția bătrînului Fischer von Erlach (†1723), care în opera sa renumită, *Entwurff einen historischen Arhitektus*, publică planul imens al „Hofstallung"-ului vienez, încăpător pentru 600 de cai. Acolo curtea Caroussel, urmînd după clădirea principală îndreptată spre „Burgtor", este inclusă între grajd și „Reitschule" pe care le adună în semicerc o clădire-parter „amfiteatru". Deci, concepția lui Fischer von Erlack capătă viață la Bonțida, sigur într-o organizare și finisare mult mai modeste.

Dr. Biró József presupune că planurile curții să fi fost schițate de Josepf Emanuel (†1742), dar chiar dacă nu de el, nu poate fi altul decît un vienez, care a făcut parte din cercul lui. Chiar dacă nu se cunosc cu exactitate, din lipsă de documente, proiectanții curții din fața castelului din Bonțida, ei nu pot fi alții decît autorii Hofburg-ului, activînd pe vremea Mariei Tereza, lucrînd sub influența lui Fischer von Erlack. După multe păreri, castelul lasă impresia stilului rococo, la acesta avînd un oarecare rol și sculptorii Clujului[22].

Calculațiile cu privire la construcție învederează ca moment de desfășurare a lucrărilor anul 1751, dar blazoanele ținute de pajuri pe poarta manejului arată anul 1748. Evident, în această perioadă a început construcția lucrărilor.

Durînd mai mult timp, construcțiile au putut fi probabil urmărite de Bánffy Dénes, avînd multă neîncredere în meșteri. Acest lucru îl dezvăluie mai tîrziu o scrisoare adresată fiului său György (guvernatorul Transilvaniei, 7 martie 1787 — 5 iulie 1822) cu ocazia începerii construcției palatului din Cluj (azi Muzeul de artă), mai precis la 12 noiembrie 1774[23].

Tot din arhivele familiei rezultă că maistrul construcțiilor de la Bonțida a fost nobilul clujean Kömives Palér, iar Grimmer Péter, mare întreprinzător constructor, s-a angajat să construiască manejul pentru 2 000 de forinți și grajdul pentru 1 300 forinți ce figurau în contractul inițial.

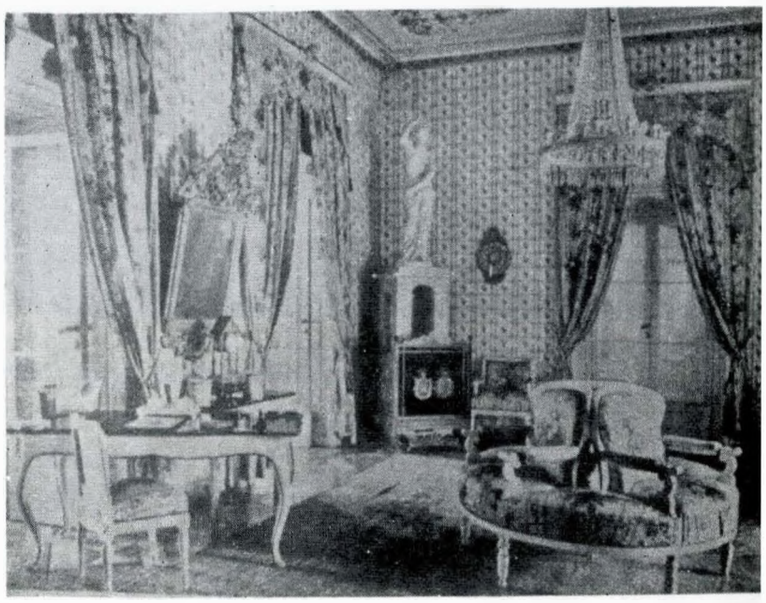

Salonul cu candelabrul baroc, fotografiat înainte de 1940

În aprilie 1752 a acceptat să restaureze grajdul și casa de oaspeți de la Răscruci (hotel, restaurant). Lucrările de dulghe-

[21] Biró József, *articol citat*, p. 20.

[22] *Idem*, p. 21.

[23] Arhiva familiei Bánffy, Arhivele statului filiala Cluj-Napoca, fasc. 30.

http://patrimoniu.gov.ro

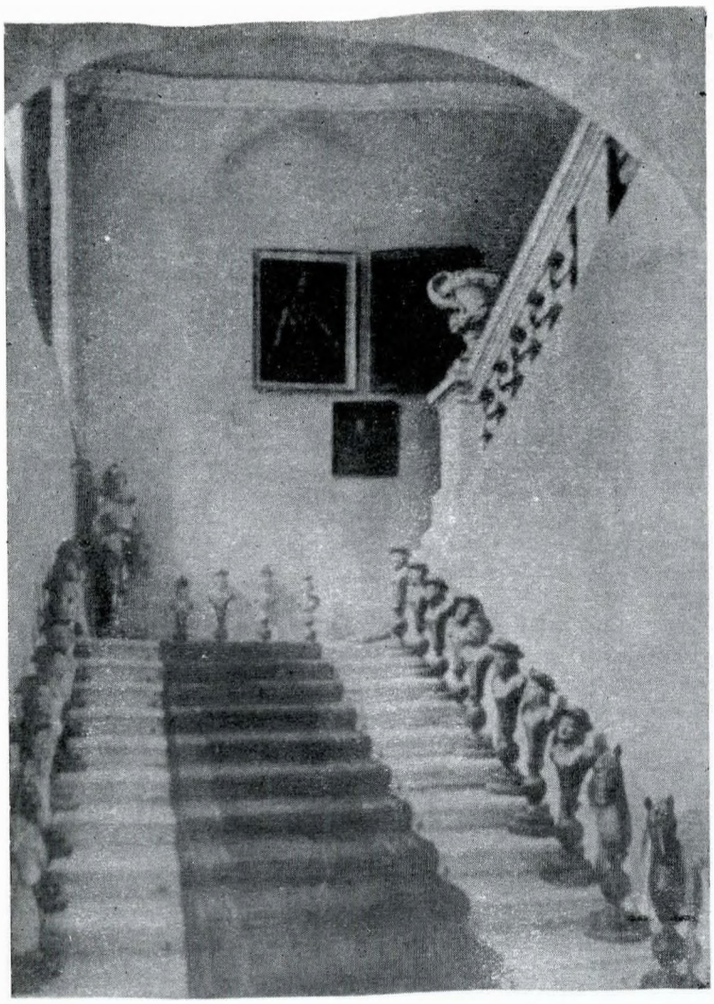

Scara principală cu figurile de șah, așa cum se prezenta înainte de anul 1940

Numele lui Románus Lehel apare la plăți pentru lucrări de stucatură de 150 de forinți, fără să fie specificate lucrările respective. Proiectantul stucaturilor a fost însă Nachtigáll János din Cluj († 1761) personalitate recunoscută în arta sculpturii în piatră și lemn în stilul baroc, din Transilvania. Una dintre cele mai însemnate lucrări ale lui o reprezintă galeria de statui de la Bonțida, creație în care s-a dovedit a fi în mare libertate.

Se presupune că grofful Bánffy Dénes a vizitat catedrala Sf. Mihail din Cluj și a apreciat mult amvonul, răstignirea și altarul Katalin, executate (1750), de Nachtigáll János și de aceea l-a preferat pentru executarea sculpturilor de statuete de la Bonțida.

După toate afirmațiile cu siguranță că Nachtigáll János a acceptat sculptarea și gravarea părților grajdului și manejului cu cele 36 de statuete de pe frontalul curții interioare, calul din grajd, statuetele frontului principal și ornamentele de urnă de pe frontul exterior al manejului.

Partea dinspre curtea grajdului și manejului este mai ornamentată.

Începînd cu zidurile castelului, aceste edificii dispun de cîte 9—9 axe, părțile ornamentale se deschid la mijlocul rezalit-ului cu cîte 3 axe și colțurile netezite în sferă. Deasupra lor, bordura este ruptă sub formă de arc.

După linia în semicerc a ferestrelor, împărțite de lizene, rmează clădirile gospodărești aplicate în formă de arc, de 5—5 axe și legate de clădire de alte 5 axe oferind un rezalit lat. Deasupra bordurii se prelungește o atică înaltă pe care era plasată galeria de statui; la deschizătura porții, atica se înalță sub formă de arc. Pe culmea aticei apărea figura lui Atlas, ridicînd pe umerii săi împovărați globul pămîntesc. De o parte și de alta, în vîrful piloanelor, mărginind poarta, doi titani iriași ridicînd stînci, amenințînd. În părțile laterale ale acestora sînt plasate două urne cu capete de om, apoi, în cele două colțuri ale clădirii, rne în stil Louis XV, de o deosebită frumusețe. De asemenea 15 urne mari alternează cu bogate ornamente, de fapt un întreg arsenal al rocaille-urilor, cartouche-lor și frunzișului.

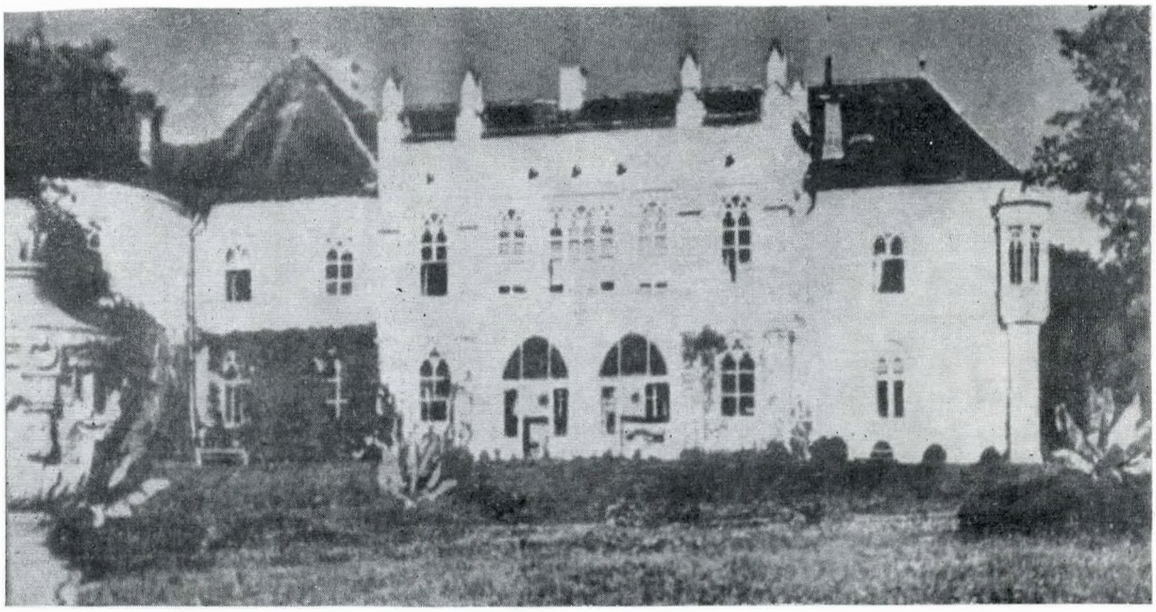

a, b. Aspecte ale aripei de nord-vest

rie la grajd au fost încredințate lui Osváld Roberger, iar la manej lui Csoma István.

În actele de cheltuieli apar în prim plan numele lui Hoffmayer József, dăltuitor de piatră, Romanus Lehel, stucaturor, și mai ales sculptorul Nachtigáll János. Despre Hoffmayer József din Oradea se afirmă că a pribegit cu meseria prin multe locuri din Transilvania, s-a statornicit la Cluj și prin anul 1744 era unul din cei mai căutați sculptori în piatră.

La Bonțida, Hoffmayer József, cu fiul său Simon, a sculptat pietrele ferestrelor de la grajd și manej, porțile lor, stativul de la frontul nordic, pietrele de la scări, fundamentul calului de piatră din grajd.

Monumentalitatea curții-potcoavă este exprimată de grandoarea și noblețea portalului, iar pe atică, la fiecare 5 m, de o statuetă din piatră de 1,5 m. Mitologia antică a împrumutat numeroase subiecte artei secolului al XVIII-lea, imaginația lui Nachtigáll János dînd expresie la Bonțida multora dintre elementele antichității. Aici s-au dezvăluit metamorfozele lui Ovidiu, alternînd cu figuri din biblie și alegorice.

Prin intermediul imaginației și interpretării date de dr. Biró József, este util de reliefat semnificația statuetelor așa cum de fapt se consideră că ar fi stat la baza monumentalei opere a lui Nachtigáll János.

http://patrimoniu.gov.ro

nul preferat. Lîngă ea Acteon, cu capul trist atîrnat de cerb, pe care îl urmează figura de rară frumusețe a Medeei, ridicînd pumnalul deasupra corpului copilului fără suflu. Theseus cu o puternică rotire aplecat deasupra hidrei este urmat de Dalila care stă cu o mare foarfecă și cîrlionții lui Samson. Sosește un viteaz cu coif și sabie și apoi Deukalion și Pyrrha, îngînduraţi, aruncă pietrele în spate. Dionysos este urmat de o altă figură feminină. Pe creasta de zid deasupra peisajului principal este plasat un atlant ridicînd trei stînci, apoi apare o altă figură feminină. Pe marginea rezalitului stă Kronos, care își înghite copilul, după care, Moise cu două coarne și un profet bărbos reţin atenţia. După o femeie ce se chinuie, magnific reprezentată cu cute, urmează Ceres, strîngînd în poale fructele belșugului. Neptun cu barbă ridică o plasă, sub picioarele lui ascunzîndu-se un delfin. Mars este urmat de un rege cu coroană și mînuind o sabie, apoi se profilează la orizont maiestuoasa Ariadna.

Deasupra porții grajdului, Helios mînă cei patru cai aprinși la fugă. Alături de Hermes Thyestes înghite sugarul. Lîngă Adonis cu tolbă este plasat Heracles sprijinindu-se pe ciomag, iar la zidul castelului, Hephaistos ridică ciocanul.

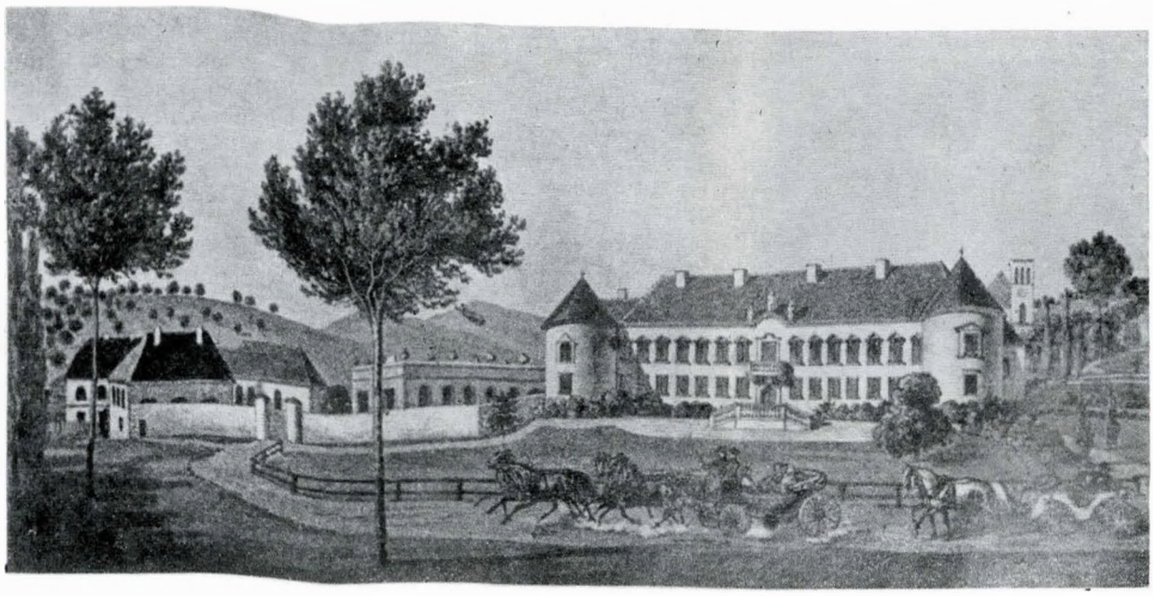

Aripa nordică și Moara din Sus

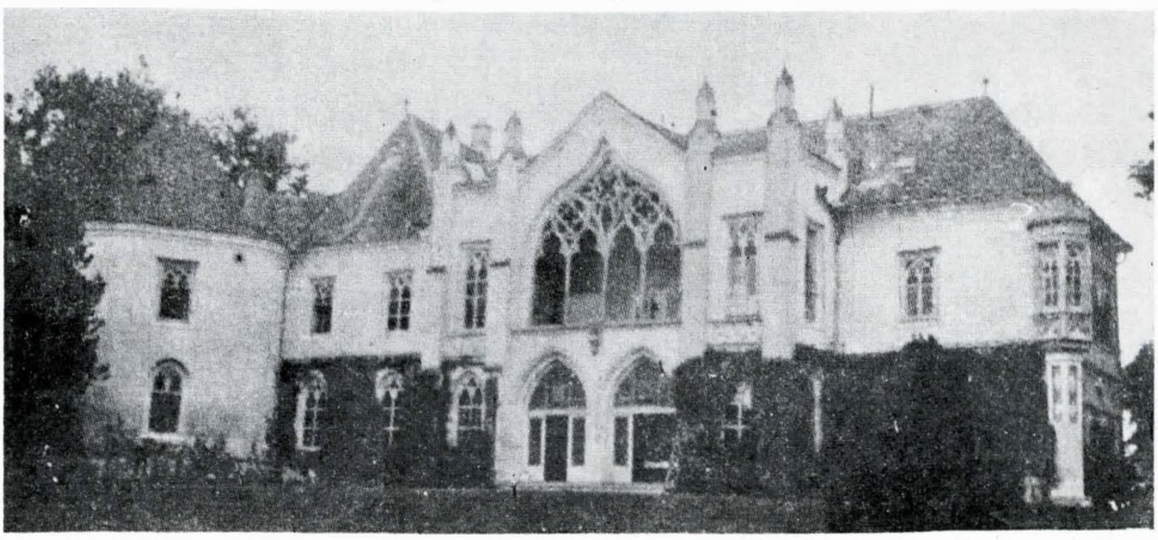

Aripa vestică, opera lui Kagerbauer Antal

Astfel, pe muchia internă a manejului se profilau: figura unui luptător pregătit de asalt, alături de Perseu cu sabie și cu capul de meduză tăiat, urmat de o figură masculină cu coroană și sabie și de o figură masivă cu cap de urs (Anubis); era vizibilă apoi Diana cu mistreţul.

Deasupra porții manejului: pe aripile unui vultur uriaș, Ganymedes, alături de el un viteaz cu barbă, coif, cuirasă (înfiptă în piept), probabil este Kreon, după care Hera cu păun.

Fiecare figură avea individualitatea și semnificaţia ei, tot atîtea variante și concepții cîte figuri erau. Originalitatea sculpturii este combinată cu bogăţia și curajul mișcărilor, cu modelarea anatomică a corpurilor pline de forță, masive, cu picioare greoaie, constituind cele mai frumoase creații ale talentatului sculptor Nachtigáll János.

Mobilitatea barocului intervine în formele regulate ale unor statui și învie pe evangheliștii sobri, pe patriarhii cu

http://patrimoniu.gov.ro

Turnul cu ceas și clădirea cu parter, bucătăria construită în secolul al XVIII-lea

ce se deschide deasupra lui, este plasat în culori un rîndaș cu cal în haine ungurești. Bordura de închidere, arcuită și frîntă, este prevăzută cu ornamente de cochilii, la margini aflîndu-se pajuri cu arini ce susțin blazoanele. Poarta grajdului este în aceeași concepție realizată, în compartimentul statuii găsindu-se figura unui cal.

În interiorul grajdului, cu spații pentru 32 de cai, există o boltă-cehă susținută cu două șiruri de piloane, iar în fața unui compartiment triplu s-a plasat calul de piatră, sculptat în stil clasicizant, pe un fundal ornat cu flăcări, prin nările lui sufiînd apă ca o arteziană într-un bazin de formă octogonală.

Cu ocazia lucrărilor de construcție a curții grajdului și manejului s-au efectuat transformări importante la aripa nordică a castelului. Uniformitatea stilului Renaissance a șirurilor de ferestre a fost ruptă, corespunzător gustului perioadei. Bordura din cununile ambelor frontaluri a fost pusă în proeminență, pe axul mijlociu, printr-un segment de arc și prevăzută cu trei statui. Intrarea la frontalul interior a fost ulterior transformată, dar frontalul nordic a mai păstrat amintirea perioadei lui Dénes cel decapitat (sec. XVII). Sub segmentul de arc al bordurii de cununi a existat o fereastră centrală, în locul căreia a trecut o ușă cu deschizătură spre balcon, curbată în formă de arc, iar ușa de la balcon a fost fin profilată. Trei console simple susțin stativul, mărginit de balustrade pompoase cu cuirasă umflată.

Frumos articulat a fost frontispiciul, ce se deschidea înspre curtea interioară, la care conducea o scară; împletiturile de frunze ale barelor atestă epoca lui Blaumann, din jurul anului 1780. Pe creste însă, cele cîte trei sculpturi sînt opera lui Nachtigáll János.

Pe frontul nordic, detaliile arhitectonice o surprind pe Diana într-o haină cu coatele suflecate, cu un cerb grațios; în stînga se află o figură feminină plină de măreție cu un leu, la dreapta se presupune că s-ar fi aflat Flora. Pe frontalul interior, la mijloc, erau îngeri înaripați, iar lateral, alte figuri războinice. Statuile respective nu reflectă mișcare.

Așa a interpretat dr. Biró József grupul de statuete de la Bonțida. Tristețea de care vorbea că s-a așezat pe tot ansamblul de statuete realizate de Nachtigáll János este pe deplin justificată. Deși la incendierea castelului, din octombrie 1944, statuetele nu au fost alterate, din anul 1945 a început practic

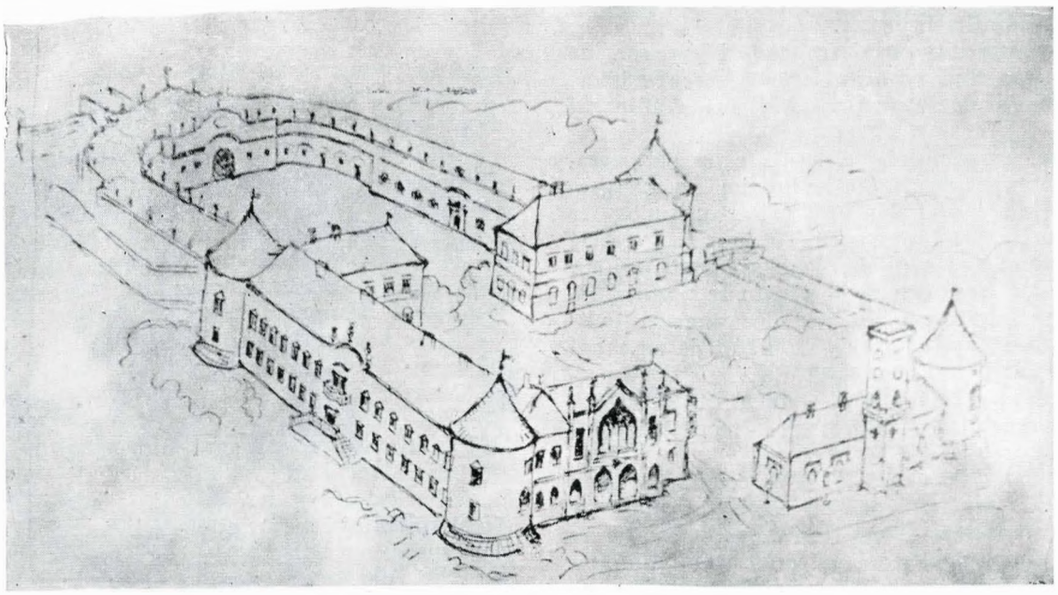

Schița de ansamblu a curții nobiliare de la Bonțida

obrajii plini de durere de pe amvonul bisericii Sf. Mihail din Cluj-Napoca; statuile sînt lipsite însă de suavitatea stilului rococo, observată pe obrajii zeilor și figurilor mitologice.

Portalurile manejului și grajdului sînt adevărate documente de arhivă; pe piloanele marginale cu console, pe friză și pe panourile din interior se îmbină decoruri de frunze de acant rocaille și liane amintind parcă de altarul Ecaterinei. Arcul portalului manejului este ornamentat cu o piatră de închidere avînd cap de om. În compartimentul rezervat pentru statuie, deteriorarea lor. Foarte greu s-ar mai putea recompune acest ansamblu de statuete, de aceea descrierea lor amănunțită a fost necesară.

În secolul al XVIII-lea, Bánffy Dénes a avut grijă și de finisarea castelului în interior. El a construit scara principală interioară, probabil în locul scării de lemn, edificată cu un secol în urmă. Casa scărilor a fost ornată la plafon cu elemente de frunze și liane, cu fantezii jucăușe; deasupra intrării sălii de mese era plasat blazonul cu pajuri al familiei

http://patrimoniu.gov.ro

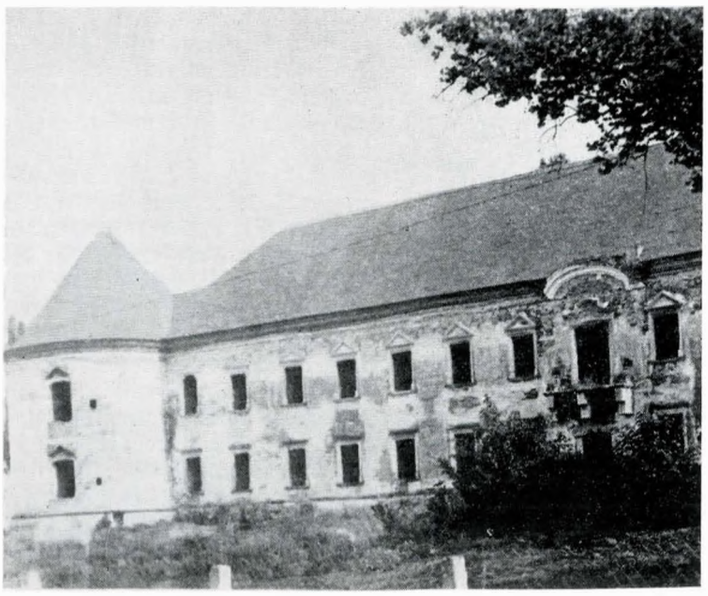

Aripa nordică și bastionul nord-estic în starea actuală

Bánffy. Stucatura sălii mari de mese de la etaj și a pereților marginali ai adînciturilor ferestrelor aminteau de ornamentele altarelor monumentului din Cluj-Napoca. Cele mai timpurii piese ale interiorului castelului au fost din epoca lui Bánffy Dénes (intendentul grajdurilor imperiale).

Se afirmă că pentru obținerea mobilierului din interioarele castelului, Bánffy Dénes a cheltuit foarte mulți bani. Spre exemplu, pentru mobilier (mese ornamentate), oglinzi și sfeșnice a plătit peste 9000 rh. forint[24].

Atenția lui Dénes a cuprins nu numai ornamentarea clădirilor din față, ci și a castelului. De asemenea, Bánffy Dénes s-a preocupat de aplicarea unui proiect de bază privind modelarea parcului din jurul castelului, care prin flora luxuriantă și întinderea lui, circa 400 de jugăre, era unic în Transilvania.

Se știe că în secolul al XVIII-lea, arta parcurilor constituia partea de podoabă a realizării castelului baroc. Asemenea Versailles-ului, Schönbrunn-ului și parcului lui Eszterházy, Bánffy Dénes urmărea să transpună în parcul de la Bonțida stilul armonios al grădinilor franceze.

Concepția, în spiritul barocului francez al parcului de vînătoare, a inviat aici după proiectul cel mai vechi păstrat asupra parcului, elaborat de Johan Cristian Erras, grădinarul din Marchegg.

Din partea vestică a castelului au pornit, ca razele soarelui, trei alei cu tei, aproape de cîte 800 m lungime, cu perspective spre infinit. Cele trei alei s-au unit printr-un tunel, iar a patra alee cu castani se lăsa înspre nord. Tot în partea vestică a castelului era o grădină de fazani, despicată și aceasta de alei, iar în partea sud-vestică erau cabane de vînătoare și grote. Pe proiectul lui Roschkoschnik s-a observat de asemenea existența parcului de vînat în stil francez, străbătut de un canal al Someșului Mic. Parcul, însă, conceput după cele două proiecte, realizate de Bánffy Dénes, în secolul al XVIII-lea, a suferit modificări în secolul al XIX-lea sub influența parcului de tip englezesc.

În jurul anilor 1760—1765, castelul și parcul din Bonțida existau în întregul său lux împreună cu vestita herghelie de cai, așa cum și-a dorit Bánffy Dénes. Dar această situație nu se va păstra mult timp, pentru că perioada imediat următoare nu a trecut fără urme asupra domeniului din Bonțida al familiei Bánffy.

Spre exemplu, Bánffy Dénes în anul 1771 scrie pe ton îngrijorat, îngîndurat și plîngător fiului său György: *„dar dacă ai vedea că la Bonțida este mare sărăcie, unde și preotul mînîncă pîine neagră inferioară, ... unele camere din castel se surpă... așa îl spală ploaia, cu un cuvînt omul plînge dacă trece pe acolo*[25].

Bánffy Dénes, prin această scrisoare, îi cerea de fapt fiului său să renoveze de urgență acele părți ale castelului intrate în suferință și printr-o altă scrisoare din 1772 afirmă: *„trebuie reparat acoperișul castelului pentru că plouă în el“*[26].

În luna mai 1773 din nou scrie fiului său György *„la Bonțida n-am conceput, dar acum văd ruinele Troiei... numai Dumnezeu știe cînd pot fi reparate ruinele“*. Spre sfîrșitul vieții avea în atenție acest castel și nu a fost deloc încîntat de planul fiului său de a construi în Cluj un palat strălucitor (actualul Muzeu de artă). Dar fiul său György, pe atunci în vîrstă de 26 de ani, a început construcția palatului din Cluj. György era un om de mare voință, dornic de preamărire, plin de ambiții. A fost guvernatorul Transilvaniei între 1787—1822, după ce a funcționat pe lîngă cancelaria Vienei. Datorită dorinței și ambiției lui, privilegiilor mari pe care le-a avut familia Bánffy în Transilvania, a adunat în jurul său toată aristocrația vremii. El a mutat capitala Transilvaniei de la Sibiu la Cluj (în anul 1790) și acesta era unul din marile argumente pentru a construi palatul din piața Clujului. Istoria

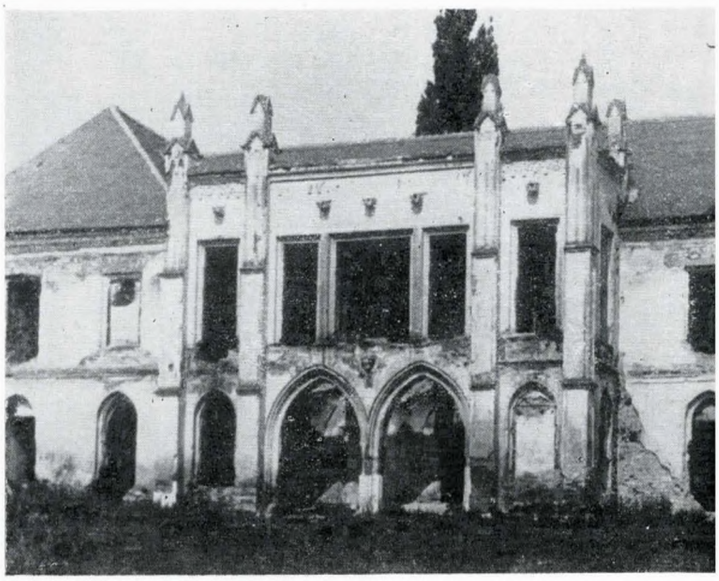

Aripa vestică de lîngă bastionul nord-vestic în starea actuală

artei i-a consacrat lui Bánffy György un loc de frunte pentru că odată cu construcția palatului clujean a creat și un punct de plecare în construcțiile orașului.

Construcția palatului din Cluj a fost încredințată sculptorului sibian, originar din Würzburg, Johann Eberhard Blaumann, cel mai renumit sculptor din al treilea pătrar al secolului al XVIII-lea.

Dénes, tatăl lui Bánffy György, era împotriva realizării proiectului palatului clujean și în plus nu-i era nici simpatic sculptorul Blaumann.

În vara anului 1774 îi scrie din nou fiului său: *„Este un punct asemănător, ca eu să nu fac o clădire mare nouă, aș vrea să știu cine ar fi acel care se încumetă singur cu bunuri ca cel din Bonțida să facă o clădire așa de mare“*. El s-a opus construirii palatului clujean datorită dimensiunilor planului de construcție, dorind de fapt să vadă realizată la Bonțida o nouă seră de flori. Pe atunci au mai apărut ideea portalului în fața frontispiciului interior al clădirii principale și proiectul scărilor dinspre nord[27].

Totuși cu mare greutate începe în anul 1776 construcția serei, dar lucrările sînt întîrziate din cauza celor de la palatul din Cluj-Napoca. Reparațiile erau încă de mare urgență, iar în anul 1778 au și apărut fisuri în bolta marelui grajd. În primăvara anului 1778, sub conducerea sculptorului Márgai Ferencz, s-au început cu mare avînt lucrările de refacere de la castel.

În anul morții lui Bánffy Dénes (1780), încă se lucra la refacerea acoperișului și lîngă statuile de deasupra celor două stative. În anul 1783 s-a terminat sera de flori, iar în 1784

[24] Imreh István, *A hétköznapok, 1750—1850*, Editura Kriterion, Bukarest, 1979, p. 186.

[25] Biró József, *articol citat*, p. 27, Erdélyi Múzeum, Grof Bánffy család levéltára, II. Rokonságok, I. koffer, fasc. 30.

[26] *Idem*, fasc. 30.

[27] *Idem*, fasc. 30.

http://patrimoniu.gov.ro

palatul din Bonțida, după cum o atestă și scrisul de pe sprînceana ferestrei de la etaj.

În lucrarea sa, Hodor Károly înfățișînd castelul din acea perioadă scria că: „*Trei clădiri frumoase stau înconjurate cu un gard de piatră apărate de patru bastioane puternice, în curtea exterioară găsim 63 de statuete mitologice din piatră construite în 1690 de către Gróf Bánffy György, străbunicul acestuia care de asemenea György a restaurat castelul scriind pe el următorul text: „Restaurari curavit Comes Georgius Bánffy L. Baro de Losoncz Sacrae Caesreo Regiae Majestatis Camerarius Sancti Stephani Regis Apostolici Commendator Hungarico Transilvanico Aulicus Cancellarius Anno 1784*“[28].

(A avut grijă să fie restaurat de comitele Gheorghe Bánffy, baron liber de Losontz, cameral al sfintei majestăți cesaro-crăiești, comandant al ordinului sfîntului rege apostolic Ștefan, cancelar aulio ungaro-transilvănean, în anul 1784).

Celălalt baron Bánffy Farkas după ce a restaurat castelul a scris pe frontispiciu următorul text:
Auxilio D.T.O.M. Avitas quae orient atque occident solem spectant <et quae senas gentem parent> Vero suum obeunt <Exceperant> aedes novis in Locum ruinam minant: muris ex fundamento extructis Restauratas. Et ad aequalem altitudinem eductas, ... Hoc aedium Tractu Auxit L. B. Volfg. Bánffy de Losoncz Volfg. Fil. et nepos S.S.C.C. et Apost. Reae M. M. Camer. Consiliar. Status et Gub. Act. Intim ac per M. Tran. P. Patum Supr. Prov. Comiss. et Agason. Magister. Ao. MDCCLXXX“.
(Cu ajutorul atotputernicului Dumnezeu, Strămoșii care au privit soarele de la răsărit la apus, au dobîndit vechiul neam, și care au trăit pînă la adînci bătrînețe, la încetarea din viață, celor aparținători au ridicat clădiri noi în locul celor ruinate, le-au restaurat din temelii la același nivel. Această aripă a întregit-o Liber Baron Volfgang Bánffy de Losoncz, fiul lui Volfg, și nepotul sfîntului majestății sale cesaro-crăiești, camerarul consilierul intim actual de stat și gubernial și comisar suprem provincial al Marelui Principat al Transilvaniei și comis, în anul 1780).

[28] Hodor Károly, *lucrare citată*, p. 665.

Intrarea în aripa nordică, prin partea de sud, în starea în care se află astăzi

Aici au locuit toți membrii familiei Bánffy. A mai făcut diverse construcții și baronul Bánffy László, pe la începutul anului 1800.

Nu putem să nu amintim că cea mai frumoasă construcție a fost grajdul de cai care a ocupat probabil primul loc între construcțiile castelului. Este de subliniat constatarea, privind frumusețea grajdurilor, contelui Batthyáni Vincze, care venind de la Jibou, a scris următoarele: „*Fieri curavit Comes Georgius Bánffy L. B. de Losoncz 1785*“.

Detaliu de arhitectură, cu intrarea principală în grajdul de cai, în starea actuală

Valoarea acestor grajduri o constituiau caii de rasă pură ardelenească fără corcituri, care la nivel mondial se situează pe locul al treilea. După Eder (istoric maghiar) se afirmă că încă din secolul al XV-lea a început să înflorească negoțul cu cai. Regina Beatrix Corvinus Mátyás și Várady Péter, cardinal de Kalocsa, au cumpărat, în anul 1490, la prețuri foarte mari cîteva exemplare din acești cai.

Castelul era înconjurat de o grădină parc care a fost unică în țară. În această grădină omul se simte ca renăscut și uită necazurile, afirmă monografuł Hodor Károly[29]. Tot el afirmă că s-a plimbat prin parcul castelului visînd despre lucruri frumoase și plăcute, gîndindu-se la flori, la tinerețe și admirînd natura înconjurătoare. Văzînd florile, iarba și copacii i-a venit inspirația să scrie poezii.

Scopul acestor lucrări executate la Bonțida se referea mai mult la reparația creațiilor din anii 1750—1754. Sera ridicată lîngă bastionul sud-estic, în stil mare, cu zidul deschis din sticlă a fost importantă nu numai din punctul de vedere al perioadei, ci și al plantelor din multe colțuri ale lumii. Tot atît de importante au fost și lucrările ulterioare de la castel, mai ales scara interioară care a completat bine caracterul somptuos al adăugirilor în stil baroc. Pe frontul sudic statui corintice susțineau balconul cu cuirasa. Concepția și amănuntele ornamentale se aseamănă cu balconul frontalului principal al palatului clujean. Deosebit de frumoase au fost consolele plecînd de la arcul porții. În sprînceana triunghiulară deschisă a ferestrei de la etaj s-a plasat un

[29] Hodor Károly, *lucrare citată*, p. 666—667.

http://patrimoniu.gov.ro

Bucătăria contelui, turnul cu ceas și bastionul sud-vestic, în starea de azi

bust feminin și deasupra blazonul Bánffy susținut de pajuri care au umplut cîmpul de zid de sub statuile lui Nachtigáll. Soluția nobilă și grațioasă a palatului se atașa bine de frontispiciul lucrării italianului Agostino Serena din secolul al XVII-lea.

Interiorul castelului reprezenta, în cea mai mare parte, stilul secolului al XVIII-lea, parțial și al secolului al XV-lea și al lui Louis XVI. Dintre sobele cele mai frumoase s-au reținut cele albe de tip Louis XV din salonul albastru, provenind de la un maestru neidentificat. Candelabrele baroc cu admirabilii cercei de sticlă au fost menționate și de Márgai Ferencz într-o scrisoare din 26 iulie 1786, adresată lui Bánffy György.

Printre obiectele de rară frumusețe, dr. Biró József a menționat figurile de șah din lemn, în mărime fiecare de cîte un metru, prevăzute cu inițialele G.B.G.

În anul 1810 au fost executate o canapea și patru scaune din lemn de nuc, după tiparele premiate la o expoziție internațională.

Din vremea lui Bánffy György provin două imagini vechi ale soluției fundamentelor clădirii, care s-au păstrat pînă în secolul al XX-lea. Imaginea aripii de nord și a aripilor secundare este semnată fără dată de „Jozeph Léder Maurer Paullier mp". Léder József, unul din cei mai cunoscuți constructori din Transilvania secolului al XVIII-lea, a fost proiectantul casei Teleki din strada Kogălniceanu din Cluj-Napoca. Nu trebuie să ne mire de ce s-a îndreptat spre acesta guvernatorul Bánffy György pentru modificările ce intenționa să le aducă castelului, între care și scările în semicerc ale aripilor secundare. Modificările au fost efectuate mai tîrziu de fiul acestuia, József, căruia, după testament, îi revenea ca moștenire Bonțida.

Bánffy József a locuit pînă la sfîrșitul vieții (1858) numai la Bonțida, urmărind efectuarea de restructurări și reconstruirea castelului, dorință lăsată de tatăl lui.

Nu a restaurat și reconstruit castelul după anumite planuri tip. Vremea barocului și a rococo-ului trecuse, iar gustul empiric cîștiga încetul cu încetul teren, însă nu cu vizibile afirmări, ci prin continuarea elementelor autentice din secolul al XVIII-lea. În Transilvania s-a adoptat neoclasicismul, care cuprindea viziunea artistică și armonioasă a spiritului popular maghiar. Și Bánffy József a sprijinit orice nou curent, modern, indiferent dacă era sau nu de folos castelului.

Intențiile lui Bánffy József erau îndreptate mai mult spre parc. În epoca neoclasicismului englez dominau tendințele helenistice și inițiativa lui Kent constituia începutul realizării parcului natural. Vilele provinciale ale aristocrației engleze aveau porți grecești înconjurate cu livezi și iazuri. Parcul englez a rupt concepția formelor geometrice dictate de gustul francez, a șters dominația căilor drepte ale aleilor plasate în formă de raze și în locul lor se pretindeau arbori și buștenii crescuți liber și cu alei întortocheate.

Bánffy József a transformat grădina-parc din Bonțida într-un parc de tip englezesc. Proiectele lui Hermann Samuel și László János din anul 1831 arată transformările efectuate în grădina-parc. Și astfel în locul defrișării copacilor pentru croirea celor trei alei realizate de Bánffy Dénes în secolul al XVII-lea, au apărut căi întortocheate, cu buștenii plasați artificial, cu statui, rondouri de flori împrăștiate; edificiile care urmau să fie plasate s-au realizat numai în parte față de noile proiecte cuprinzînd imaginea unui parc aristocrat, romantic cu: colibă de pescari, bănci, amintiri, „schweizerey", biserică, fîntîni, pavilioane, ermitaje, grădină zoologică, obelisc, uscător de fructe, albinărit, ceas solar. Din acest grandios proiect s-au realizat: statuia Pan, coliba vînătorească, cîteva urne tip Louis XVI și copacii seculari care dăinuie și astăzi[30] în unele puncte.

Legat de lucrările de reconstrucție, menționăm că Bánffy József a demolat mai întîi turnul porții, construit în secolul al XVII-lea și astfel traiectul estic al castelului s-a desfăcut

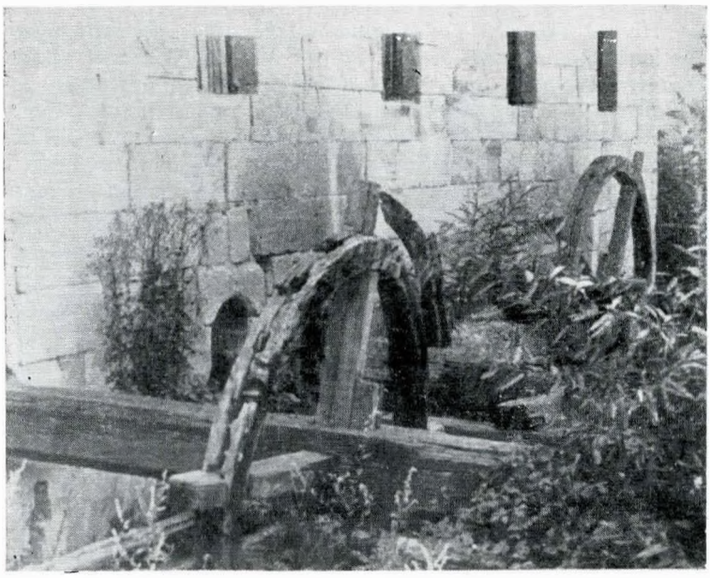

Detaliu de arhitectură de la moară, în starea actuală

în două clădiri. În urma acestei demolări, în locul aripii estice s-a proiectat o construcție modernă, ale cărei desene aflate în arhiva familiei sînt semnate de „Luigi Pichl Architetto membro dell'Academia in Roma". Acest arhitect favorit al curților princiare austriece a proiectat în Viena numeroase clădiri care păstrează și azi amintirea vastei sale activități arhitectonice.

Pichl a proiectat la Bonțida o clădire imensă în stilul clasicismului nord-italian. Privită din curtea-potcoavă, noua clădire ar fi fost de 15 axe, avînd la mijloc un rezalit de nouă axe. În centrul acestuia, era plasat după proiect un nou rezalit ale cărui piloane ionice de la etaj susțineau timpanonul cu stemă; la parter, ferestre în semicerc; șirul de ferestre de la etaj cu bordură orizontală articula frontalul interior mult ornamentat, în desen figurînd cu lungimea de 9 axe. După ferestrele triple marginale urma partea centrală cu cîte 5 axe, la etajul rezalitului central, cu trei port-piloane ionice ce susțineau timpanul. Clădirea centrală avea ca acoperiș — după proiect — o cupolă plată.

Proiectul acesta clasicist nu s-a realizat, evident din motive financiare, excepție făcînd numai capela și proiectele de altare.

Aripile de est au fost totuși transformate la situația castelului din secolul al XX-lea.

Frontul aripii dinspre bastionul nord-estic a devenit cu 6 axe. Ferestrele parterului au fost articulate cu dungi, încheindu-se cu arc în semicerc, caracteristic dealtfel mai multor case clujene. Ferestrele de la etaj de deasupra bordurii cordon, duble, au primit sprîncene orizontale. Articulările făcute erau asemănătoare pe frontul de trei axe ale laturii de încheiere și pe frontul de la etaj cu 7 axe care se deschide spre manej.

Aspect oarecum asemănător a obținut și aripa dinspre sud-est. Șase ferestre de la etaj erau orientate spre grajd, iar

[80] Biró József, *articol citat*, p. 31.

http://patrimoniu.gov.ro

aripa de încheiere era de trei, frontul interior de șase axe. La etajul laturii sudice, înspre bastion, s-a păstrat fereastra în stil Renaissance, de parter însă a fost legată loggia, acoperită, îndreptată spre sud și susținută de patru piloni de Toscana.

Frontul aripii nord-vestice s-a modificat la 5 axe interioare și 3 axe lăturalnice.

Nu se cunoaște cine a efectuat modificările clasiciste respective. Dar stilul lor este legat de Cluj, amintind de epoca anilor 1830—1840 și de aceea se presupune că arhitectul lor ar putea fi unul din următorii: Winkler György, Winkler Fülöp, Sommer János sau Böhm János[31].

Tot necunoscut a rămas și autorul reconstruirii morii din fața porții ornamentate (principală). Rezultă că între anii 1820—1830 s-a reconstruit „Moara din sus", dobîndindu-și ultima formă în epoca empiricului, și anume din pietrele gravate ale donjon-ului. Dovezile susțin că „Moara din sus" datează din jurul anilor 1320—1330.

După o pictură realizată de Engel, între anii 1830—1840, se poate observa integrarea „Morii din sus", după reconstrucția ei, la complexul de clădiri al castelului.

Romantismul, urmînd neoclasicismului, nu a rămas neobservat la Bonțida. Englezii s-au întors la stilul lor național, la neogotic, iar curentul romantic popularizat de Robert Morris și alții a cucerit rapid întreaga Europă.

Neogoticul a înflorit în Anglia între anii 1830—1840 și Bánffy József rapid s-a orientat spre noua modă. Contele încredințează astfel arhitectului clujean pe nume Kagerbauer Antal, cel mai căutat arhitect în prima jumătate a secolului al XIX-lea, transformarea cu elemente gotice a frontalului vestic al castelului și a celui vestic al bucătăriei.

Maestrul Kagerbauer a gravat mai multe monumente funerare în stil gotic la Cluj, despre care la Bonțida se cunoaște că le-ar fi executat în anul 1850.

Limbajul formei gotice englezești este reflectat în frontalul vestic. La parterul rezalitului proeminent apare veranda cu două porți turtite aproape ca în stilul Tudor, iar terasa de la etaj este încheiată cu un arc. Pe vîrful rezalitului se înalță fiale zvelte. La colț este lipit un balcon-turn cu sticlă. Edificiul se aseamănă cu casa prințului Frederic Franz din parcul de la Wörlitz care a fost construită în anul 1776 de către arhitectul princiar de origine engleză, Georg Kristoph Heskiel, și care este precursorul romantismului european[32].

Aripa nord-vestică cu parter, construită în secolul al XVIII-lea, se leagă de cel mai vechi bastion. Frontalul interior are 8 axe, a rămas de viziune clasicistă, dar cel vestic prezintă elemente romantice.

Alături de clădirea bucătăriei se înalță turnul cu un ceas pompos, finisat în stil neogotic, mărginit de rondele, împrumutînd clădirii caracterul unei capele. Această clădire n-a putut fi armonizată cu ansamblul castelului.

Pe baza a două planuri ale parcului găsite în 1935 de dr. Biró József în arhiva familiei Bánffy, fără dată, dar — după cum afirma acesta — provenind din perioada de după 1750, adică după construcțiile și reconstrucțiile făcute de către Bánffy Dénes, s-au putut identifica aceste amănunte și despre aripa sud-vestică.

Numeroasele transformări operate la Bonțida nu au privit blazonul familiei Bánffy ce figura deasupra porții principale, simbolizînd două pajuri, „scutul" și deasupra acestuia coroana cu 9 crengi (cele nouă crengi indicau rangul de grof). Aceste păsări carnivore au dominat împrejurimile. Prin truda iobagilor s-au înălțat cele patru bastioane cilindrice din cele patru colțuri ale castelului. Probabil că tot la fel a gîndit și maistrul sculptor Nachtigáll János cînd a sculptat cele 36 de statui din mitologia greacă, amplasate deasupra clădirii de la intrarea principală, punînd la mijloc pe Atlas, ținînd globul pămîntesc, înconjurat de cîte un titan avînd în brațe stîncă de piatră.

Castelul din Bonțida adăpostea o valoroasă bibliotecă despre care multe studii amintesc. Între principalele cărți indexate figura *Catehismul românesc* tipărit la Sibiu în anul 1544 de Filip Moldoveanul (Filip Oláh), cărțile lui Dimitrie Cantemir *Descriptio Moldaviae* și *Creșterea și descreșterea Imperiului otoman* și altele, precum și *Scripta vlahica Phillipi Gyerman* (indexată Gyerman Filip oláh pap munkája, Theca 2-Da... nr. 69).

Cărțile respective au fost găsite în inventarul bibliotecii și în anul 1943, de unde concluzia că au fost distruse la incendiul din 1944.

Se mai cunoaște că în anul 1810 familia Bánffy a cumpărat de la profesorul Szigeti Gyula Mihály 1200 volume de cărți, care apoi le-a donat Colegiului protestant din Cluj[33].

Biblioteca de la Bonțida a fost creată cu scopul de a avea la îndemînă mijloacele de instruire pentru copiii de viță nobilă. Pe lîngă colecțiile de cărți, în anumite perioade documentele dovedesc că familia Bánffy din Bonțida avea arhivar și educatori angajați. Astfel, Bánffy Farkas l-a primit educator, în jurul anului 1740, pe Csegesi Nemes Gábor, care a stat la Bonțida educîndu-l pe fiul acestuia pe nume tot Farkas, după care i-a asigurat educatorului Csegesi o pensie pe viață[34].

Pentru formarea unei imagini de ansamblu asupra curții-castel de la Bonțida, așa cum arăta în anul 1850, este prezentată în acest articol o schiță orientativă.

După anii 1850, castelul nu a mai suferit modificări decît lucrări inerente de reparații, păstrîndu-și astfel peste o sută de ani nealterat stilul său arhitectonic.

Toamna anului 1944 avea să fie momentul poate cel mai greu din întreaga istorie a acestui frumos castel. Incendiul provocat de trupele hitleriste în retragere, apoi devastarea mobilierului, ferestrelor, ușilor și lipsa unei administrări responsabile pentru prevenirea ruinării lui au dus la distrugerea acestui valoros monument de arhitectură apreciat atît de mult în întreaga Transilvanie.

În anul 1970 s-au făcut unele lucrări de conservare în valoare de un milion de lei din rezerva bugetară a Consiliului popular județean. Lucrările de conservare s-au limitat numai la refacerea acoperișului aripii nordice și a coronamentului curții-potcoavă. Imaginile înfățișează o parte din ansamblul castelului medieval în starea actuală (1980).

Edificiu cu valoare artistică și arhitectonică de o mare însemnătate, castelul de la Bonțida ar trebui să intre grabnic pe făgașul valorificării monumentelor cu o funcționalitate potrivită, putînd găzdui multe instituții social-culturale. Pentru a nu se transforma într-o ruină și pentru a se restitui interesului public acest edificiu-document al evoluției arhitecturii din Transilvania, este necesar ca forurile competente județene și centrale să ia măsuri urgente de salvare și restaurare a ansamblului arhitectural, de respectare a valorii documentare și artistice a monumentului a cărui istorie începe cu secolul al XIII-lea.

---

[31] Biró József, *articol citat*, p. 33.

[32] *Idem*, p. 35.

[33] Jako Zsigmond, Irás, könyv, értelmiség, Editura Kriterion, Bukarest, 1977, p. 247.

[34] *Idem*, p. 239.

SUMMARY

The author deals with a thorough chronicle concerning the architectural pile to be found in Transylvania, and whose origin and development were being studied since the 13th century.

Due to its particular value in point of art and architectonics, the castle of Bonțida should be involved, in the nearest future, among the other monuments to be turned to good account because of their capacity of comprising many socio-cultural institutions. In order not to let it become a ruin and, at the same time, aiming at stirring again the public interest in that edifice, the competent counties and central forums as well have to take urgently all due measures to save and restore the architectural pile, for its value as a document and a monument of art, whose history began during the 13th century.

http://patrimoniu.gov.ro

CONSIDERAŢII PRIVIND ARHITECTURA CASTELULUI BÁNFFY DIN BONŢIDA, JUDEŢUL CLUJ

MIHAELA STRÎMBU

La 30 km de Cluj, pe malul Someşului Mic, în comuna Bonţida se găseşte într-o avansată stare de degradare ansamblul castelului Bánffy, unul dintre cele mai importante şi mai mari castele ale Transilvaniei[1]. Numeroasele intervenţii şi intenţii de salvare a acestui valoros monument de la degradare n-au avut pînă acum un ecou eficient (fig. 1). Lucrarea de faţă încearcă o repunere în drepturi a unei valori, un semnal de alarmă pentru evitarea unei pierderi ireparabile a unui monument, ieşit în ultima vreme din circuitul public, datorită deteriorării sale grave. Modul în care se vor soluţiona problemele legate de protejarea şi conservarea acestui monument va fi oglinda gîndurilor şi ideilor generaţiei noastre faţă de moştenirea arhitecturală. Conservarea semnificaţiei istorice, a caracterului întregului sit, legate de evoluţia istorică a ansamblului sînt date care trebuie luate în considerare în orice intervenţie de valoare.

Ne vom opri în continuare asupra evoluţiei, caracterului, semnificaţiei şi posibilităţilor de valorificare ale acestui important monument. Istoria Bonţidei, localitate importantă în istoria Transilvaniei, se poate citi pe monumentele care se

1. Aripa nordică, faţada spre curte

mai păstrează aici. O întreagă evoluţie de arhitectură pornind din sec. XIII se poate urmări pe viu, putînd constitui o reală şcoală pentru cei ce studiază istoria arhitecturii. Biserica reformată, aflată în vecinătatea castelului, păstrează multe elemente din perioada romanică (ultimul sfert al sec. XIII)[2], integrate refacerii din perioada gotică.

Trecînd canalul Morii, în incinta castelului, putem urmări transformările, amplificările, care se întind pe o perioadă de cîteva secole, ansamblul de la Bonţida descifrîndu-se astfel ca un document. Mărturiile acestei evoluţii, care exprimă momentele de avînt economic şi apogeu artistic, alături de cele de decădere, vorbesc despre semnificaţia şi valoarea istorică a ansamblului. Din păcate cercetările întreprinse pe acest monument sînt insuficiente, fiind departe încă de epuizarea informaţiilor. Se impun cercetări arheologice pe laturile de sud, vest şi est care ar putea surprinde momentele de început ale ansamblului. Acestea, alături de studiile de parament, tehnică constructivă, materiale şi decoraţii, vor putea completa informaţia şi documentaţia actuală. Cele patru bastioane cilindrice pe două niveluri, împreună cu fragmente de ziduri din aripa estică, sînt cele mai vechi elemente ale unui ansamblu fortificat pe plan patrulater, neregulat, care a stat la baza amenajărilor ulterioare (fig. 2). Zidăria masivă de piatră şi bolţile subsolurilor şi parterelor susţin aceste afirmaţii[3].

În timpul lui Bánffy Dionisus, la mijlocul secolului al XVII-lea, castelul capătă, în mare, configuraţia de azi (fig. 3). Compoziţia perioadei Renaştere se adaptează planimetriei impuse de amplasamentul celor patru bastioane preluate de la clădirea anterioară. Analogiile cu castelele de la Mediaşul Aurit şi Iernut conduc la concluzia unei compoziţii de influenţă nord italiană, rafinată, deschisă, primitoare. Aripa nordică se păstrează în întregime, alături de fragmente din aripile de est şi vest. Elemente în stilul perioadei se realizează şi pe clădirile mai vechi. Ferestrele cu frontoane triunghiulare de pe bastioanele de sud-est şi nord-est (fig. 1) demonstrează intenţia proiectantului de a crea o compoziţie unitară, închegată. Acestei faze îi aparţinea şi turnul de poartă de pe latura estică[4]. Luminozitatea şi simplitatea faţadelor, acurateţea detaliilor sînt elementele care imprimă încă din această perioadă caracterul reprezentativ, de primire, al ansamblului şi care se va accentua în etapele următoare. Ancadramentele de uşi, executate de David Şipoş, între 1720—1722, completează decoraţiile interioare ale perioadei Renaştere.

[1] V. Drăguţ, *Dicţionar enciclopedic de artă medievală românească*, Editura ştiinţifică şi enciclopedică, Bucureşti 1976, p. 63.

[2] V. Vătăşianu, *Istoria artelor în Ţările Române*, Editura Academiei R.P.R. 1959, vol. I.

[3] J. Biró, *A Bonczhidai Bánffy-Kastély*, Erdélyi Tudományos Füzetek, Cluj 1935, p. 15, 16.

[4] J. Biró, *op. cit.*, p. 12.

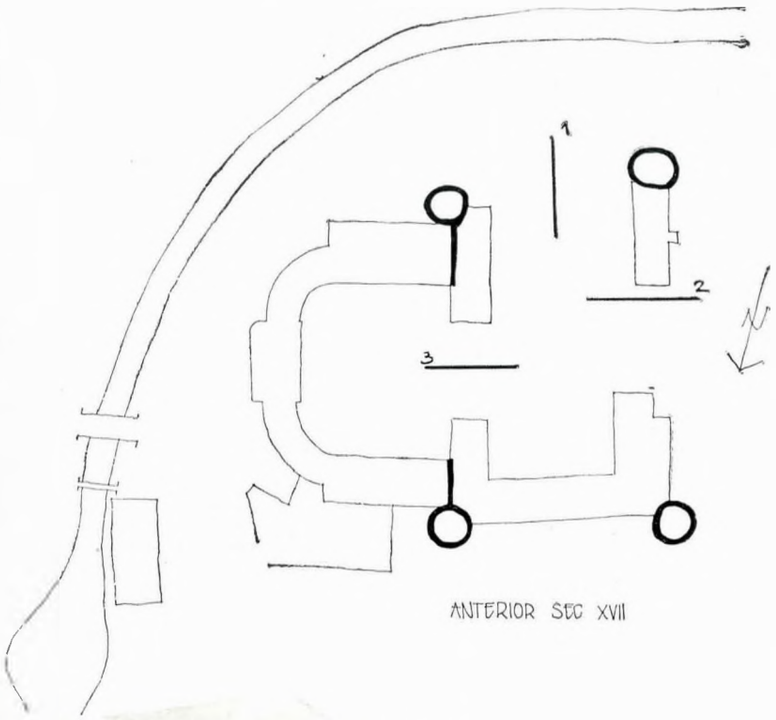

2. Planul castelului, anterior sec. XVII

http://patrimoniu.gov.ro

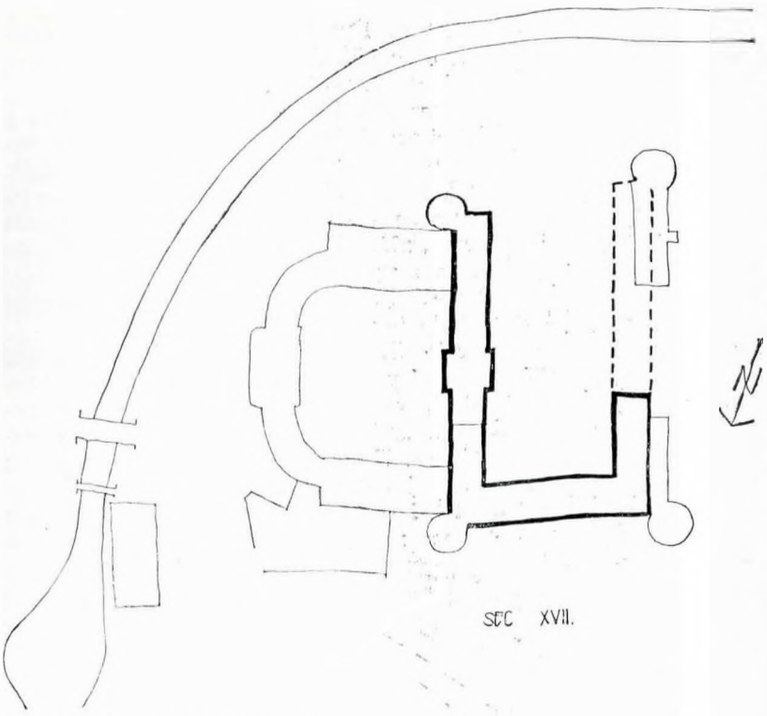

3. Planul castelului în sec. XVII

4. Corpul estic cu bastionul nord estic

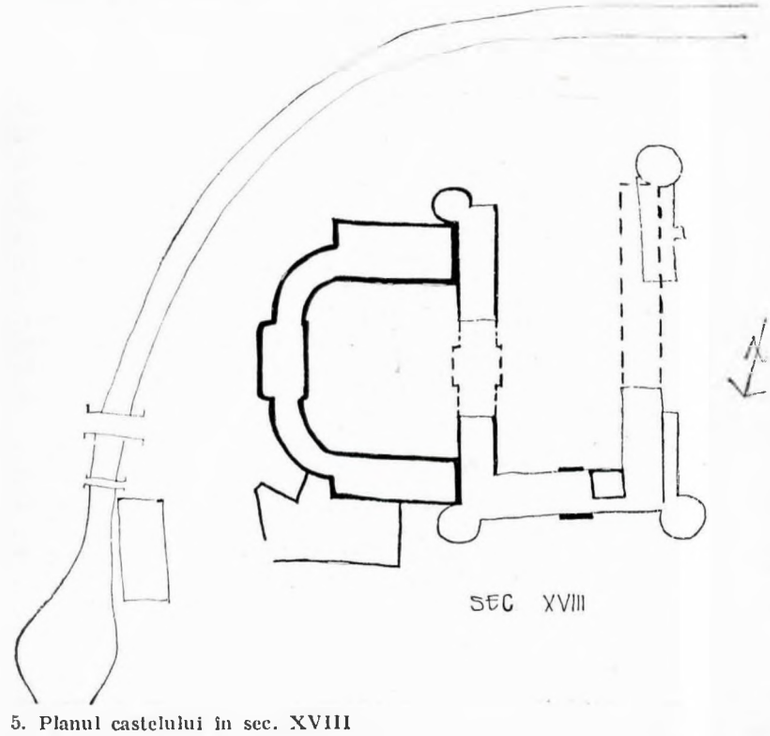

5. Planul castelului în sec. XVIII

Următoarea etapă de amplificare a castelului se realizează la mijlocul secolului al XVIII-lea (fig. 5) prin crearea incintei pentru școala de călărie și anexe gospodărești. Noua incintă în formă de potcoavă introduce în ansamblu idei și elemente baroce care se integrează armonios în compoziția renascentistă. Meșterii acestei perioade sînt cunoscuți din listele de socoteli. Sculptorul Johann Nachtigáll a avut aici un rol deosebit de important. Grajdul ce ocupă latura sudică a noii incinte, realizat după modelul grajdului de curte din Viena (proiectat de Fischer von Erlach)[5], este acoperit cu bolți ceh pe stîlpi. Portalul realizat de Nachtigáll imprimă un caracter de monumentalitate (fig. 5). Pe latura nordică se afla manejul, astăzi în ruină. Portalul, la fel de monumental ca și cel al grajdului, vădește importanța ce s-a acordat funcțiunii. Manejul și grajdul sînt legate printr-un corp adăpostind anexele, în axul căruia se găsește portalul intrării (fig. 7).

Aticele incintei sînt suportul unui șir de statui reprezentînd figuri mitologice, bine individualizate, într-o execuție viguroasă, care este întrecută, poate, doar de sculpturile cetății Alba Iulia. Bogăția sculpturală, cornișele și ancadramentele curbe atenuează din impresia de fortificație a bastioanelor. Din nefericire, din cele 36 statui de pe coronamentul interior și urnele cu figuri umane sau motive vegetale de pe coronamentul exterior, care alcătuiau amplul program sculptural

6. Intrarea în grajd

nu se mai păstrează *in situ* decît puține, ca martori. Multe statui zac decapitate prin curtea castelului. Cîteva au fost aduse la Muzeul de istorie al Transilvaniei prin grija unor muzeografi inimoși, dar restul continuă să rămînă pradă agresiunii umane și a mediului.

Amenajările din secolul al XVIII-lea nu s-au oprit aici. Pe aripa nordică, șirul ferestrelor din perioada anterioară este întrerupt în traveea mediană de două portale și balcoane, realizate de către arhitectul Johann Eberhard Blaumann (fig. 8). Cornișa orizontală se întrerupe în dreptul lor, curbîndu-se și primind cîte trei statui executate tot de Nachtigáll. Lucrările perioadei se regăsesc și la interior. Casa scării capătă aspectul celei de dinaintea incendiului din 1944, cu figurile de șah sculptate în lemn străjuind treptele. Stucaturile care împodobeau casa scării și sălile principale datează tot din această perioadă, fiind creația lui Nachtigáll.

Apogeul perioadei baroce n-ar fi putut fi atins fără amenajarea celor 400 ha de parc. Realizat prin 1750, după planurile lui Erras[6], în concepția barocului francez, parcul se organiza pe trei alei majore pornind radial dinspre castel. Ansamblul de la Bonțida se întregește acum cu numeroase construcții gospodărești (grînar, grajduri, bucătărie), puțin studiat pînă acum, dar care merită toată atenția avînd în vedere complexitatea și unitatea compozițională. Secolul al XVIII-lea aduce, așadar, în ansamblul de la Bonțida elemente de certă valoare barocă și monumentalitate, care susțin odată

[5] J. Biró, *op. cit.*, p. 20.

[6] J. Biró, *op. cit.*, p. 27; Ormos Imre, A kerttervezés története és gyakorlata, Mezőgazadasági kiadó, Budapest, 1967, p. 97.

http://patrimoniu.gov.ro

7. Corpul anexelor

8. Intrarea principală dinspre curte în corpul nordic

în plus semnificația istorică a ansamblului. Proprietarul din prima jumătate a secolului al XIX-lea, Bánffy József, este preocupat de introducerea celor mai noi tendințe din arta și arhitectura europeană. Astfel, parcul este transformat de către Hermann Samuel și László János[7], în 1831, într-un parc în stil englezesc care păstrează în compoziție osatura celor trei alei principale din vechea amenajare. Compoziția devine surprinzătoare, cu pîlcuri de copaci alternînd cu pajiști în care se găsesc straturi de flori, cu urne și statui, ceas solar, obelisc[8]. Din măreția acestui parc romantic, greu se mai disting azi chiar cele trei alei principale. Lipsa de întreținere a produs degradări grave, mai grave decît la castel, fiind necesare acum fonduri mari pentru refacerea lui.

Acum se demolează turnul porții și se refac clasicist ultimele travei și fațadele de capăt ale aripilor rămase. Se ridică acum și moara din vecinătatea porții estice.

Arhitectul Kagerbauer Antal transformă fațada vestică a corpului vestic utilizînd un limbaj neogotic de inspirație engleză, marcînd introducerea acestui stil în Transilvania[10]. Aripa refăcută, legată de bastionul sud-vestic, capătă un turn cu ceasornic (fig. 9) iar corpul legat de bastionul nord-vestic primește un rezalit, care, alături de părțile rămase din fațada anterioară, are o tratare neogotică cu fiale, goluri în arc frînt, turnuleț de colț. Așadar, și epoca romantică lasă la Bonțida o realizare nu lipsită de importanță.

Revenind asupra criteriilor de evaluare a calității acestui ansamblu putem spune că pe lîngă valoarea artistică și estetică, subiective dealtfel, valoarea istorică, pitorescul, caracterul, sînt elemente suficiente care pledează pentru o intervenție urgentă de salvare. Restaurarea întregului ansamblu: castel, moară, grînar, grajduri, parc și amenajarea în scopuri turistice ar putea constitui o posibilitate de integrare în circuit public a acestui valoros monument. Păstrarea caracterului

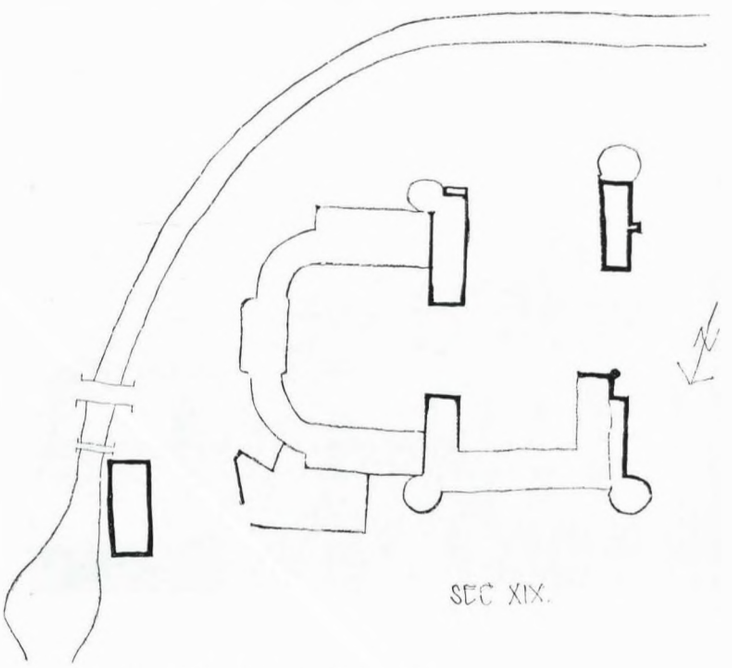

9. Refacerile secolului al XIX-lea — plan

reprezentativ, deosebit de important pentru valoarea monumentului, s-ar putea realiza credem prin amenajarea unui hotel cu un centru de călărie. O evaluare sumară a posibilităților de cazare se ridică la 80—100 locuri. Menționez că detaliul de sistematizare al localității prevede construirea unui hotel cu 100 locuri. Or, o astfel de soluție ar aduce cîștig de cauză și comunei care și-ar vedea împlinite prevederile de dezvoltare, dar și patrimoniului nostru arhitectural care și-ar recăpăta integral una din valorile trecutului. Spațiul oferă posibilități de organizare a unor expoziții, proiecții de diapozitive și filme despre istoria ansamblului și a restaurării sale, în așa fel încît publicul să fie educat să înțeleagă monumentul, căci numai astfel îl va respecta.

Credem că, dacă efortul pentru salvarea acestui monument depășește posibilitățile actuale, este necesară prezervarea lui, păstrarea lui așa cum îl avem astăzi, ca un document, din care să studiezi o lungă perioadă din istoria artei și arhitecturii transilvănene. Și în acest caz sînt necesare măsuri urgente de consolidare, curățire, conservare.

[7] Ormos Imre, *op. cit.*, p. 101; J. Biró, *op. cit.*, p. 30.
[8] J. Biró, *op. cit.*, p. 30.
[9] J. Biró, *op. cit.*, p. 30.
[10] J. Biró, *op. cit.*, p. 34.

SUMMARY

The history of the castle of Bonțida points out the development of the Transylvanian architecture. Seizing up some of the important moments of this evolution, the author emphasizes the necessity of an ample action meant to stop this precious monument to go to ruin. There are exposed two proposals concerning its turning to good account: the first of them refers to a restoration and to the assignment of a luxury function (such as a first-rank hotel having also got a horse-racing school), in order to keep its nature and significance; the second one means a restoration which shouldn't change its former aspect, in this way being a real lesson *in situ* for the history of architecture.

http://patrimoniu.gov.ro

PERSPECTIVĂ NOUĂ ASUPRA PICTURII DIN BISERICA ROMÂNĂ LIPOVA (JUDEȚUL ARAD)

HORIA MEDELEANU

Cercetările întreprinse de către oficiile județene ale patrimoniului cultural național în vederea întocmirii unei evidențe riguros științifice a valorilor artistice din raza lor de activitate au dus uneori la descoperiri care au darul să schimbe fundamental opiniile, devenite „loc comun", asupra unor monumente. Se produce, în urma noilor date obținute, o veritabilă răsturnare de perspectivă din care, nu numai monumentul în cauză, ci totalitatea faptelor de artă dintr-o arie mai largă primesc o lumină nouă. Acesta este cazul picturii din biserica ortodoxă română din Lipova.

Monument de arhitectură și pictură, biserica ortodoxă română din Lipova este, incontestabil, „cea mai complexă", dacă nu și cea mai măreață mărturie a artei vechi românești[1] din Banat, provincie istorică nu îndeajuns studiată și cunoscută. Dacă transformările suferite de monument în urma „pseudo-restaurării", efectuată între anii 1928 și 1930, *„au denaturat compoziția barocă din veacul al XVIII-lea"*, după cum pe bună dreptate observă arh. Eugenia Greceanu[2], biserica ortodoxă română din Lipova rămîne extrem de interesantă și importantă prin pictura sa, o remarcabilă antologie a artei vechi din Banat, datorită celor trei componente: **stratul de frescă din jurul anului 1400,** din care sînt vizibile azi două panouri reprezentînd pe sfinții Pahomie și Teodosie, aflate în pronaos, pictură semnalată de Nicolae Iorga[3] în timpul lucrărilor de restaurare din 1928—1930, **stratul al doilea de frescă din 1732,** de pe pereții naosului și în exterior, deasupra ușii vechi de intrare în biserică, **iconostasul din 1785—1796,** opera lui Ștefan Tenețchi, primul pictor, în accepțiunea apuseană a termenului, din secolul al XVIII-lea bănățean.

Cercetarea noastră s-a îndreptat, mai întîi, asupra stratului al doilea de frescă. Scoasă la iveală în 1928, de către Ioachim Miloia, în urma restaurării acestui monument, lucrarea a fost atribuită în întregime zugravului Nedelcu Popovici, pe baza inscripției descoperite sub una din ferestrele din naos[4]. La cei 200 m² de pictură dezgropată de sub stratul de mortar, Ioachim Miloia a adăugat, în considerațiile sale, încă 300 m², suprafață dispărută în urma transformărilor suferite de monument la sfîrșitul secolului al XVIII-lea[5]. Exprimîndu-și în treacăt mirarea că executarea unui ansamblu atît de vast a fost încredințată unui artist tînăr și neîncercat, cum se aprecia că era Nedelcu la acea dată, harnicul cercetător al artei din Banat trasează acestui zugrav un prim profil pe care îl întregește ulterior în urma descoperirii icoanelor pe lemn de la Butin[6]. Acest profil, împreună cu datele care fixează locul și rolul lui Nedelcu Popovici în arta din Banat, este preluat întocmai de Ion Frunzetti în *Pictori bănățeni din secolul al XIX-lea*, lucrare de sinteză încă neînlocuită în bibliografia de specialitate[7].

O repunere în discuție a creației lui Nedelcu Popovici o datorăm lui Viorel Țigu, fost custode al colecției de artă religioasă veche a Mitropoliei Banatului[8]. Studiile sale au relevat unele confuzii ale istoricilor de artă din Iugoslavia, în legătură cu viața și personalitatea zugravului bănățean, contribuind totodată la o mai temeinică cunoaștere a operei sale[9].

În ceea ce privește biserica de la Lipova, luînd în cercetare vechea inscripție cu numele zugravului, Viorel Țigu stabilește că, alături de Nedelcu Popovici, au lucrat la împodobirea acestui monument zugravii Șerban Popovici și Radu Popovici. În noua interpretare, inscripția a fost citită astfel: „I stuko *noi* (s.n.) Nedelko zugrav Popovici, Șerban ..., Radu

[1] Vasile Drăguț, *Pictura murală din Transilvania*, Ed. Meridiane, București, 1970, p. 66.

[2] Eugenia Greceanu, *Un tip singular al arhitecturii feudale românești: Biserica „Adormirea Maicii Domnului" din Lipova, jud. Arad*, în „Muzeul Național", IV, 1976, p. 279.

[3] Ioachim Miloia, *Biserica română din Lipova (Banat)*, în „Analele Banatului", nr. 1, 1928, p. 30.

[4] Ibidem, p. 35.

[5] Ioachim Miloia, *Începuturile artei românești din Banat*, în „Analele Banatului", fasc. 4, 1930, p. 3—4.

[6] Ioachim Miloia, *Patru icoane executate de zugravul Nedelcu*, în „Analele Banatului", fasc. 3, 1929, p. 6—8.

[7] Ion Frunzetti, *Pictori bănățeni din secolul al XIX-lea*, București, 1957, p. 8—9.

[8] Viorel Țigu, *Zugravul Nedelcu Popovici*, în „Buletinul Monumentelor istorice", nr. 2, 1971, p. 67—72.

[9] Menționăm în special articolul *Dascălul Nedelcu Popovici zugravul*, din „Mitropolia Banatului", nr. 4—6, 1973, p. 266—274.

Inscripția cu numele zugravului Ion (sus) și Nedelcu Popovici (jos).

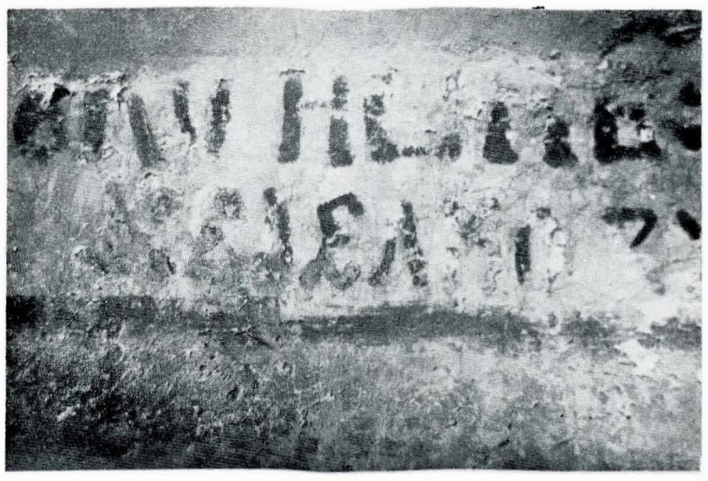

http://patrimoniu.gov.ro

Fotografie executată de Ioachim Miloia, înfățișînd pictura murală din naos, peretele nord.

Popovici" și tradusă: „Am bătut noi — în sensul de am scris noi — Nedelcu zugrav Popovici, Șerban Popovici, Radu Popovici"[10].

Prezența unui cuvînt românesc într-un text slavon ne-a determinat să ne îndoim de exactitatea lecturii. Îndoiala ne-a fost întărită de constatarea unor neconcordanțe de ordin artistic (asupra cărora vom reveni mai jos) între tot ceea ce a creat Nedelcu în cursul vieții și pictura de la Lipova, care părea executată de o altă mînă.

Procedînd la o reexaminare a textului, am observat că inscripția a fost mai lungă. Inițial, ea se desfășura pe două rînduri cuprinse într-un chenar de 118 cm lungime și 12,5 cm lățime. Numele lui Nedelcu Popovici și al celorlalți colaboratori se află în rîndul al doilea și sînt scrise cu litere ușor mai mici. Din rîndul întîi nu se mai păstrează decît două cuvinte și, în trei locuri, urmele picioarelor unor litere. Primul cuvînt este „stuko" (fără i). Al doilea însă nu este pronumele românesc de persoana întîi plural, ci numele românesc „Ion", scris I, Omega, N și semn tare, după care urmează două puncte, cu funcție de punct în scrierea slavonă. Așadar, lectura lui Viorel Țigu se bazează pe confundarea lui I cu N, confuzie ușor de făcut datorită asemănării acestor litere în alfabetul chirilic.

Un alt element scăpat din vedere este semnul tare, care se pune numai după consoane, ceea ce exclude terminarea cuvîntului în cauză cu vocala I, pentru a-l putea citi „NOI".

Apreciind dimensiunile literelor și ale cuvintelor, și scăzînd spațiile dintre cuvinte, sîntem îndreptățiți să credem că, după numele zugravului Ion au mai urmat, pînă la capătul rîndului întîi, încă două, chiar trei nume. Avînd în vedere toate cele de mai sus, textul complet al inscripției se citește astfel: „*Stuko Ion, Zugrav I, zugrav II, Nedelcu zugrav Popovici, Șerban ... și Radu Popov(ici)*". Însuși cuvîntul *stuko* nu este slavon și deci, nu înseamnă a bate, a scrie. a) Stuko provine de la italianul *stucco* — compoziție pentru tencuit, alcătuită din var stins, praf de cretă și praf de marmură, gelatină, clei sau gumă arabică, coloranți. b) În sens mai larg, pictura murală la care se folosește această tehnică. Ni se deschide astfel o zare mai largă de înțelegere nu numai asupra aportului lui Nedelcu la această operă, ci asupra artei bănățene din secolul al XVIII-lea în ansamblul ei.

Așadar, autorul principal, cel care a insuflat unitatea stilistică a frescei de la Lipova, este zugravul Ion. În jurul lui a activat un colectiv închegat avînd trăsăturile unei adevărate „școli" de pictură.

Cine a fost zugravul Ion nu știm în mod sigur. Stilul lui trădează însă cunoașterea picturii brâncovenești și a întregii tradiții a artei bizantine, așa cum s-a constituit ea în Țara Românească. Găsim aceeași dispunere a personajelor, aceeași tipologie și mai ales aceeași ornamentație cu vrejuri, frunze și struguri care îmbrățișează atît de specific șirul de medalioane de deasupra frizelor de sfinți mucenici de pe pereții naosului. O asemănare izbitoare cu mănăstirea Săraca — ea

Biserica ortodoxă română Lipova. „Acoperămîntul Maicii Domnului".

[10] Viorel Țigu, *Zugravul Nedelcu Popovici*, în „BMI", nr. 2, 1971, p. 68.

http://patrimoniu.gov.ro

Detaliu imaginea 3

însăși îndatorată picturii brâncovenești[11] — o oferă ornamentația de triunghiuri, plasată sub frizele de sfinți, semn că zugravul Ion, poate și colaboratorii săi au cunoscut în prealabil mănăstirea din Timiș, sau, mai exact, fac parte din aceeași școală de pictură, cu zugravii care au lucrat aici.

Influența barocului este inexistentă în această pictură de siluete calme, cu un drapaj sumar, executate într-o stilizare largă, încărcată de o spiritualitate și o noblețe de mare simplitate, lipsită de orice urme de ostentație. A încadra acest tip de pictură în stilul *„tradițional sîrbo-bizantin aflat în faza de trecere spre baroc"* este un non sens[12].

Ceea ce ni se pare demn de remarcat, ca foarte semnificativ pentru nevoile sufletești ale comanditarilor din prima jumătate a secolului al XVIII-lea, nu numai de la Lipova, ci din întreg Banatul, este atașamentul ferm față de linia tradițională, așa cum este ea exprimată de monumentele fundamentale din Țara Românească.

Participarea lui Nedelcu în colectivul condus de zugravul Ion ne apare ca o colaborare subordonată unui program și unor canoane pe care le adoptă și le duce mai departe prin talentul său excepțional. Această împrejurare este evidentă și în lucrările sale imediat după 1740[13]. Temele predilecte sînt *„Deisis"* și *„Maica Domnului pe tron între îngeri"*. Compoziția și distribuirea personajelor, precum și elementele auxiliare, tronurile și ornamentația sînt identice cu cele din scenele similare, pictate de zugravul Ion în nișele laterale din naosul bisericii din Lipova. Execuția și expresia chipurilor sînt însă diferite. În execuția efectuată de către zugravul Ion, liniile sînt „mai blînde", după cum observase, fără să le explice, Ion Stoia Udrea, autorul monografiei bisericii din Lipova[14].

Pensula alunecă cu oarecare moliciune, înfățișînd personaje cu umeri căzînd, care degajă o stare de umilință și sfiiciune, străină artei lui Nedelcu. În icoanele acestuia, linia se desfășoară savant și energic, înscriind arabescuri decorative și delimitînd tranșant localitățile de culoare. Drapajul este mult mai complicat, trasat în unghiuri mai ascuțite. În elaborarea tipologiei, Nedelcu preferă maiestatea figurilor, Isus apărînd ca un sever judecător, iar Maica Domnului este mai degrabă o împărăteasă a cerurilor, distantă, uneori rece în perfecțiunea geometrică a ovalului chipului. Cu aceste trăsături s-a impus Nedelcu Popovici ca cel mai strălucit iconar din secolul al XVIII-lea bănățean. Faptul că nu a fost un mare pictor monumentalist nu scade interesul față de opera sa.

Afirmația că Nedelcu Popovici, fiind una și aceeași persoană cu Nedelcu Sîrbu, ar fi zugrăvit fosta biserică „Sf. Apostoli" din Tg. Jiu, împreună cu Dobre Sîrbu, în 1755, este neîntemeiată[15]. Din pisania bisericii, publicată de Al. Bărcăcilă și Alexandru Ștefulescu, reiese limpede că Nedelcu Sîrbu și Do-

[11] Viorel Țigu, *Longin I. Oprișa, Mănăstirea Săraca*, Ed. Meridiane, 1971, p. 18; Vasile Drăguț, *Dicționar enciclopedic de artă medievală românească*, Ed. științifică și enciclopedică, București, 1976, p. 267.

[12] Vukica Popovic, *Velikobeckerecki slikarski Ateljer, dvesto godina slikarstva u Zrenjaninu, 1740—1940*, katalog izložbe, Zrenjanin, 1969. Cf. Viorel Țigu, *Dascălul Nedelcu Popovici zugravul*, în „Mitropolia Banatului", nr. 4—6, 1973, p. 268 și nota 8.

[13] Ion B. Mureșianu, *Colecția de artă religioasă veche a Arhiepiscopiei Timișoarei și Caransebeșului*, Timișoara, 1973, fig. 4 și 33.

[14] Ion S. Udrea, *Biserica ort. română din Lipova*, Timișoara, 1930, p. 47.

[15] Ștefan Mateș, *Zugravii bisericilor române*, Cluj, 1929, p. 70; Vasile Drăguț, *Dicționar enciclopedic de artă medievală românească*, Ed. științifică și enciclopedică, București, 1976, p. 214.

Tetrapod de la mănăstirea bisericii Polovragi. „Acoperămîntul Maicii Domnului".

http://patrimoniu.gov.ro

Biserica Mănăstirii Govora. „Acoperămîntul Maicii Domnului".

Ornament din glaful uşii vechi de la Lipova.

bre Sîrbu, *împreună cu alţii* (s.n.), au plătit, la 1755, zugrăvirea bisericii care fusese ridicată la 1747 de un grup de boieri olteni[16]. „Această sf. biserică s-a început cu ajutorul lui Dumnezeu la anul 7255 (1747) de Vlad Giurgiuveanu, Radu Kupeţ, Pătru (Ştefulescu), Nicu Kostandin, Konstandin, Radu Nicolae şi s-a zugrăvit prin osteneala lui Dobre Sîrbu. Nedelku Sîrbu şi a altora împodobindu-se cu zugrăveală în zilele Mării Sale domnului Ioan Konstandin Racoviţă B.B. la anul 7263 (1755)..." (Alexandru Ştefulescu, *Istoria Tîrgu-Jiului*, Tîrgu-Jiu, 1906, p. 144). Aşadar boierul Nedelcu Sîrbu nu este nici zugrav al bisericii „Sf. Apostoli" şi nici aceeaşi persoană cu zugravul bănăţean Nedelcu Popovici. De fapt Nedelcu Sîrbu şi Dobre Sîrbu sînt trecuţi în rîndul ctitorilor, în pomelnicul bisericii din 25 mai 1846[17]. Dealtfel, Dobre Sîrbu este ctitor şi la biserica domnească „Sf. Voievozi", unde îl găsim înfăţişat în anteriu verde şi giubea peste scurteică cu blană, pe peretele din dreapta de la intrare. Din documentele vremii, publicate de Alexandru Ştefulescu, reiese însă un alt fapt, asupra căruia merită să atragem atenţia şi anume frecvenţa numelui Nedelcu purtat de o seamă de boieri români din părţile Tîrgu Jiului[18].

Aşadar este foarte probabil că întregul colectiv de zugravi de la Lipova, în frunte cu Ion, a venit din Oltenia, în timpul stăpînirii acestei provincii de către austrieci. Exodul de populaţie din acea zonă spre Banat, ca dealtfel şi spre Transilvania, a cuprins cu siguranţă şi un număr de artişti. Eforturile lor au contribuit din plin la ştergerea urmelor îndelungatei stăpîniri otomane din aceste părţi.

Printre cei sosiţi în această perioadă este şi Vasile Diaconu de la Tismana, întemeietor de „şcoală" la Sredişte şi primul dintr-o familie care se va ilustra în Banat sub numele de Diaconovici Loga[19]. În acest context, pictura din 1732 de la Lipova capătă o deosebită importanţă. Racordată la cea de la mănăstirea Săraca din 1730 şi împreună cu opera lui Vasile Diaconu, ea contribuie la definirea profilului stilistic al artei din Banat în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Linia de evoluţie a artei din Banat, în această perioadă, îşi are punctul de pornire în strălucita şcoală de zugravi a lui Constantin Brânco-

Biserica Mănăstirii Hurez. Aceeaşi scenă din trapeză.

[16] Alexandru Ştefulescu, *Istoria Tîrgu-Jiului*, Tîrgu Jiu, 1906, p. 116.
[17] *Ibidem*, p. 148.
[18] Nedelcu Mîrşavul, Nedelcu Pîrcălabul etc.
[19] N. Tincu-Velea, *Istoria bisericească politico-naţională a românilor*, Sibiu, 1865, p. 202.

http://patrimoniu.gov.ro

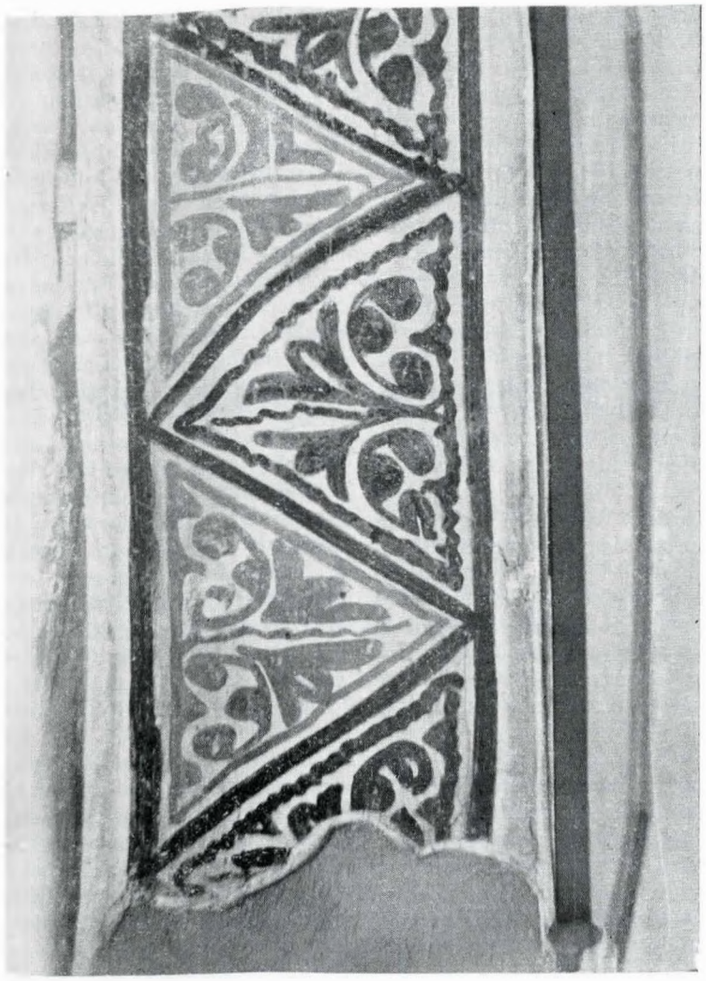

Ornament în nișa exterioară de la Lipova.

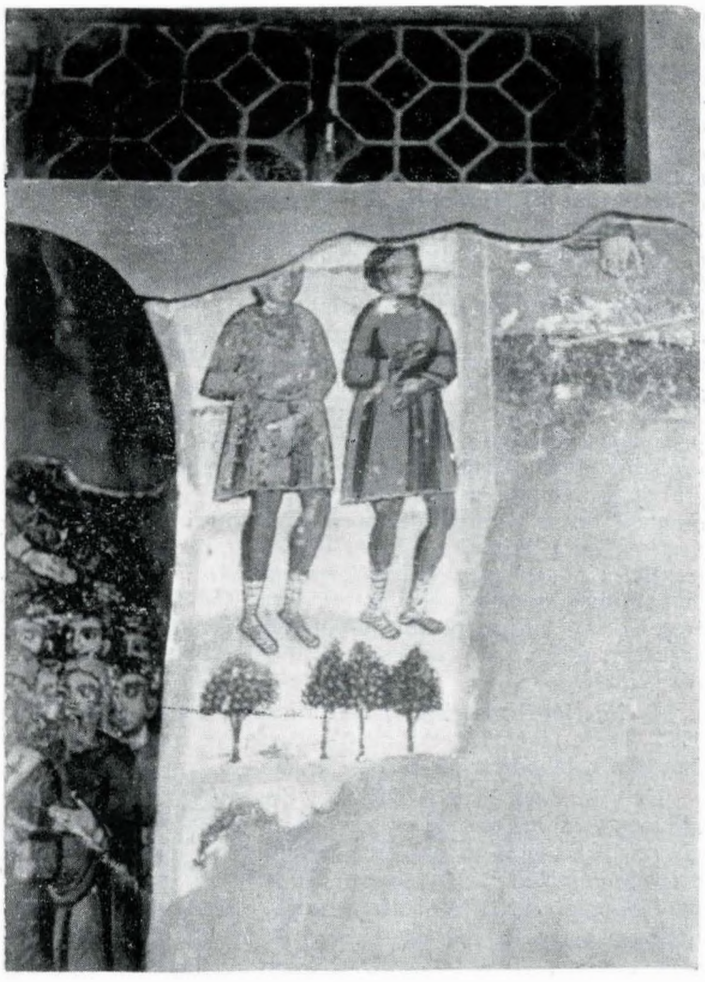

Pictură exterioară la monumentul de la Lipova.

veanu. Pe zugravul Ion nu-l mai găsim lucrînd în continuare pe teritoriul Banatului. Acel Ion, care împreună cu fiul său Ioan și cu ucenicul Ion au împodobit biserica „Sf. Ioan Botezătorul" din Caransebeș, la 1787[20], ni se pare prea îndepărtat în timp de data executării frescei de la Lipova, pentru a putea stabili vreo legătură între acești zugravi cu același nume. Luînd în considerare zugravii din Țara Românească de la începutul secolului al XVIII-lea, nu găsim în rîndurile lor un altul cu acest nume în afară de Ion, ucenicul lui Constantinos, șeful de școală al lui Brâncoveanu. Ipoteza este îmbietoare, dar ea are nevoie de o întărire pe baza unor disocieri ferme ale stilului individual al ucenicului lui Constantinos.

În orice caz, prestația zugravului Ion de la Lipova nu duce spre *„arta sîrbească a frescelor de la Gracianița, Sopocoani sau Lesnovo"* cum au presupus unii cercetători[21], ci spre cea a meșterilor formați în ambianța școlii lui Constantinos. Unele teme, precum și redactarea lor, ne fac trimitere directă la monumentele vîlcene. Cele mai interesante ni se par a fi *„Judecata de apoi"* și *„Acoperămîntul Maicii Domnului"* din jurul intrării vechi. Descoperirea acestei picturi a determinat pe Ioachim Miloia să afirme că biserica de la Lipova ar fi de fapt *„o mănăstire decorată după obiceiul mănăstirilor din Balcani cu picturi în jurul și deasupra intrării principale"*[22].

Fără să excludem posibilitatea ca biserica de la Lipova să fi fost la început mănăstire, credem că existența celor două scene de pictură exterioară reclamă o altă interpretare. Ele sînt o creație frecvent întîlnită la monumentele vîlcene. Zugravii le-au transplantat firesc din mediul în care se formaseră, fără să se mai străduiască să le adapteze noilor condiții social-istorice de la Lipova și din Banat. Astfel se explică asemănarea scenei *„Acoperămîntul Maicii Domnului"* de la Lipova cu cea zugrăvită de Ștefan Ieromonahul în pridvorul mănăstirii Govora[23]. Din nefericire însă, capul și partea de sus a bustului Maicii Domnului au fost distruse. Totuși, silueta, în liniile ei mari, compoziția compactă sînt aceleași, doar dispunerea grupurilor este inversată. La Lipova, grupul ecleziastic este în dreapta și cel laic în stînga. Interesant de remarcat că grupul laic reprezintă, în mic, o curte voievodală, personajul încoronat purtînd loros bizantin, iar restul mantii. Ideea de curte voievodală este în contradicție cu statutul politic al Banatului la acea dată.

Desigur, dincolo de realitatea social-istorică valabilă pentru Țara Românească, scena putea cuprinde aluzii și semnificații mai subtile, Maica Domnului fiind chemată să-și exercite ocrotirea asupra unei populații abia scăpate de jugul turcesc. Zugravul Ion exprima iconografic o tendință generală a poporului român de pretutindeni, din acea vreme.

„Acoperămîntul Maicii Domnului" din pictura exterioară de la Lipova poate fi însă plasat într-un cîmp mai larg de analogii. De pildă, grupul ecleziastic evocă pe cel similar din scena *„Acoperămîntului"* pictată de meșterii de la Polovragi pe un tetrapod[24]. Mai ales arhiereul din fruntea grupului, prin detaliile chipului, nasul, ochii, sprîncenele, cîrlionții părului, tratarea veșmintelor se aseamănă pînă la confundare cu cel executat de zugravul Ion, dovadă că acesta, cunoscînd foarte bine repertoriul de forme și tipuri al nucleului de meșteri de la Hurezi, a efectuat în opera sa, de la Lipova, combinații asupra cărora și-a pus, desigur, pecetea temperamentului său artistic, manifestat în liniile mai blînde, lipsite de forța monumentală a unui Ștefan Ieromonahul, care a imprimat Maicii Domnului de la Govora, elanul unei veritabile „Victorii".

[20] Andrei Ghidiu și Iosif Bălan, *Monografia orașului Caransebeș*, Caransebeș, 1909, p. 28.

[21] Ion Frunzetti, *op. cit.*, p. 9.

[22] Ioachim Miloia, *Biserica română din Lipova (Banat)*, în „Analele Banatului", nr. 1, 1928, p. 30.

[23] I. D. Ștefănescu, *Contribution à l'étude des peintures murales valaques* (Transylvanie, district de Vâlcea, Târgoviște et région de Bucarest), Paris, 1928, pl. VI, fig. 2.

[24] Victor Brătulescu, *Mănăstirea Polovragi*, în „Buletinul Comisiunii Monumentelor istorice", anul XXXIII, fascicola 106, octombrie-decembrie, 1940, fig. 31.

http://patrimoniu.gov.ro

Scena „*Acoperămîntul Maicii Domnului*“, hram al bisericii din Lipova pînă la începutul secolului al XX-lea, cînd episcopul Aradului îl schimbă cu „Adormirea Maicii Domnului“, este pictată într-o nișe practicată deasupra vechii intrări dinspre nord și plasată în interiorul marii scene a „*Judecății de apoi*“. Din cauza dimensiunilor nișei, scena nu a putut primi amploarea de care se bucură ea pe timpanul de deasupra ușii de intrare în biserica mănăstirii Govora. Zugravul Ion a găsit însă posibilități mai generoase pentru înfățișarea „*Judecății de apoi*“. Din păcate, transformările de la 1792 au nimicit o bună parte din această pictură. Se mai păstrează, totuși, în registrul de sus, un fragment din motivul sulului desfășurat de îngeri. În stînga, „*Ierusalimul ceresc*“ cu ziduri și turnuri asemănătoare reprezentărilor de la monumentele vîlcene și cu grupul patriarhilor Avram, Isac și Iacob, figurat în interiorul incintei. În dreapta, în registrul al doilea, un grup de patru personaje (din figura primului păstrîndu-se doar aureola), probabil, după numărul lor, cei patru evangheliști. În registrul de jos, un grup asemănător cu cel al iudeilor din „*Judecata de apoi*“ de pe peretele de est al pridvorului bisericii „Buna-vestirea“ din Rîmnicu-Vîlcea, reprezentare „*ale cărei date esențiale sînt aceleași ca la biserica mănăstirii Cozia și Hurezi*“[25]. În porțiunea de la mijloc a scenei de la Lipova nu se mai păstrează decît „*mîna cu balanța dreptății*“. Probabil, aci se desfășura „rîul de foc“, așa cum este el înfățișat la unele monumente din Vîlcea.

În interiorul bisericii, datorită acelorași transformări din 1792, nu se mai păstrează decît o parte din opera zugravului Ion și a colaboratorilor săi.

Nu știm dacă Ioachim Miloia a descoperit urme materiale ale iconostasului din zid pe baza cărora presupunea că același „*Nedelcu*“ a pictat „*o serie de minunați sfinți și scene biblice ce azi nu mai există*“[26]. Din studiul său publicat în urma săpăturilor efectuate în 1928—30 nu rezultă. Știrea despre existența unui iconostas din zid este extrasă de Miloia dintr-un proces verbal de la 1775, aflat în arhiva bisericii. (Procesul verbal în cauză nu mai există azi).

În ceea ce ne privește credem că vechiul iconostas datorat, desigur, zugravului Ion, nu lui Nedelcu, cum a susținut Miloia, nu a dispărut în întregime, deoarece în podul bisericii am descoperit patru icoane mari pe lemn pe dosul cărora este însemnat anul 1785. Scrisul indică mîna lui Ștefan Tenețchi, pictorul care realiza la acea dată un nou iconostas din lemn pentru biserica de la Lipova. Din respect față de înaintașul său, Tenețchi a păstrat cele patru icoane împărătești ale vechiului iconoastas și a marcat data cînd ele au fost scoase din folosință. Icoanele au zăcut două sute de ani neluate în seamă. Existența lor ne determină să amendăm părerea foarte merituosului cercetător al artei din Banat, care a fost Ioachim Miloia: chiar dacă între altar și naos se afla un zid despărțitor, acesta purta cele patru icoane care înfățișează scenele obișnuite din registrul principal al iconostaselor ortodoxe. Cele două icoane care stăteau în stînga și în dreapta ușilor împărătești, Maica Domnului tronînd între îngeri, cu pruncul pe genunchi, și Deisis sînt reluate pe pereții nișei din stînga și respectiv din dreapta, din naos, într-o tratare mai simplă. Elementele auxiliare, mai ales tronurile, nu îmbracă aici luxuriança ornamentală a „barocului“ brâncovenesc pe care îl descoperim în icoanele împărătești, care evocă icoanele similare ale lui Constantinos de la biserica mare domnească din Tîrgoviște. Așadar, chiar dacă în legătură cu icoanele pe lemn, executate de zugravul Ion, folosim termenul de „baroc“, o facem pentru a integra această creație în aspectele definitorii ale artei din Țara Românească. În acest caz, legătura cu sudul sîrbesc, stabilită de unii cercetători români și sîrbi, devine caducă. Excelenta pictură murală și cea a iconostasului vechi din biserica ortodoxă română din Lipova sînt opera unui grup de artiști români care au lucrat aici în spiritul tradiției bizantine românești căreia epoca lui Brâncoveanu i-a conferit noi valențe și o nouă și supremă strălucire. Această tradiție a fost dusă mai departe, în Banat, de către Nedelcu Popovici și de către Șerban Popovici, despre care știm sigur că a pictat și pe teritoriul Iugoslaviei[27]. Departe de a avea o legătură unilaterală cu arta sîrbă, în secolul al XVIII-lea, legătură care însemna, după opinia unor cercetători, o simplă mișcare dinspre această artă spre Banat, putem spune azi că evenimentele artistice și personalitățile creatoare românești din această provincie s-au difuzat și dincolo de limitele ei, aruncînd încă o punte între aceste popoare cu atîtea note comune.

[25] I. D. Ștefănescu, *op. cit.*, p. 61.

[26] Ioachim Miloia, *Biserica română din Lipova (Banat)*, în „Analele Banatului“, nr. 1, 1928, p. 35.

[27] Olivera Milanovic, *Din pictura și arta aplicată din Voivodina*, Novi Sad, 1958, p. 33; Viorel Țigu, *Zugravul Nedelcu Popovici*, în „BMI“, nr. 2, 1971, p. 67.

SUMMARY

In the framework of several restoration works, Ioachim Miloia discovered, in 1928, the mural painting of 1732 of the Romanian Orthodox church of Lipova (Arad county). By dint of an inscription to be found under one of the windows in the nave, this painting is regarded as being entirely the work of painter Nedelcu Popovici. The subsequent researches found other two names of painters, — below the inscription — namely, those of Șerban Popovici and Radu Popovici.

By analyzing the fragment of the first line of the inscription, the author of this writing discovered the name of painter Ion, the main artisan of the mural painting of Lipova. The style and the analogies of such themes as „Doomsday“ and „The Holy Virgin's Layer“ resulted in the conclusion that painter Ion and his team pertained to the Brâncoveanu school. The similitude of names made the author put forward the hypothesis that painter Ion of Lipova was in fact Ion, the main apprentice and co-operator of Constantinos, the chief of the painting school of Hurezi Monastery.

Beside the mural painting, in the church of Lipova there are kept four imperial icons on wood, which belonged to the first register of the former iconostasis made by painter Ion. The auxiliary elements, expecially the throne and the ornamental luxuriance, are typical of the Brâncoveanu „baroque“.

After having finished the works of Lipova, it seems that painter Ion had gone back to Wallachia. Nedelcu Popovici and Șerban Popovici (maybe Radu Popovici too) continued painting in the Banate, in the tendencies of the Brâncoveanu tradition.

http://patrimoniu.gov.ro

EXPRESIVITATEA MONUMENTELOR RUINATE

RADU FLORESCU

Dacă semnificația și valoarea unui monument istoric, păstrat de-a lungul veacurilor încă în stare de funcționare prin urmare întreg, dar patinat de dintele vremii — rămîn cel mai adesea ușor de descifrat, monumentele ruinate sînt aparent vitregite din acest punct de vedere. Sînt vitregite pentru că înțelegerea și judecarea formelor ciuntite cer un efort de imaginație suplimentar, precum și pentru că sînt dezbrăcate în general de orice podoabă plastică, de natură să atragă sau chiar să farmece. Sînt vitregite, de asemenea, pentru că starea lor de ruină implică o dilemă: procesul de degradare odată în-

Parthenonul — exemplu de monument ruinat și anastilozat.

ceput, se extinde progresiv cîtă vreme nu se întreprinde o intervenție sistematică de restaurare; restaurarea însă ca să fie eficientă trebuie adesea să modifice starea inițială de ruină a monumentului și aceasta cu riscul de a-l denatura.

Tocmai de aceea, orice încercare de restaurare a unui monument ruinat trebuie să plece de la o cît mai bună cunoaștere a resturilor constructive, care să nu neglijeze nici cel mai mic amănunt expresiv. Iar restaurarea însăși trebuie să vizeze în afară de conservare, nu atît reconstituirea fizică a unei imagini globale a monumentului, cît mai ales valorificarea cît mai completă și mai clară a acelor detalii semnificative menționate mai sus. Aceasta pune însă în discuție însăși accepția termenului de „amănunt semnificativ" sau mai bine-zis postulează un criteriu în virtutea căruia existența, lipsa sau ciuntirea unui element constructiv sau a unei forme, componente ale unui monument, sînt sau nu semnificative.

Fără îndoială că acest criteriu, ținînd seama tocmai de domeniul în cadrul căruia se poartă discuția, nu poate fi decît criteriul „autenticului" istoric. Cu alte cuvinte cu cît amănuntul sesizat este mai revelator pentru caracterul activității creatoare de valori a vremii în care el se plasează, cu atît el trebuie considerat mai autentic, deci mai semnificativ.

O enumerare, cît de cît sistematică, poate distinge mai multe genuri de asemenea elemente.

În primul rînd trebuie amintite acelea care permit reconstituirea imaginară a formelor, a tehnicii și sistemului constructiv și a ordonanței decorative ale monumentului; apoi amănuntele care permit stabilirea etapelor procesului tehnologic de

http://patrimoniu.gov.ro

Adamclisi — cetatea Tropaeum, turn de la poarta de vest cu detaliile semnificative de emplecton = asize despărțite de rosturi.

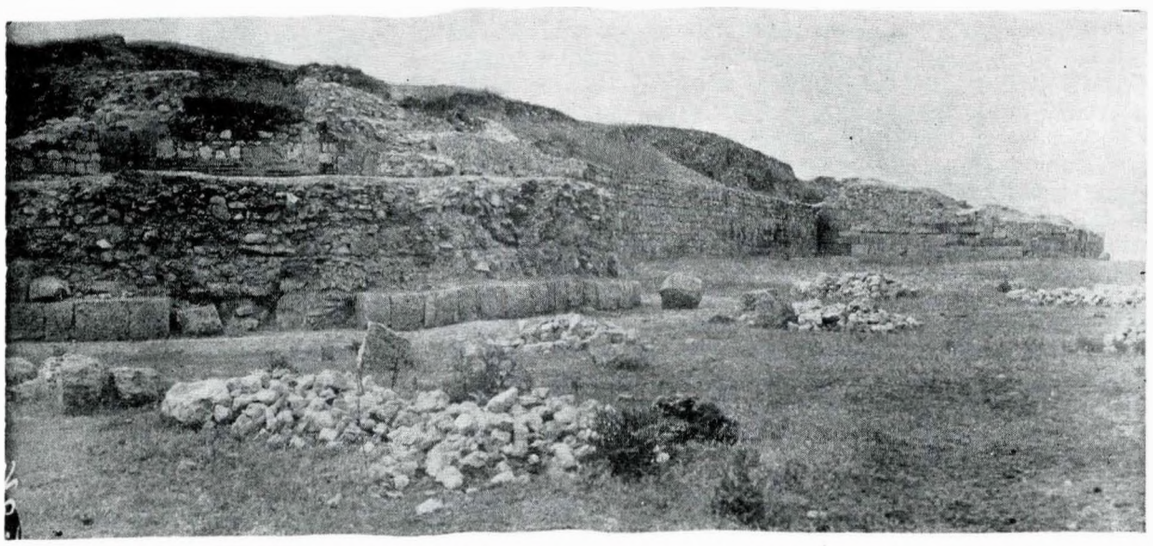

Capidava — latura de NV înainte de restaurare.

Capidava — latura de NV după restaurare.

construire a monumentului, fazele lui constructive și chiar etapele și condițiile de ruinare, acestea din urmă adesea foarte expresive. În sfîrșit, nu trebuie pierdut din vedere că însăși starea de ruină implică anumite atitudini afective, emoționale, corespunzînd anumitor particularități ale sensibilității noastre, moderne.

În această privință poate nu este nepotrivită reamintirea binecunoscutei comparații între Theseionul din agora ateniană, și paralela lui ilustră, Parthenonul de pe Acropole. Primul, întreg și constituind o adevărată „academie" a ordinului doric, rămîne rece și șters, în timp ce templul Atenei Parthenos, mutilat de vremi, impresionează profund, pînă chiar și într-o palidă imagine fotografică. Oameni de spirit și cultură și-au pus întrebarea dacă farmecul deosebit al acestui din urmă monument nu rezidă tocmai în sentimentul sfîșietor generat de mutilarea perfecțiunii sale formale. Fără îndoială Theseionul este întreg, dar e rece nu pentru că e întreg, ci pentru că-i lipsește vibrația geniului artistic care a creat Parthenonul. Pe de altă parte, nici sentimentul dramatic pe care-l inspiră azi templul de pe Acropole nu s-ar naște în privitor dacă monumentul n-ar fi ruinat. Faptul este cu atît mai clar în cazul micii bijuterii de marmură pe care-o constituie

http://patrimoniu.gov.ro

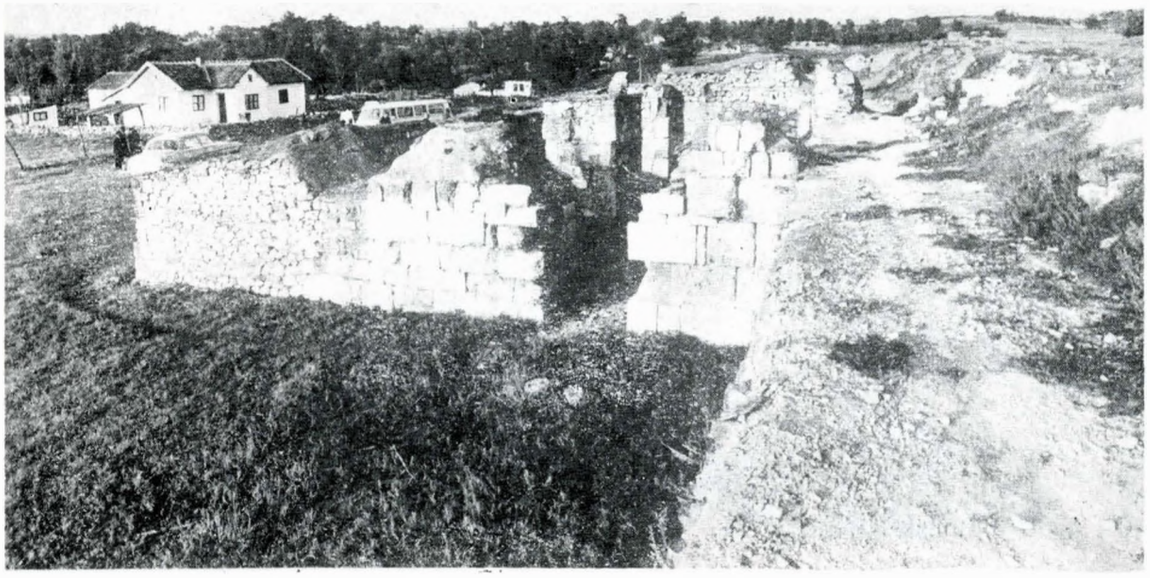

Capidava — latura de SV a turnului I cu urma în V a șanțului cetății feudale timpurii (sec. X. e.n.).

templul Atenei Nike, cu cît anastiloza acestuia este încă mai completă decît a Parthenonului, iar mutilarea mult mai limitată. Templul Atenei Nike trăiește din punct de vedere artistic prin sine însuși, dar parțiala lui ruinare îi adaugă parfumul amărui al dramei.

Cu probleme similare au avut a se confrunta în ultima vreme și restauratorii noștri, în măsura în care, pe de o parte, grija pentru conservarea elementelor fundamentale ale tradiției noastre culturale, pe de alta, activitatea tot mai amplă de cercetare arheologică au reclamat din ce în ce mai multe restaurări de monumente ruinate.

În general, specialiștii au izbutit să conceapă și să realizeze soluții de restaurare judicioase, chiar dacă uneori prea prudente — bazate în primul rînd pe o intuire justă a monumentelor și a particularităților lor, și pe o sensibilitate fină și diferențiată la limbajul ruinelor. Dar au lipsit din elaborarea acestor soluții și judecățile critice explicate și dezbaterile de principiu. Faptul lasă loc pentru eventuale restaurări mai puțin reușite, dacă lărgirea activității ar antrena și pe alți specialiști mai puțin formați, sau mai puțin dotați, în măsura în care încă nu există o bază metodică de judecare critică a expresivității monumentelor ruinate și de aici a soluțiilor de restaurare.

Dar plecînd tocmai de la soluțiile judicioase amintite mai sus, se poate deschide și se pot întemeia opinii din confruntarea cărora s-ar constitui tocmai baza metodică în discuție.

În general, în toate aceste restaurări două au fost problemele care s-au ridicat: în ce măsură pentru a asigura soliditatea, buna conservare și regularitatea de aspect a zidurilor este admisă completarea sau adăugirea lor, și în ce măsură aceste completări și adăugiri trebuie să fie ordonate, geometrizate, într-un cuvînt stilizate și cum anume.

Între cele mai vechi lucrări de restaurări de la noi de felul discutat, se numără și aceea a zidurilor de incintă ale **cetății** romane **Capidava.** Aici săpăturile au scos zidurile așa cum ele se păstrează din antichitate, cea mai veche intervenție asupra lor datînd din secolul al X-lea cel tîrziu, cînd șanțul incintei feudale timpurii, din zid de piatră cu pămînt, a secționat și parțial demolat zidurile turnurilor exterioare ale cetății romane. Consolidate imediat după descoperire, zidurile groase de mai bine de doi metri, cu paramenți din piatră de talie și nucleu de *opus caementicium* (beton ciclopean) au fost acoperite cu o șapă de beton, fixată pe un strat de piatră spartă mărunt.

Formula aceasta, în general evitată de restauratori, din cauza aspectului acesta de lavă topită nepermițînd regularizarea asizelor demantelate dezordonat, s-a dovedit a fi cea mai proprie la Capidava, în măsura în care a permis păstrarea și evidențierea urmelor intervenției din secolul al X-lea, intervenție cu certă valoare istorică.

Altă soluție a fost adoptată cu ocazia consolidării zidurilor de incintă ale **castrului Drobeta.** Aici, după dărîmare, în

Castrul Drobeta — latura de N după restaurare — pe curtina din primul plan se disting urmele a două gropi de bordeie feudale.

cursul căreia dărîmăturile umpluseră spațiul din fața zidului, generînd astfel o secțiune în pantă a ruinei acestuia, au intervenit pe alocuri locuitorii Severinului modern care au demantelat ziduri, pentru a obține piatră de construcții. Doar în cîteva locuri, gropile unor bordeie din secolul al XIV-lea au interceptat zidul, determinînd o depresiune de traseu regulat. În această situație s-au făcut completări în toate zonele demantelate moderne, marcîndu-se adaosul cu rost de culoare albă, și avîndu-se grijă să se păstreze secțiunea în pantă dinspre interior spre exterior a ruinei. Depresiunile bordeielor din secolul al XIV-lea au fost păstrate ca atare, marcîndu-li-se astfel locul. Suprafața zidului a fost rostuită, primid astfel un aspect de *opus incertum*, mai corespunzător caracterului nucleului.

La **cetatea de scaun a Sucevei,** monument medieval, situația se prezenta cu totul altfel. Aci zidurile nu au fost niciodată complet îngropate, iar procesul de degradare s-a continuat pînă recent de tot, sub ochii noștri, așa încît ruina nu avea nici un aspect caracteristic, atestînd o acțiune istorică asupra zidurilor. În multe locuri însă paramentul exterior era mult mai jos decît cel interior, iar profilul ruinei era în general, foarte neregulat. În această situație s-a impus completarea ruinei pînă

http://patrimoniu.gov.ro

Castrul Drobeta — ansamblul cazărmilor cu suprapuneri și întretăieri de ziduri din patru faze constructive deosebite.

Cetatea Histria — curtină cu partea superioară a paramentului exterior restaurată cu blocuri de similipiatră.

la cea mai înaltă cotă păstrată și geometrizarea, stilizarea deci abstractă, marcînd lipsa de semnificație istorică a volumelor de zidărie adăugată.

Mai puțin justificată însă apare această stilizare la zidurile de incintă ale vechiului **Tomis,** de lîngă turnul Măcelarilor, unde înălțarea pînă la cota maximă păstrată s-a făcut fără a se respecta retragerea verticalei paramentului față de crepidomă care, în părțile bine conservate din antichitate, este evident că face soclu. De asemenea, apareiajul paramentului din pietre de talie are un caracter cu totul modern, fără să țină seamă de dispoziția specifică a blocurilor din porțiunile bine păstrate.

Un caz cu totul ieșit din comun îl prezintă pivnițele **caselor domnești** vechi din **Curtea domnească de la Tîrgoviște.** Urmele păstrate în zidăria pivnițelor ar permite refacerea bolților acestora, azi în mare parte prăbușite, cunoscîndu-li-se săgeata, curba, felul în care se prind în zidul de capăt, și chiar și detalii de zidărie. Se păstrează și unele indicații cu privire la planimetria parterului și unele fragmente de pavaj de cărămidă din încăperile acestuia. Demolate sistematic de un antrepenor din secolul al XIX-lea pentru a recupera materialul constructiv, zidurile prezintă o înfățișare întru totul nesemnificativă. Restaurarea a procedat prudent consolidînd zidurile în starea în care le-a găsit, fără să adauge decît strictul necesar pentru asigurarea soliditații lor. În acest fel, soluția a fost ferită de greșeli, dar nici nu a scos tot ceea ce se putea scoate ca expresivitate din ruină, sacrificînd elemente de certă semnificație storică și arhitecturală preferinței pentru „ruina romantică".

Dealtfel, această idee a „ruinei romantice", de melodramatic efect, domină încă prea mult gîndirea restauratorilor noștri care uită uneori că, în primul rînd, o ruină trebuie să fie istoricește și artistic expresivă, iar rolul ei de element emoțional al peisajului este doar secundar. Din acest punct de vedere este mult mai justificată soluția la care s-a oprit restauratorul zidului de incintă al **cetății Histria.** Din paramentul acesteia fuseseră smulse într-o vreme foarte recentă cîteva mari blocuri paralelipipedice de calcar, ale căror urme, permițînd reconstituirea dimensiunilor, se păstrau în nucleu. Restauratorul a placat în locurile goale blocuri de similipiatră care au întregit zidul fără să precizeze detaliul aspectului, marcîndu-l ca modern.

Analiza se poate extinde încă mult. Ar fi însă de prisos. Se poate desprinde clar că completarea monumentelor ruinate este justificată numai în funcție de buna cunoaștere a monumentului. Ea poate fi împinsă atît cît cunoștințe certe despre formele originare o permit și numai dacă nu acoperă elemente, expresive pentru anumite intervenții asupra ruinei, de certă valoare istorică, Nu poate fi înscrisă printre aceste intervenții exploatarea ruinelor drept cariere de material constructiv în vreme recentă. În măsura în care completarea se impune, ea trebuie „stilizată", așa încît să evidențieze caracterele expresive ale ruinei sau, dacă acestea au fost șterse de intervenții recente, să marcheze caracterul modern al completărilor.

Aceste cîteva principii par în acest moment să corespundă atît exigențelor științifice cît și caracterelor sensibilității noastre față de ruine.

http://patrimoniu.gov.ro

DIN NOU DESPRE PATRIMONIUL ARHITECTURAL

În decembrie anul trecut, Consiliul Culturii și Educației Socialiste a organizat la Tîrgu Mureș, cu sprijinul Comitetului județean de cultură și educație socialistă și al muzeului din localitate, sesiunea științifică, aflată la a doua ediție, cu tema: *Monumente de arhitectură în contextul activității de ocrotire și valorificare cultural-educativă a patrimoniului cultural național*". Această manifestare a reunit un numeros public din țară, specialiști din domeniul arhitecturii și istoriei, istoriei artei, de la Institutul de proiectare din Tg. Mureș ș.a., care au ținut comunicări axate pe o arie tematică diversă și au dezbătut problematica actuală cu care se confruntă patrimoniul arhitectural național.

Importanța deosebită a monumentelor în viața unui popor, aportul și rolul arhitecturii, alături de celelalte discipline, pentru definirea de sine a națiunii au fost, și cu această ocazie, unanim reliefate, odată cu programul amplu ce se cere elaborat cuprinzînd măsurile stringente, imediate, pentru satisfacerea unor nevoi acute de redresare a monumentelor a căror stare actuală ne îngrijorează.

Dealtfel revista noastră, în paginile ei, fie a publicat documentația științifică necesară în activitatea de restaurare, fie a semnalat necesitatea găsirii soluții or celor mai adecvate și a stabilirii urgențelor în activitatea de renovare și de restructurări urbane, în asanarea unora dintre monumentele care amenință cu ruinarea, sau a militat pentru reluarea lucrărilor de conservări și restaurări care o dată începute nu și-au găsit încă finalizarea la unele monumente.

Să adăugăm apoi interesul ce s-a arătat pentru aplicarea unei cercetări complexe, interdisciplinare, pe monument, necesitînd în acest sens gruparea și nu dispersarea cadrelor specializate, ce trebuie să fie înzestrate cu o cultură științifică și tehnică atît de necesară pentru eficiența și reușita acestei misiuni nobile care este restaurarea monumentelor, acestea pretinzînd un efort adecvat pe măsura imperativelor istorice și artistice ce le exprimă.

În cuvîntul său, *tovarășul Nicolae Vereș, prim-secretar al Comitetului județean Mureș al P.C.R.*, relevînd semnificația majoră a activității de ocrotire a monumentelor, încadrată politicii generale a statului nostru, a subliniat atenția ce trebuie acordată patrimoniului cultural românesc ca și efortul de potențare, de sporire a acestei acțiuni de ocrotire menite să păstreze sau să redea elementele autentice ale valorilor, să salveze de la distrugere importante obiective istorice, artistice și arhitectonice, valori care sînt puse în relație cu altele din spațiul european. Și ca o completare la relevarea însemnătății păstrării monumentelor pentru istoria și dezvoltarea noastră ca popor, *tovarășul Ion Gălățeanu, secretar de stat în C.C.E.S.*, a arătat rolul dialogului științific în acțiunea de punere în circuitul cultural a monumentelor de arhitectură, dialog-dezbatere ce a devenit o tradiție avînd loc în centrele bogate în patrimoniu, pe de o parte, și ca o recunoaștere, pe de altă parte, a grijii ce se arată în aceste orașe pentru păstrarea și îmbogățirea lui, păstrarea a ceea ce este valoros din trecutul nostru istoric, a ceea ce reprezintă civilizație românească pe acest teritoriu.

Orașul Tîrgu Mureș este unul din centrele României care are un cult pentru valorile trecutului și de aceea nu trebuie să ne mire semnificativele preocupări privind folosirea posibilităților de care dispune și căile de valorificare a patrimoniului județului puse în evidență de tov. prim-secretar Nicolae Vereș: aducerea la forma originară a zonei centrale tîrgumureșene prin lucrări de reparații și întreținere; refacerea arhitecturii exterioare și schimbarea funcționalității unor clădiri din piața orașului Tg. Mureș și de la cetate; executarea unor lucrări interioare la Palatul culturii; primirea unor destinații muzeistice de către clădirile cetății Sighișoarei și consiliului popular al municipiului odată cu proiectarea unui nou centru civic spre valea Tîrnavei; ocrotirea zonei centrale a Tîrnăvenilor și a Reghinului odată cu ridicarea construcțiilor noilor centre administrative, spre Mediaș și respectiv în partea de sud a Reghinului, lîngă zona lui industrială.

După ce a arătat însemnătatea ce-o prezintă în valorificarea patrimoniului activitatea de specializare ca suport al organelor de decizie, în comunicarea sa „*Zonele pietonale — mijloc de conservare și valorificare a obiectivelor și zonelor istorice*", **conf. dr. arh. Aurelian Trișcu** susținea că mijloacele ambientului nu trebuie neglijate iar toate acțiunile întreprinse trebuie corelate cu viziunea ce antrenează și construcțiile monumentale de azi, exemplificînd cu: pietonizarea unor străzi istorice din Brașov între centrul vechi și nou al orașului: valorosul ansamblu cu legături de străzi medievale de la Sibiu; refacerea unui tronson din str. Unirii, o zonă pietonală în devenire în imediata apropiere a centrului Craiovei.

Dacă zonele pietonale ale Brăilei sînt bine puse în valoare nu același lucru se întîmplă în sudul Moldovei sau în Tîrgoviște unde ansambluri arhitectonice deosebite și o serie de străzi de astăzi nu sînt luate în considerare. O serie de exemple date de autor ale unor zone pietonale, în acord cu ansamblurile pe care le animă, în țări ca R.D.G., Italia, Austria, Algeria ș.a. vin să arate armonia, dialogul dintre vechi și nou realizate prin arhitectura construcțiilor pietonale.

În principal, în comunicarea sa „*Elemente de arhitectură în controversă*", **prof. dr. Vasile Drăguț** a insistat pe de o parte asupra necesității evidențierii eficienței și efectelor pozitive pe plan cultural și economic obținute din activitatea de restaurare-conservare, iar pe de altă parte asupra modului în care trebuie să se desfășoare cercetarea monumentelor de arhitectură; aceasta nu trebuie să se facă numai pentru încadrarea cronologică și tipologică a unui monument, ci, printr-o cunoaștere cuprinzătoare, să fie fixat respectivul monument într-un moment și context istoric al unui popor, oraș, ansamblu urban și să se arate capacitatea de originalitate și de adaptare, în forme expresive superioare, a influențelor.

O serie de comunicări au fost interesante în ceea ce privește modul serios în care trebuie să fie privită valorificarea patrimoniului arhitectural, o specialitate pluridisciplinară care să pună în lumină creația colectivă și independentă a trecutului nostru; deslușirea sensurilor și semnificațiilor, îmbogățirea patrimoniului național; evoluția concepției de conservare și restaurare a monumentelor istorice și contribuția lui Nicolae Iorga la această operă pe care o vedea ca o problemă de conștiință românească; tipologia unor monumente de arhitectură populară pe zone; tehnica unitară de înregistrare a informațiilor referitoare la orașe; precizările și datele noi privind detalii și ansambluri arhitectonice medievale (Cozia, hanul Hurezi, monumente din județul Mureș, monumente din P-ța Clujului și zona centrală a aceluiași oraș cu sugestii și acțiuni de refacere a cromaticii și asupra cadrului pieței și zonelor limitrofe); încercările de repertoriere, fișare a picturilor murale; considerațiile pe marginea formelor de manifestare a barocului în arhitectura populară din Transilvania ș.a.

Alte comunicări au scos în evidență importante puncte de vedere asupra istoricului unor monumente mai puțin cunoscute și adaptării unora dintre ele la noi funcțiuni pe m sura valorii ce-o prezintă.

Această diversitate de probleme care de care mai nuanțate și pline de substanță privind zestrea noastră arhitectural-istorică trebuie să preocupe în continuare, cu mare răspundere civică, atît pe cei puși să-i deșlușească sensurile cît și pe cei investiți cu luarea deciziilor întru ocrotirea și păstrarea mărturiilor trecutului, pentru posteritate.

E. ANCUȚA-RUȘINARU

O NOUĂ CARTE DESPRE ARHITECTURĂ: „TÎRGOVIȘTE, MONUMENTE ISTORICE ȘI DE ARTĂ" DE CRISTIAN MOISESCU

A apărut de curînd în librării, tipărită de Editura Meridiane, lucrarea arhitectului Cristian Moisescu, *Tîrgoviște, Monumente istorice și de artă*. Lucrarea este cu atît mai binevenită cu cît vechea capitală a Țării Românești nu s-a bucurat pînă acum de o atenție deosebită din partea cercetătorilor de specialitate. Alături de foarte puținele studii asemănătoare, printre care se cade să amintim „La structure urbain médievale de la ville de Roman" și „Orașul medieval Pitești", ambele datorate neobositei cercetătoare arhitect Eugenia Greceanu, lucrarea arhitectului Cristian Moisescu marchează un fericit început de întocmire a unor monografii științifice de care va trebui în curînd să se bucure numeroasele orașe mari ale țării.

Plecînd de la ideea de a stabili locul pe care monumentele de arhitectură medievală din orașul Tîrgoviște îl ocupă în ansamblul creației arhitecturale a Țării Românești, precum și rolul jucat de aceste monumente în evoluția generală a arhitecturii românești, autorul lucrării, pe care o semnalăm oamenilor de cultură și specialiștilor, și-a organizat studiul în patru mari capitole, înfățișînd

http://patrimoniu.gov.ro

pe rînd: condițiile istorice generale care au stat la baza așezării orașului; analiza și precizarea pe baza cercetărilor de arhivă și a rezultatelor săpăturilor arheologice a structurii urbane și a evoluției urbei; menționarea și analiza, făcute rînd pe rînd, a construcțiilor de apărare ale orașului, așa cum au evoluat ele de-a lungul veacurilor XV—XVII; arhitectura civilă, începînd cu ansamblul curți-domnești, în cadrul căreia sînt prezentate toate edificiile mari și mici, cuprinse în incinta palatului sau în afara acestuia, dar legate de curte, precum și curtea brâncovenească de la Doicești și casele vechi ale orașului, inclusiv vestigiile edificiilor de acest gen dispărute între timp. Ultimul capitol, cel mai întins, este consacrat studiului arhitecturii religioase, monumentele fiind înfățișate și analizate în cadrul a trei grupe distincte: edificii cu navă unică, clădiri al căror tip structural aparține formei de plan triconic și, în fine, monumentele caracteristice tipului în cruce greacă înscrisă.

La întocmirea lucrării, autorul a folosit în mod critic principalele studii parțiale referitoare la subiectul său publicate pînă în prezent, la care a adăugat rezultatele propriilor sale cercetări întreprinse cu migală asupra tuturor monumentelor medievale de arhitectură și pictură aflate pe teritoriul orașului Tîrgoviște, și în împrejurimi, multe din aceste cercetări fiind făcute cu prilejul unor lucrări de restaurare la care autorul însuși a participat.

Pe lîngă bogatul material, în parte inedit, pe care lucrarea îl pune la dispoziția cercetătorilor de specialitate și a restauratorilor de monumente, sînt de semnalat multe rectificări de forme și datări privind edificiile din cadrul complexului Curții Domnești, precum și o serie de date noi din domeniul atît al arhitecturii de locuințe — căreia, din păcate, nici edilii și nici arhitecții care s-au ocupat cu restructurarea orașului nu i-au dat atenția pe care o merita — cît și al arhitecturii edificiilor de cult. Este precizată pe baza unor cercetări atente datarea în veacul al XVI-lea a unor clădiri cum sînt biserica Sf. Gheorghe și biserica „Roșie" din Tîrgoviște, precum și cele din comunele Cepturoaia și Greci-Măxineni, aparținînd tipului de plan drept cu elopotniță pe pronaos, tip generalizat în arhitectura muntenească a veacului al XVII-lea și care fusese socotit, pînă nu de mult, ca o invenție a meșterilor epocii lui Matei Basarab. Din categoria monumentelor de tip triconc merită să fie menționate cercetările întreprinse la ruina fostului paraclis al Curții Domnești și la biserica Sf. Vineri, care, curățită de unele adaosuri ulterioare și restaurată, este astăzi singura clădire ce ni s-a păstrat întreagă din veacul al XV-lea.

Pentru tipul structural în formă de cruce greacă înscrisă, autorul prezintă un studiu amplu asupra celor două biserici de acest gen din Tîrgoviște: vechea Mitropolie — dărîmată la sfîrșitul veacului trecut de neînțelegerea arhitectului André Lecomte de Nouy — și biserica ctitorie a lui Petru Cercel din cadrul Curții Domnești. În ce privește clădirea dispărută a vechii Mitropolii, ea fusese construită în două etape. Partea cea mai veche — biserica propriu-zisă —, croită în formele caracteristice ctitoriei basarabilor (biserica Domnească Sf. Niculae de la Curtea de Argeș), este socotită de cîțiva din cercetătorii anteriori ca aparținînd veacului al XV-lea. Rămasă neterminată, clădirea a fost apoi sensibil mărită prin adăugirea unui vast exonartex compus după modelul pronaosului-pridvor de la biserica mănăstirii Snagov și terminată în 1520 de către Neagoe Basarab. Pe baza unor considerații personale de ordin documentar și stilistic, autorul conchide că, în ansamblul ei, vechea mitropolie a fost începută în vremea lui Radu cel Mare, anume între anii 1503—1505 (ipoteză ce mai poate fi discutată) și terminată și tîrnosită în vremea lui Neagoe Basarab.

Tipărită în condiții grafice excepționale și bogat ilustrată cu fotografii (alb-negru și color), relevee și desene, scrisă într-un stil clar și curgător, lucrarea arhitectului Cristian Moisescu reprezintă o contribuție valoroasă la cunoașterea evoluției arhitecturii medievale din Țara Românească.

Prof. arh. GRIGORE IONESCU

CONSTANTIN JOJA, „SENSURI ȘI VALORI REGĂSITE"

Editura Eminescu, 1981

Arhitectura nu este doar un fapt vizual, ci o realitate plenară căreia trebuie să i se acorde atenția cuvenită căci, alături de natură, arhitectura este elementul fundamental al spațiului în care coincid viața și cultura, este mediul în care individul își desfășoară existența. De arhitectură se pot ocupa specialiști din cele mai diferite domenii: istorici, arheologi, muzeografi, critici de artă, artiști plastici, esteticieni, sociologi sau ingineri. Dar singur arhitectul deține toate atributele ideale pentru abordarea fenomenului arhitectural în unitatea sa utilitar-estetică.

Prin studiu aplicat, Constantin Joja a încercat să-și obiectiveze și să-și explice o trăire intimă, profesională, scopul cărții de față constituindu-l *„analiza valorilor plastice ale arhitecturii tradiționale în starea în care o vedem astăzi, a semnificației reale, a adevărului asupra potențelor ei plastice actualizabile într-o arhitectură modernă specific românească"*. Cum în actul arhitectural distingem trei componente — frumosul, tehnica, funcționalitatea — plastica este expresia estetică a soluțiilor funcționale și constructive, sau cum spune autorul (apud Le Corbusier): *„valoarea plastică se capătă dintr-o mai mare sau mai mică putere expresivă lirică înglobată construcției, supusă legilor raționale ale rezistenței materiale"*. Arhitect fiind, Constantin Joja a avut în vedere fenomenul arhitectural care este în mod implicit act de creație, deci se conformează statutului artei. Opera de artă, dincolo de intenționalitate conștientă, este și produsul unor funcții nonconștiente prin care de fapt circulă fluidul tradiției, al acumulărilor genetice. În acest sens Marx și Engels, preluînd materialist o idee hegeliană, vorbesc despre „inconștiența activității conștiente", expresie prin care se definește un anumit nivel al activității sociale a indivizilor. Orice formă sau structură culturală nu este și nu poate fi produsul unui act de gîndire pură și dezinteresată sau contemplativă căci conștiința se manifestă și prin corelatele ei extracognitive, prin implicațiile ei axiologice. La aceasta se adaugă faptul că toate creațiile umane se instituie într-un context colectiv și poartă marca unui climat spiritual particular. Constituenții specific naționali ai unei culturi validează teoria „matricei stilistice" care poate deveni operantă și în domeniul arhitecturii, prezentul studiu fiind un argument în această direcție.

Plecînd de la fapte concrete — locuințe rurale și orășenești — autorul le prelucrează semnificația și, prin contemplare imagistică, procedează asemeni filozofului recurgînd și la procesul de modelare intuitivă ce depășește informația documentară strictă, căci există un deficit nu în tradiția culturii noastre, ci în informațiile despre fondul arhaic și chiar despre perioade infinit mai apropiate. Investigațiile anterioare s-au interesat îndeosebi de arhitectura bisericească („poartă și scară către transcendent") care a concentrat inițial eforturile creatoare ale omului, iar arhitectura civilă („expresie a spațiului intim, de reculegere", „imn închinat omului") a fost neglijată. Istoria are sincope: nu se cunoaște înfățișarea orașelor dinainte de 1600, dar din secolul al XVIII-lea există documente, fotografii și relevee. Capitala bucureșteană, apreciată ca al doilea oraș după Constantinopol în sud-estul european, și-a păstrat unitatea stilistică pînă în secolul al XVIII-lea fiind un oraș construit din lemn, pavat cu parchet de stejar și acoperit cu șindrilă. Abia în secolul al XVIII-lea își va pierde înfățișarea omogenă.

Se vorbește azi despre o trecere a arhitecturii țărănești în arhitectura majoră, dar această trecere s-a făcut în mod organic cu cîteva secole în urmă, în arhitectura urbană autentic românească. Transgresarea de la sat la oraș a produs modificări: intimitatea spațiului interior a fost sacrificată în numele unei solemnități ce urmărea să impresioneze atît pe oaspeți, cît și pe locatari prin potențarea personalității deja măcinate de orgolii; se depășește dimensiunea necesității; se apelează la sofisticarea mobilierului, la metamorfozarea vetrei în sobă — ca obiect integrat mobilierului. Apoi gustul pentru decorativ introduce stucatura de pe fațadele casei țărănești pe tavane și pereți. Scara (*„suprema cochetărie a arhitecturii țărănești"*) este răpită de asemenea armonici exterioare și integrată interiorului. Cu toate aceste modificări, arhitectura urbană și-a păstrat referința la arhitectura țărănească prin orientarea efortului plastic la fațada de sud, din curte, la care se continuă, ceea ce autorul numește metaforic *„simfonia de umbre sau registrul continuu de reflex al peretelui de sticlă"*. Fațadele secundare de la stradă, închise, sînt la rîndu-le conforme cu o ritmică și proporție riguroasă, iar ca ornamentație este folosit rombul, semn magic preluat dintr-o străveche tradiție țărănească.

Arhitectura trecutului este bine să capete istoricitate și astfel, implicit, actualitate. Conștiința artei actuale trebuie să stea la baza oricărei incursiuni în istoria artei pentru a evidenția aspectele continuității ce se cere și pe mai departe susținută. Întrepătrunderea dintre trecut și viitor prin mediereea prezentului se impune cu atît mai mult în cazul arhitecturii, artă prin excelență publică; asimilată intrinsec culturii în relație complexă cu celelalte arte ale văzului, ca înmagazinează pe de o parte memoria colectivității umane dintr-o anumită zonă geografică, exprimă pe de alta (sau trebuie să exprime) aspirația spre viitor.

În contextul studiilor de estetică a arhitecturii, adesea empirice sau excesiv sofisticate, o critică, chiar parțială, dublată de pasiune

http://patrimoniu.gov.ro

și sensibilitate față de opera arhitecturală, capabilă de intuiții surprinzătoare, dotată cu energia unui temperament gata să învingă prejudecățile este binevenită mai ales cînd deschide largi orizonturi de interpretare și mai ales de inspirație. Abordarea se face dintr-o perspectivă integratoare cu similitudini în modalitatea gestaltistă promovată de exemplu de un Rudolf Arnheim care pledează pentru un proces de explorare activă a obiectului de studiu: *„Conformația vizuală a unei opere de artă nu poate fi doar un joc arbitrar de forme și culori. Ea este indispensabilă pentru interpretarea precisă a ideii pe care o exprimă opera... Tipul de cunoscător care apreciază exclusiv forma păcătuiește la fel de grav față de operă ca și profanul interesat doar de subiect. Nici schema formală, nici subiectul nu constituie conținutul fundamental al operei de artă. Ambele sînt instrumente ale formei artistice, servind de a da trup unei abstracțiuni universale invizibile*". Această manieră estetică ce pune în locul procedeului analitic și adesea pur speculativ al explicației, demersul descriptiv al observației obiective constituie o treaptă necesară în vederea unei ulterioare analize semiotice și axiologice a faptului de artă instaurat prin actul arhitectural. Astfel de contribuții teoretice fac posibilă *„trecerea de la creația inconștientă la conștiința creatoare*" pentru a folosi expresia consacrată de Lucian Blaga. Drumul receptării pornește de la imaginile percepute la sensul pe care ele îl transmit și de aceea teoria artelor vizuale trebuie pusă și în slujba istoriei arhitecturii. Lecția de perceptie pe care cartea lui Constantin Joja o susține este un avertisment pentru corectarea modalității superficiale de a privi arhitectura, astfel încît să se poată profita de faptul că arta are o înrîurire formativă asupra conștiințelor, de impulsionare a progresului, de stimulare a vizionarismului. Oferind un îndreptar plastic în care sînt reconsiderate noțiuni adeseori mecanic întrebuințate (spațiu, lumină, umbră, echilibru, formă, mișcare, specific național), autorul are mereu în atenție izomorfismul plastic, înrudirea structurală dintre configurația de stimuli și expresia pe care aceasta o transmite, tinzînd uneori chiar spre altitudinea reflecției filozofice.

Pornind de la numitorul comun care este frumosul, arhitectura poate fi considerată ca domeniu de interferență a artelor, ca expresie a spiritualității unui popor. Definirea faptului arhitectural în funcție de perspectiva spirituală care îl instituie este extrem de interesantă în acest temerar demers și chiar dacă, uneori, supără calitatea locurilor comune, este notabilă libertatea analogiilor care trimit la o posibilă configurare a *spațiului mioritic* și prin intermediul arhitecturii. În tentativa sa de a pătrunde mecanismele creației arhitecturii civile românești, țărănești și urbane, Constantin Joja recurge la paralelisme de felul acesta: eleganța omului-trestie e asemene — stîlpului de pridvor, echivalent al colonetei gotice. Găsește că orizontalitatea construcțiilor ține de seninătatea, liniștea, siguranța — caracteristici temperamentale ale poporului român. Elementele de bază, lemnul și piatra sînt un semn al aspirației de integrare în natură. Durabilității pietrei, care inspiră aroganță și răceală, poporul i-a preferat superioritatea plastică a lemnului. De unde subtilitățile rafinate prin chiar repetabilitatea construcțiilor ce adesea sfidează legile gravitației.

Dacă e să-i dăm crezare autorului, *„omul a creat arhitectura după chipul și asemănarea sa*", fiecare element fiind chemat *„să-și joace rolul și să-și cînte melodia*" în funcție de distribuția luminii în jurul arcului carpatic. În arhitectura românească — susține Constantin Joja — umbra este convertită în element stilistic fundamental ce conferă o specificitate anume constînd dintr-o surdină pusă efectelor plastice și dintr-o estompare a elementelor constructive care șterge noțiunea de dimensiune, făcînd dintr-o construcție de mici dimensiuni o arhitectură monumentală, lucru speculat de cerebralul țăran român. Intensitatea diferită a umbrei, în cursul orelor zilei, face din fiecare casă țărănească un spectacol arhitectural neîntrerupt — ne amintește autorul — știut fiind că incidența luminii asupra planului vertical al arhitecturii joacă un rol covîrșitor. De unde concluzia că definitorie pentru arhitectura românească este dominația absolută a umbrei, de la casa parter și casa țărănească cu două nivele, pînă la casa urbană cu patru nivele, aceasta cu echivalentul ei, reflexul dat de geamurile pridvorului închis. Paradoxul arhitecturii românești se vădește a fi faptul că ea reușește ca în dimensiuni mici să atingă monumentalul prin intermediul umbrei și reflexului. Dacă lumina pune în valoare formele, umbra pune în valoare volumele și cînd se aplică unui singur volum are resurse infinite de rafinament arhitectural.

Multă vreme s-a ignorat faptul că majoritatea orașelor antice erau construite din lemn. Perioada gotică a stagnat evoluția arhitecturii în lemn. La noi autenticitatea și monumentalitatea arhitecturii urbane au fost negate pentru că nu era nici bizantină nici occidentală iar arhitecții, formați în străinătate, pierduseră din vedere arhitectura țărănească catalogată ca pitorească și eliminată din ecuația unei firești interdependențe evolutive. Meșterii constructori, fie ei țărani sau orășeni, au conservat însă ceea ce pe drept cuvînt poate fi numit *„conștiința plasticii autentice*".

Originalitatea arhitecturii românești, Constantin Joja încearcă să o demonstreze prin raportare la vecini și luînd în discuție un singur element: pridvorul. Spre deosebire de balcanici unde este un element de confort intim, spre deosebire de sași și maghiari unde constituie un element funcțional, la țăranul sau orășeanul român pridvorul — fie el deschis sau închis — este un element monumental care angajează ritmul, proporția, unitatea de registru dintre umbră și lumină, raportul dintre parter și etaj. Variația infinită ca expresie a fanteziei perene, a rafinamentului simplității îi conferă *„poezie și mesaj*".

Pornind de la faptul că spiritul simplificării este la fel de puternic, autorul face trimiteri la plastica arhitecturii chineze și japoneze subliniind faptul că japonezii au și preluat inițiativa în construcțiile moderne. Noi urmează să ne reconsiderăm tradițiile, să ne reconsiderăm moștenirea unei arhitecturi aeriene cu o libertate totală în tratarea compoziției, care permite oricînd racordul la actualitate. Arhitectura modernă ignoră materia, o desființează ca entitate determinantă, lucru anticipat de arhitectura românească. Șansa consonanței dintre tradițiile noastre și actuala modernitate, coincidențele de sensuri plastice sînt din nou relevate printr-un *glosar* de elemente arhitectonice care adiționează alte argumente la cele susținute anterior și printr-un *periplu imagistic* oferit de schițele ireproșabil realizate în maniera releveelor mediteraneene.

Specialiștii i-ar putea reproșa autorului că se situează pe o poziție implicit afirmativă, discutabilă sub unele aspecte absolutizante. Dar reproșurile se estompează în fața acestei deosebit de actuale și legitime încercări de a descoperi puncte comune prin care manifestări umane multiple și variate din viața unui popor devin consonante și solidare configurînd specificul național în perspectivă istorică și comparatistă. Demersul nu este singular în cultura noastră, protocronismul a făcut obiectul multor studii de reinterpretare în domenii diferite ale creației spirituale și materiale.

Specificitatea modului de a gîndi arhitectura trebuie să se realizeze în funcție de sensibilitatea unei mentalități naționale — este acesta adevărul pentru care cartea arhitectului Constantin Joja pledează.

IRINA COROIU

Dr. IOAN GODEA, dr. IOANA CRISTACHE-PANAIT

MONUMENTE ISTORICE BISERICEȘTI DIN EPARHIA ORADIEI,

Editura Episcopiei Ortodoxe Române a Oradiei, Oradea 1978. 528 p.

Fără îndoială că măreția satelor transilvane se datorește în bună parte și falnicelor sale monumente de arhitectură populară în lemn, între care un rol însemnat revine porților și turnurilor înalte ale bisericilor. Doi reputați specialiști, Ioan Godea și Ioana Cristache-Panait (la cîteva monumente colaborînd și Aurel Chiriac și Marin Mălinaș), au redactat o monumentală lucrare asupra bisericilor de lemn din partea de nord-vest a țării noastre, de pe perimetrul actualelor județe Bihor, Sălaj și Satu-Mare, menită să pună în evidență rolul acestora ca păstrătoare a bogatelor tradiții ale artei populare din aceste zone, dar mai ales însemnătatea lor istorică, dovada existenței, continuității și permanenței pe aceste meleaguri a poporului român, iubitor de frumos și meșter neîntrecut în realizarea lui. Prefața de largă respirație patriotică este semnată de dr. Vasile Coman — episcopul Oradiei; studiul introductiv, alcătuit de reputatul critic de artă Vasile Drăguț, cuprinde considerații asupra fondului de monumente din această zonă a țării cu referire la istoria, tehnica de construcție și elementele de tipologie ce caracterizează construcțiile prezentate în volum. În acest sens, ni se pare revelatoare concluzia criticului Vasile Drăguț, de o rară expresie stilistică, în care se mărturisește: *„Adevărate tezaure de artă și de istorie, bisericile de lemn din județele Bihor, Sălaj, Satu-Mare sînt popasuri necesare în calea celui care dorește să înțeleagă originalitatea și forța spirituală a poporului român, capacitatea sa de a crea întru frumos, chiar și în condițiile grele ale unor lungi secole de asuprire. Frumusețea lor de o suverană noblețe este, înainte de toate, mărturie sigură de străveche tradiție. Filtrat prin milenii de experiență, meșteșugul construirii în lemn și al decorării prin cioplire a ajuns la un rafinament fără pereche, la o perfecțiune a proporțiilor care răzbate dincolo de stîngăciile fruste ale meșterului popular*" (*pag.* 31).

Prezentările monografice, pe județe, scurte și la obiect, însoțite de imagini fotografice bine selectate și reușite, scrise cu patos și competență, cuprinzînd date de istorie, arhitectură, pictură, descifrări de texte vechi, sînt lecturate cu plăcere și interes. Ele relevă o serie întreagă de mărturii de primă mînă pentru înțelegerea istoriei locale a satului sau chiar a județului respectiv, care, încadrate în complexul general de cunoștințe asupra istoriei noastre naționale, ne dau noi valențe asupra înțelegerii istoriei Transilvaniei, a raporturilor ei cu celelalte țări și regiuni locuite de români, a interferențelor și colaborării permanente pe tărîmul vieții spirituale comune. În cazul de față, referindu-ne la istoricul bisericilor de lemn românești din Transilvania și la semnificația profundă a construirii lor, ni se pare semnificativ aforismul lui Gustav Le Bon că: *„Une religion traduit la mentalité collective d'un peuple á un moment donné de son histoire*" (Gustave Le Bon, Aphorismes du Temps présent, Paris, 1927, p. 56).

Efortul lăudabil al forurilor de resort în restaurarea și păstrarea acestor monumente de artă și cultură este subliniat de autori printr-o convingătoare paralelă trecut-prezent, cu detalii de specialitate, constituind și

http://patrimoniu.gov.ro

un îndemn în viitor pentru grija factorilor responsabili față de această inestimabilă bogăție patrimonială națională.

Deoarece semnatarul acestor modeste considerații a avut bucuria de a vedea la fața locului o parte din monumentele cuprinse în lucrare, pentru a nu nedreptăți pe nici unul din autori, se va opri cu citarea cîtorva obiective care-i sînt mai bine cunoscute. Micromonografia dedicată bisericii din Brădet-Bihor, însoțită de reproducerea unor detalii semnificative ale construcției, se remarcă prin completările de ordin cultural privind semnalarea unor tipărituri românești din secolul al XVIII-lea, iar pentru cea de la Căpîlna, prin reproducerea însemnării referitoare la desfășurarea revoluției din anul 1848 pe teritoriul actualului județ Bihor. Deși nu este dintre cele mai înalte și bogat ornamentale, biserica din Ciumărna — jud. Sălaj, recent restaurată, prezintă interes pentru obiectele din interior și sculpturile de pe ușa dintre naos și pronaos, reliefate bine și de semnatarii volumului. Pentru județul Satu-Mare ni se pare de mare folos lista bisericilor de lemn dispărute și efortul de a mai reda cîteva informații asupra lor. Micromonografia bisericii din Corund este edificatoare prin evidențierea frumuseții și bogăției monumentelor existente în această parte a țării, dar nu putem să nu exprimăm regretul pentru cele distruse cu prilejul unor evenimente nefericite din trecutul zbuciumat al acestor locuri. Este și acesta un motiv pentru care salutăm întocmirea volumului de față, el fiind util nu numai cercetătorilor din domeniul artei și arhitecturii, dar și celor preocupați de slujirea adevărului istoric și redarea lui posterității. Dacă adăugăm la reușita ținutei științifice și pe cea a formei grafice, a reproducerilor color de la sfîrșitul volumului, a indicilor numelor de zugravi, copiști etc. ajungem la concluzia fericită că eforturile inițiatorilor acestei întreprinderi sînt demne de laudă și de urmat. Chiar dacă unele micromonografii nu sînt încă la înălțimea cerințelor actuale privind informația și interpretarea ei, în ansamblu, volumul corespunde unor necesități stringente de cunoaștere a monumentelor de lemn și de găsire a căilor perpetuării existenței lor; monumentele sînt puse în valoare după criterii științifice, volumul conținînd multe date și idei inedite, de aceea îl supunem atenției specialiștilor și cercurilor largi de lectori ca o lucrare meritorie, ce se citește cu plăcere și interes.

Dr. GELCU MAKSUTOVICI

PE MARGINEA SESIUNII ANUALE DE RAPOARTE DE ARHEOLOGIE

Devenită tradițională, Sesiunea de rapoarte de arheologie, aflată la a XV-a ediție în anul 1980, și găzduită de Muzeul județean Brașov, se constituie într-o manifestare științifică de amploare în special în ceea ce privește importanța și diversitatea obiectivelor investigate pe tot cuprinsul țării, precum și în ceea ce privește semnificația concluziilor desprinse. Fie că este vorba de obiective arheologice a căror investigare este la început, fie de altele ale căror rezultate se finalizează în concluzii, mărturiile concrete arheologice permit între altele formularea unor idei de o deosebită însemnătate pentru cunoașterea științifică a unor perioade insuficient cercetate pînă în prezent. În același timp, tot mai mult se vorbește, în rîndul specialiștilor, de saltul calitativ înregistrat de arheologia românească în cunoașterea, sub toate aspectele și în profunzime, a societății românești din cele mai vechi timpuri pînă în evul mediu. Dealtfel, succesele înregistrate pînă acum sînt urmarea firească a interesului ce se manifestă în țara noastră pentru cercetarea trecutului, a preocupărilor pentru perfecționarea continuă a metodelor de investigație științifică și de interpretare a documentului arheologic, la nivelul cerințelor științifice și tehnice actuale.

Un rol principal în orientarea și valorificarea cercetărilor arheologice și istorice l-a avut planul unic de cercetare al perioadei anilor 1977—1980, care a permis desfășurarea, conform unei viziuni unitare, a cercetărilor pe teme prioritare ca: antropogeneza și evoluția societății primitive pe teritoriul țării; civilizația traco-geto-dacică; romanizarea Daciei; continuitatea elementului autohton și formarea poporului român, constituirea cnezatelor, voievodatelor și statelor feudale românești.

Numeroase și semnificative dovezi materiale ale trecutului au fost scoase la iveală practic de pe întreg teritoriul țării, unele fiind ocazionate de lucrările de salvare întreprinse pe șantierele construcției socialiste, în zonele Canalului Dunăre-Marea Neagră, Porțile de Fier, Oltului, sau în perimetrul construcțiilor de locuințe și sistematizări urbane; lucrări de consolidări și restaurări ale obiectivelor *in situ* au fost efectuate la unele cetăți dacice și castre romane odată cu operațiile de săpături.

Arheologia îmbrățișează o arie largă de investigație a vieții comunităților primitive, a unor noi aspecte ale culturilor materiale ce au înflorit în trecutul îndepărtat al poporului nostru, a originalității și unității civilizației strămoșilor, a fortificațiilor și castrelor sau a necropolelor, așezărilor rurale și urbane antice și medievale, așezarea fiind argumentul arheologic cel mai convingător care dă imaginea cea mai cuprinzătoare a vieții sociale, economice și spirituale a populațiilor din trecut.

Studierea și interpretarea noilor materiale arheologice, descoperite în 1980, au condus la stabilirea sau descoperirea: celui mai vechi strat paleolitic (musterian interglaciar) de peșteră din țară (la **Boroștenî** — jud. Gorj); apoi a celor mai vechi unelte de lemn în așezarea paleolitică cu bordee de la **Mieluinți** (județul Botoșani), ai cărei locuitori erau mineri și prelucrători ai silexului; a unei așezări neolitice la **Ocna Sibiului**, cu ceramică pictată făcînd legătura cu descoperiri similare de la Circea și Grădinile din județul Dolj precum și cu altele din Grecia; a unor mai bune precizări și periodizări ale culturii Cucuteni, pe baza stațiunii de la **Drăgușeni**, județul Botoșani, și a tellului de la **Poduri**, județul Bacău; a celor mai vechi obiceiuri din spațiul carpato-danubiano-pontic, constînd în înmormîntări de cai, practicate într-un complex de tip Wietenberg de la **Oarța de Sus**, județul Maramureș; a unei mari necropole — **Cîndești** (județul Vrancea), cuprinzînd 750 morminte de inhumație și incinerație, caracteristice culturii Monteoru.

Sfîrșitul epocii bronzului și începutul epocii fierului constituie perioada din care datează impresionantul tezaur de obiecte de podoabă din aur (peste 1000 obiecte) de la **Hinova**, județul Mehedinți, descoperit în același campanie 1980 (cea mai elaborată piesă cu motivul ornamental: discul solar — o diademă de 20,659 gr; 59 cm lungime și 2,5 cm lățime avînd analogii cu motive similare de pe plăcuțele de os, cu folie de aur, de la Micene), făcînd dovada înaltei măiestrii artistice a meșteșugarilor autohtoni ai acestei perioade (meșterii traci nord-dunăreni).

Semnificative mărturii arheologice descoperite în cursul anului trecut fac dovada permanenței și continuității, în aceeași vatră strămoșească, a elementului autohton, pe o lungă perioadă. Astfel, la **Șura Mică**, județul Sibiu, s-a constatat o continuare a evoluției vieții așezării care poate fi urmărită din secolul II î.e.n., din vremea dacilor, apoi a dacoromanilor și pînă în prefeudalism; la așezarea de la **Cladova**, județul Arad, nivelele de locuire confirmă existența comunităților paleolitice, a populațiilor dacice și feudale. La **Bunești-Averești**, județul Vaslui, s-a descoperit un sistem de fortificații cu val de apărare, de fapt o cetate dacică cu obiecte de podoabă, unelte, monede. Din inventarul bogat, datînd din secolele IV—II î.e.n., se detașează un mare tezaur de podoabe de argint geto-dacice, compus din 14 fibule de tip tracic, 15 verigi din care unele cu capete conice, brățări din bară octogonală, perle din sticlă colorată și altele, toate acestea conferind cetății un rol economic și politic deosebit, lămurind în același timp importante aspecte ale continuității artei prelucrării argintului la strămoșii noștri, ale formării civilizației geto-dacice în Moldova, continuatoare a celei tracice.

O serie de descoperiri din epoca romană vin să completeze cunoștințele asupra acestei epoci, a procesului romanizării ca și asupra continuității vieții populației autohtone după părăsirea Daciei de către romani, în acest sens fiind edificatoare cele de la **Ulpia Traiana Sarmizegetusa**, **Porolissum**, **Tibiscum**, **Adamclisi**, castrul roman de la **Hișua** (județul Bistrița-Năsăud), așezarea romană de la **Fîntînele** (județul Constanța), Castelum-ul de la **Tropaeum Traiani** și multe altele, pentru a enumera doar pe cele care ne-au stat la îndemînă.

La unele șantiere arheologice s-au efectuat lucrări de consolidări și restaurări (**Porolissum, Sarmizegetusa, Albești, Mălăești**), metodele aplicate putînd fi valabile în orientarea cercetărilor viitoare; s-a făcut propunerea ca tehnica de lucru pe șantiere să prevadă, odată cu cercetarea, și operațiile de consolidări și conservări; în acest sens, o interesantă expunere de motive a constituit-o problema conservării *in situ* a zidurilor fortificației de la Bumbești, județul Gorj.

Procesul de etnogeneză a românilor, faza incipientă de formare a statelor românești sînt ilustrate de numeroase și importante descoperiri la **Sighișoara**, **Alba Iulia**, **Bratei** (județul Sibiu), **Slon** (județul Prahova) **Voivodeni**, (județul Mureș) prilejuind cunoașterea unor noi aspecte, a unor sincronisme și analogii culturale, ca și a contribuției populației autohtone la culturile secolelor V—VII de pe teritoriul țării noastre.

Cercetările anului 1980 au avut ca obiect și salvarea vestigiilor trecutului în zonele Galațiilor (secolele IV, X, XVI), Timișoarei, Tîrgoviștei și altele.

Contribuții la cunoașterea civilizației medievale românești au adus-o numeroase rapoarte care au evidențiat existența unor sate bine închegate (Pîna Pietri, județul Ialomița, Mănești de lîngă București etc.), cu locuințe îngropate sau la suprafață avînd în inventarul lor unelte agricole, obiecte de uz casnic, podoabe; au conturat imagini ale orașelor medievale Curtea de Argeș, Alba Iulia și fortificațiilor cu șanțuri de apărare: Comana (județul Brașov), Chioarului (jud. Maramureș), Enisala (jud. Tulcea), Păcuiul lui Soare (jud. Tulcea), Giurgiului, ca și ale unor reședințe voievodale (Vaslui, Nețezi-Grumăzești, jud. Neamț) sau monumente religioase, cercetările arheologice și istorice oferind date noi și încadrări cronologice nedefinite pînă în prezent.

Iată deci un evantai de descoperiri care aduc date inedite privind cunoașterea în profunzime a trecutului strămoșilor poporului nostru. Aplicînd metodele și instrumentele cercetării științifice moderne (aerofotogrametria în detectarea din avion a vestigiilor sau a detaliilor nesemnalate încă, analizele polinice, metodele fizico-chimice și altele), ceea ce explică și succesele înregistrate, investigația arheologică românească vine să adauge, rezultatelor celorlalte științe istorice, aportul său la elucidarea pe de o parte a unor importante probleme ridicate de datarea, originea și evoluția așezărilor patriei noastre, de reconstituirea vieții oamenilor trecutului, iar pe de altă parte la stabilirea a ceea ce este original și caracteristic, ceea ce este contribuție românească la cultura și civilizația universală.

E. ANCUȚA-RUȘINARU

http://patrimoniu.gov.ro

SUMAR • TABLE DE MATIÈRES • CONTENTS

60 DE ANI DE LA FĂURIREA PARTIDULUI COMUNIST ROMÂN

MIRCEA DEAC — Sculptura monumentală românească, sensuri și semnificații sociale. 3

ELISABETA ANCUȚA-RUȘINARU — Locuri și case din București legate de activitatea Partidului Comunist Român. 9

FLORICA CRUCERU — Monumentele Dobrogei 11

STUDII ȘI COMUNICĂRI

EUGEN COMȘA — Date privind așezările neolitice din județul Dîmbovița 20

MARILENA FLORESCU — Contribuția cercetărilor de la Cîndești și Mînăstioara-Fitionești (județul Vrancea) la cunoașterea istoriei străvechi (mileniile II—I î.e.n.) a zonelor situate la curbura Carpaților Răsăriteni 26

VICTOR ESKENASY — O nouă fortificație românească din Țara Făgărașului — Cetatea Comanei (secolele XIII—XIV) 34

LUCIAN CHIȚESCU — Considerații istorice asupra fortificațiilor Moldovei. Privire specială asupra secolului al XVI-lea. 45

RICA POPESCU — Cîteva elemente de factură gotică descoperite la Curțile domnești Vaslui. 50

MONICA GÂȚEIU, NICOLAE STOICESCU — Însemnare despre o ctitorie cantacuzinească necunoscută 55

IOANA CRISTACHE-PANAIT — Considerații privind tipologia monumentelor istorice de lemn (sec. XVII—XIX) din județul Cluj. 57

DIN VIAȚA MONUMENTELOR

DAN MOHANU — Cîteva date despre activitatea Comisiunii monumentelor istorice. 62

AUREL LOȘONȚI — Cronica castelului medieval Banffy din Bonțida, județul Cluj. 67

MIHAELA STRÎMBU — Considerații privind arhitectura castelului Banffy din Bonțida, județul Cluj. 80

OPINII

HORIA MEDELEANU — Perspectivă nouă asupra picturii din biserica română Lipova (județul Arad). 83

CONSERVARE — RESTAURARE

RADU FLORESCU — Expresivitatea monumentelor ruinate. 89

E. ANCUȚA-RUȘINARU — Din nou despre patrimoniul arhitectural 93

GRIGORE IONESCU — O nouă carte despre arhitectură: TÎRGOVIȘTE, MONUMENTE ISTORICE ȘI DE ARTĂ de Gr. Moisescu 93

IRINA COROIU — C. JOJA „Sensuri și valori regăsite". 94

Dr. GELCU MAKSUTOVICI — „Monumente istorice bisericești din Eparhia Oradiei" de Ioan Godea și Ioana Cristache-Panait. 95

E. ANCUȚA RUȘINARU — Pe marginea Sesiunii anuale de rapoarte de arheologie. 96

60 ANS DEPUIS LA CRÉATION DU PARTI COMMUNISTE ROUMAIN

MIRCEA DEAC — Sculpture monumentale roumaine, ses significations et sens sociaux. 3

ELISABETA ANCUȚA-RUȘINARU — Endroits et maisons de Bucarest liés de l'activité du Parti Communiste Roumain. 9

FLORICA CRUCERU — Les monuments de Dobroudja. 11

ETUDES ET COMMUNICATIONS

EUGEN COMȘA — Eléments concernant les habitats néolithiques du département de Dîmbovița. 20

MARILENA FLORESCU — La contribution des recherches de Cîndești et de Mînăstioara-Fitionești (département de Vrancea) à la connaissance de l'histoire ancienne (II—I millénaires Av.J.Chr.) des zones situées dans la courbure des Carpathes de l'Est. 26

VICTOR ESKENASY — Une nouvelle fortification roumaine dans la région de Făgăraș. La forteresse de Comana (XIIIe — XIVe siècles). 34

LUCIAN CHIȚESCU — Considérations historiques sur les fortifications de la Moldavie. Examen spécial sur le XVIe siecle. 45

RICA POPESCU — Quelques éléments gothiques découverts aux Cours Princiers de Vaslui. 50

MONICA GÂȚEIU, NICOLAE STOICESCU — Une fondation inconnue des Cantacuzène. 55

IOANA CRISTACHE-PANAIT — Considérations sur la typologie des monuments historiques en bois du district de Cluj (XVIIe — XIXe siècles). 57

LA VIE DES MONUMENTS

DAN MOHANU — Quelques données sur l'activité de la Commission des monuments historiques. 62

AUREL LOȘONȚI — La chronique du château médiéval Banffy de Bonțida, district de Cluj. 67

MIHAELA STRÎMBU — Considérations sur l'architecture du château Banffy de Bonțida, district de Cluj. 80

OPINIONS

HORIA MEDELEANU — Une perspective nouvelle sur la peinture du monument roumain de Lipova (district d'Arad). 83

CONSERVATION — RESTAURATION

RADU FLORESCU — L'Expressivité des monuments ruinés. 89

E. ANCUȚA-RUȘINARU — De nouveau sur le patrimoine architectural. 93

GRIGORE IONESCU — Un nouveau livre sur l'architecture: TÎRGOVIȘTE. MONUMENTS HISTORIQUES ET D'ART, par Gr. Moisescu. 93

IRINA COROIU, — C. JOJA „Sens et valeurs retrouvés". 94

Dr. GELCU MAKSUTOVICI — „Monuments historiques ecclésiastiques de la Diocése d'Oradea", par Ioan Godea et Ioana Cristache-Panait. 95

E. ANCUȚA-RUȘINARU — La session annuelle de rapports d'archéologie. 96

60 YEARS SINCE THE FOUNDATION OF THE ROMANIAN COMMUNIST PARTY

MIRCEA DEAC — The Romanian monumental sculpture, its social meanings and significances. 3

ELISABETA ANCUȚA-RUȘINARU — Places and houses in Bucharest related to the activity of the Romanian Communist Party. 9

FLORICA CRUCERU — Dobroudja's Monuments 11

STUDIES AND DISSERTATIONS

EUGEN COMȘA — Elements concerning the neolithic settlements in the Dîmbovița county. 20

MARILENA FLORESCU — The contribution of the research work of Cîndești and Mînăstioara-Fitionești (Vrancea county) to the knowledge of the ancient history (Ind—Ist millenium B.C.) of the areas in the curvature of the Eastern Carpathians. 26

VICTOR ESKENASY — A new Romanian fortification in the Land of Făgăraș. The fortress of Comana (13th—14th centuries). 34

LUCIAN CHIȚESCU — Historical considerations on the Moldavian fortifications. A special attention paid to the 16th cent. 45

RICA POPESCU — A few Gothic elements discovered at the Princely Courts at Vaslui. 50

MONICA GÂȚEIU, NICOLAE STOICESCU — An unknown foundation erected by the Cantacuzinos. 55

IOANA CRISTACHE-PANAIT — On the typology of the historical wooden monuments (17th—19th cent.) in Cluj county. 57

FROM THE LIFE OF THE MONUMENTS

DAN MOHANU — A few data on the work carried out by the Commission of historical monuments. 62

AUREL LOȘONȚI — The chronicle of the Banffy medieval castle of Bonțida, Cluj county. 67

MIHAELA STRÎMBU — On the Architecture of Banffy castle of Bonțida, Cluj county. 80

OPINIONS

HORIA MEDELEANU — A new sight concerning the painting on the Romanian monument of Lipova (Arad county). 83

PRESERVATION — RESTORATION

RADU FLORESCU — The expressiveness of the ruined monuments. 89

E. ANCUȚA-RUȘINARU — On the architectural patrimony again. 93

GRIGORE IONESCU — A new book on architecture: TIRGOVIȘTE, HISTORY AND ART MONUMENTS, by Gr. Moisescu. 93

IRINA COROIU — C. JOJA "Rediscovered significances and values". 94

Dr. GELCU MAKSUTOVICI — "HISTORICAL CHURCH MONUMENTS IN THE DIOCESE OF ORADEA" by Ioan Godea and Ioana Cristache-Panait. 95

E. ANCUȚA-RUȘINARU — On the annual session of archaeological reports. 96

http://patrimoniu.gov.ro

1 – 198

MONUMENTE ISTORICE ŞI DE ART

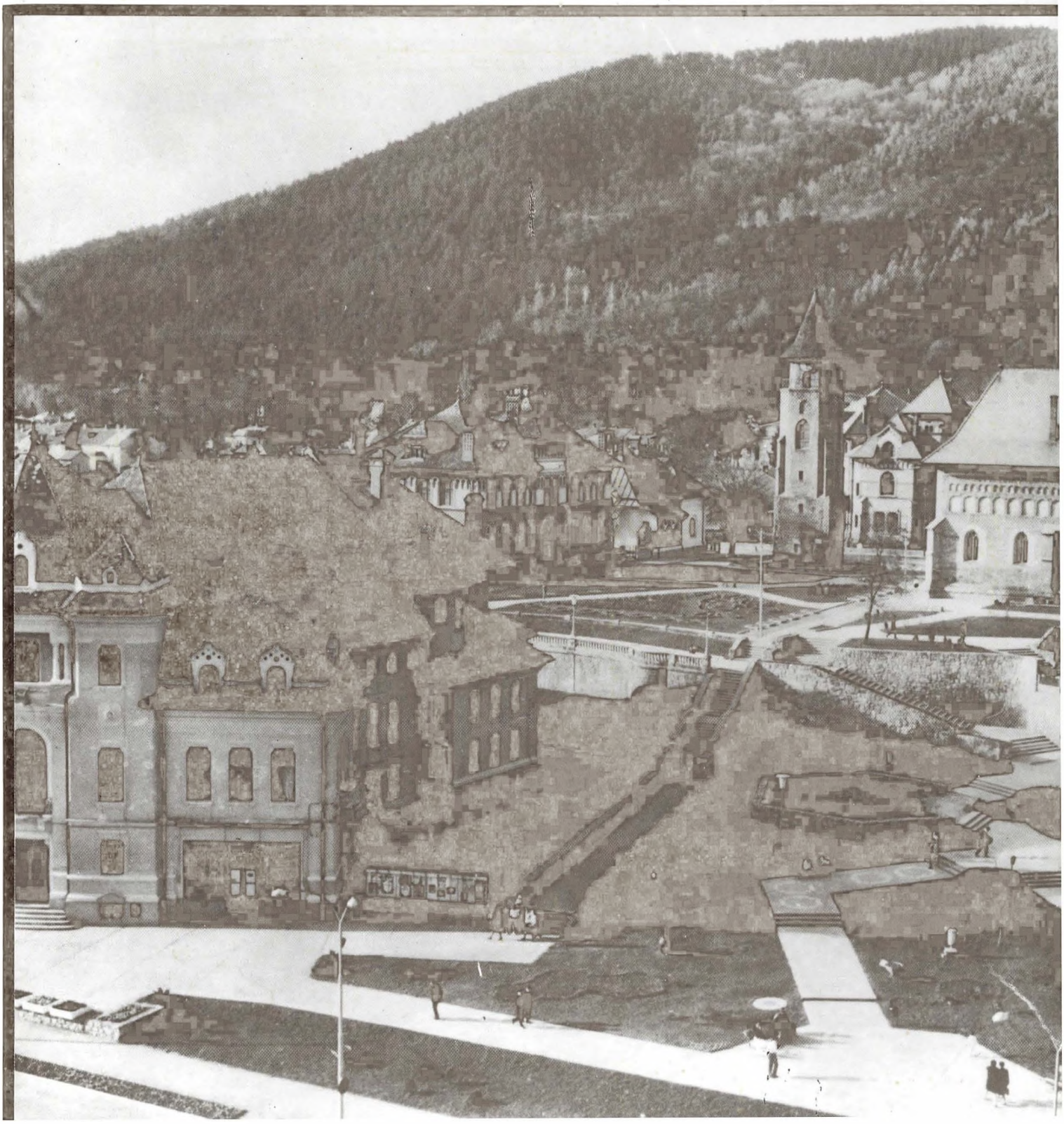

http://patrimoniu.gov.ro